

श्रीः

न्यायसारः ।

नत्वा विश्वेश्वरं देवं गुरुं श्रीलक्ष्मणाभिधम् ।
द्रव्यादीनां पदार्थानां विवेकः क्रियते ऽधुना ॥१॥

यद्यप्यभिमतकर्मारम्भपूर्वसमये सर्वेऽपि शिष्टा मङ्गलमाचरन्ति तस्य च न समाप्तिः फलम् । कृतेऽपि मङ्गलेऽसमाप्तेरकृतेऽपि मङ्गले समाप्तेश्च । नापि विघ्नध्वंसः प्रमाणाभावाद्, विनायकस्तवपाठादिना विघ्नध्वंसस्य जायमानत्वेन व्यभिचाराच्च । तथापीष्टसाधनत्वांशेऽभ्रान्तरूपशिष्टाचारविषयत्वेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे समाप्तेरुपस्थितत्वाद्दृष्टत्वाच्च तस्या एव फलत्वं कल्प्यते न त्वन्यस्य, तदुपस्थित्यादिकल्पने गौरवात् न च कृतेऽपि मङ्गले कादम्बर्यादिग्रन्थासमाप्तेरन्वयव्यभिचारो दोषः । तत्र प्रचुरविघ्नस्य सत्त्वेन बलवत्तरविघ्नस्य वा सत्त्वेन प्रतिबन्धकाभावस्यासत्त्वात् । नापि नास्तिकादिग्रन्थसमाप्तौ व्यतिरेकव्यभिचारो दोषः । तत्रापि जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनात् । न च जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पने व्यभिचाराभावे सिद्धे समाप्तेर्मङ्गलकार्यत्वनिश्चयस्तस्मिंश्च सति कार्येण कारणानुमानमित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । उक्तानुमानेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे, मङ्गलं न समाप्तीतरफलकं तदुपस्थित्यादिकं विनापि क्रियमाणत्वादित्यनुमानेन समाप्तीतराफलकत्वे सिद्धे, मङ्गलं समाप्तिफलकं समाप्तीत-

राफलकत्वे सति सफलत्वादित्यनुमानेन समाप्तेर्मङ्गलकार्यत्वनिश्चयात् । व्यभिचारसंशयस्य च प्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वेनानुमितावप्रतिबन्धकत्वाद्व्यभिचारनिश्चयस्य च तत्रासत्त्वादिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु मङ्गलस्य समाप्त्यव्यवहितपूर्वसमयवृत्तित्वाभावेन न साक्षाद्धेतुत्वम् । नाप्यदृष्टद्वारा तद्धेतुत्वम् । अदृष्टकल्पनागौरवात् । किञ्च तददृष्टं विघ्नं विनाश्य समाप्तिहेतुरविनाश्य वा । नाद्यः । अदृष्टं विनैव मङ्गलाद्विघ्नध्वंसोपपत्तेः न च कालान्तरभाविविघ्नध्वंसार्थमदृष्टद्वारता, तस्यातीन्द्रियत्वेन तदुत्पत्तौ मानाभावात् । नान्त्यः । प्रतिबन्धके सति कार्यानुत्पत्तेः । अदृष्टस्योत्तेजकत्वे ऽति गौरवम् । नापि विघ्नध्वंसद्वारा । आवश्यकविघ्नध्वंसफलकत्वेनैव शिष्टाचारविषयत्वोपपत्तेर्न समाप्तिफलकत्वं, गौरवात् । अत एव स्वतःसिद्ध विघ्नाभावजन्यसमाप्त्या न मङ्गलानुमानं समाप्तिफलकत्वे च मङ्गलकल्पना गौरवात् । अतोविघ्नध्वंस एव फलम् । समाप्तिस्तु प्रतिबन्धाभावे सति दृष्टबुद्ध्यादिकारणादेव । न च विघ्नध्वंसफलकत्वेऽपि व्यभिचारो, विनायकस्तवपाठादिनापि तस्य जायमानत्वादिति वाच्यम् । विजातीयविघ्नध्वंसे मङ्गलस्य हेतुत्वात् । विघ्नध्वंसविशेषे च विनायकस्तवपाठादेः ।

यद्यपि समाप्तिविशेषे मङ्गलस्य हेतुत्वे न कल्पनागौरवं, तथापि कालान्तरभाविसमाप्तौ विघ्नध्वंसद्वाराहेतुत्वं वाच्यम् । तथा चावश्यकविघ्नध्वंसं प्रत्येव मङ्गलस्य हेतुत्वं, न समाप्तौ । न च स्वतःसिद्धविघ्नविरहवता कृतस्य मङ्गलस्य निष्फलत्वे तद्बोधकमानाप्रामाण्यमिति वाच्यम् । विघ्नध्वंसे प्रतियोगिनो विघ्नस्यापि हेतुत्वेन का-

रणान्तराभावादेव तत्र फलाभावात्। अत एव पापभ्रमेण कृतस्य प्रायश्चित्तस्य निष्फलत्वेऽपि न तद्बोधकवेदाप्रामाण्यं समाप्तिफलकत्वेऽप्येवमेव समाधेयम्। तस्मात्समाप्तेर्विघ्नध्वंसस्य वा मङ्गलजन्यत्वं क्षित्यादेः कर्त्तृजन्यत्ववद्द्व्यणुकस्य परमाणुजन्यत्ववन्निर्दुष्टस्वतन्त्रप्रमाणीभूतानुमानादेव सिध्यतीति न श्रुतिकल्पनम्। एवं वेदाविरुद्धस्मृतीनामपि स्वत एव प्रामाण्ये सति न तत्रापि श्रुतिकल्पनम्[1]। विस्तरस्त्वस्मत्कृतशब्दप्रामाण्यवादे द्रष्टव्य इति दिक्।

पदार्थाः सप्तैव, ते च द्विविधाः। भावा अभावाश्च। तत्र भावाः षट्। द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायभेदात्। अभावो द्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात्[2]।

ननु न सप्तैव पदार्थाः शक्तेरतिरिक्तपदार्थस्य सत्त्वात्। कथमन्यथा मणिसत्त्वे वह्निना दाहो न जन्यते,

---

१ वेदविरुद्धस्मृतीनाम् "औदुम्बरी सर्वावेष्टयितव्ये"त्यादीनाम् "औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदि"त्यादिप्रत्यक्षश्रुतिविरोधादप्रामाण्यम्। अष्टकादिकर्मावबोधकस्मृतीनां तु प्रत्यक्षाया विरुद्धश्रुतेरभावाच्छ्रुतिमकल्पयित्वैव प्रामाण्यसम्भवान्न तत्कल्पनमिति भावः।

२ निखिलसामान्यवृत्तिसामान्यत्वमेकमखण्डोपाधिरूपमसमवेतं नित्यं च तदेव निखिलसामान्यानां पदार्थविभाजकतावच्छेदकं नतु सामान्यत्वं स्वरूपसम्बन्धरूपं पदार्थविभाजकतावच्छेदकम्। घटत्वपटत्वद्रव्यत्वादीनां स्वरूपाणां परस्परमननुगतत्वात्। एवं निखिलविशेषेषु विशेषत्वमेकमखण्डं। तदेव विशेषाणां पदार्थविभाजकोपाधिः नतु स्वरूपसम्बन्धरूपं तथा। प्रतिव्यक्तिभिन्नविशेषस्वरूपाणां परस्परमननुगतत्वात्। अनुगतेनैव पदार्थविभागौचित्यात्। एवं, निखिलाऽभावेषु अभावत्वमेकं पदार्थविभाजकोपाधिः तेषामपि स्वरूपस्य परस्परमननुगतत्वात्। तस्मात्सामान्यं द्विविधम्। जातिरुपाधिश्च। एतेषां विभाजकोपाधीनामुपाधिरूपसामान्येऽन्तर्भाव इति बोध्यम्।

उत्तेजकसत्त्वे च जन्यते ? तस्माद्दाहानुकूला शक्तिर्मण्या-
दिना नाश्यते, उत्तेजकेन जन्यते । सा च न द्रव्यं निर्गुण-
त्वात् । नापि गुणः । क्लृप्तगुणकारणं विनापि जायमान-
त्वात् । नाप्यतिरिक्तगुणान्तरं, तत्र गुणत्वकल्पने गौर-
वात् । नापि कर्म, योग्यवह्न्यादिकर्मणः प्रत्यक्षत्वनियमेन
प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्[१] । नापि सामान्यादिकम् । उत्पत्तिमत्त्वे
सति विनाशित्वात् । तस्मादतिरिक्तैवेति चेत् ? न । उत्ते-
जकाभावविशिष्टमण्यभावविशिष्टवह्नित्वेन, उत्तेज[२]का-
भावविशिष्टमण्यभावत्वेन वह्नित्वेन च वा कारणत्वकल्प-
नेनैवोपपत्तावनन्तशक्तितत्प्रागभावतद्ध्वंसतत्कारणा-
दिकल्पने गौरवात् ।

एवं तद्भिन्नत्वे सति तद्गतजातीयभूयोधर्मवत्त्वरूप-
सादृश्यस्य द्रव्यगुणकर्मसामान्यादिष्वेवान्तर्भावेणैवोप-
पत्तौ नातिरिक्तपदार्थत्वम् । यथा गोत्वं नित्यं तथाऽश्व-
त्वमिति प्रतीतेः सामान्यवृत्तिभावत्वं नाशङ्कनीयम् ।
ध्वंसाप्रतियोगित्वरूपाभावस्वरूपतन्निष्ठधर्मेणैवोपपत्तेः ।
एवं सादृश्यस्य द्रव्याद्यन्तर्भावे उदाहरणानि द्रष्टव्यानि ।

---

१ तन्त्वादिगतगुणेषु रूपादिषु पटादिसमवेतरूपादिनिष्ठजन्यतानिरूपितजनक-
तारूपायाः शक्तेः सत्वात्, शक्तिः द्रव्यगुणकर्मभिन्ना, गुणवृत्तित्वादित्येकेनैवानुमानेन-
शक्तेर्द्रव्यगुणकर्माऽन्यत्वे सिद्धे उपायत्रयप्रदर्शनं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमित्यवधेयम् ।

२ विशेष्याभावविशेषणाभावविशेष्यविशेषणोभयाभावप्रयुक्तिभेदाद् विशिष्टा-
भावस्त्रिविधः । एवञ्च यत्रोत्तेजकप्रतिबन्धकमण्योरसमवधानं तत्र विशेष्यस्य प्रतिब-
न्धकमणेरभावाद्विशेष्याऽभावप्रयुक्तविशिष्टाभावसत्त्वाद्दाहोपपत्तिः । यत्र च उभयोः
समवधानं तत्रोत्तेजकाभावरूपस्य विशेषणस्याभाद्विशिष्टाभावसत्त्वेनेष्टसिद्धिः । एवं
यत्र उत्तेजकमणिमात्रसमवधानं तत्रोभयाभावप्रयुक्तविशिष्टाभावाद्दाहः । यत्र तु
केवलप्रतिबन्धकमणेः समवधानं तत्र विशेष्यविशेषणोभयसत्त्वाद्विशिष्टाभावरूपकारणा-
भावान्नदाह इति विवेकः ।

ननु गुणादीनां द्रव्यादौ संबन्धतया समवायसिद्धिवदभावाधिकरणयोः सम्बन्धत्वेन वैशिष्ट्यं पदार्थान्तरं सिद्ध्येत् । न च स्वरूपसम्बन्ध एव तयोः सम्बन्धः । तस्य स्वरूपात्मकत्वेनाननुगतत्वात् । अन्यथा गुणादीनामपि स एव सम्बन्धोऽस्तु, कृतं समवायेनेति चेत् ? न । वैशिष्ट्यस्यानित्यत्वे तत्र कारणादिकल्पने गौरवात् । नित्यत्वे घटकालेऽपि भूतले घटाभावबुद्धिः स्यात् । घटाभावस्य पूर्वं सत्त्वेन वैशिष्ट्यस्य तत्र सत्त्वात् । रक्तकाले श्यामरूपसमवायसत्त्वेऽपि श्यामरूपाभावादेव न तल्लौकिकप्रत्यक्षम् । वायौ रूपसमवायसत्वेऽपि घटे घटसंयोगवत् तस्य तत्र रूपसंबन्धत्वानङ्गीकाराद्वायोरप्रत्यक्षत्वम् । वायुघटितसन्निकर्षेण रूपाप्रत्यक्षत्वं त्वस्मत्कृतसमवायवादे द्रष्टव्यम् । न च त्वन्मतेऽपि घट आनीते घटाभावबुद्धिः स्याद्घटाभावस्य पूर्वं सत्त्वेन भूतलघटाभावात्मकस्वरूपानपायादिति वाच्यम् । तत्तत्कालावच्छिन्नभूतलस्याभावस्य च स्वरूपसम्बन्धत्वाङ्गीकारात् । अत्र विशेष्यांशस्य सार्थकत्वं विशेषणांशस्यानुगतत्वं मृग्यमित्येके ।

तत्र द्रव्यत्वजातिमद्द्रव्यम् । तत्पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिगात्ममनोभेदान्नवविधम् ।

यद्यपि जलादौ द्रव्यत्वस्य प्रत्यक्षेणाग्रहान्न तत्प्रत्यक्षसिद्धं तथापि समवायेन भावकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यस्य कारणतया, तदवच्छेदकतया द्रव्यत्वसिद्धिः । न च तादृशहेतुतायां मानाभावः । रूपादेः स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन रूपादौ हेतुत्वात्तेन सम्बन्धेन द्रव्य इव स्वस्मिन्नपि सत्त्वेन तत्रापि रूपाद्युत्पत्त्यापत्तेस्तथा कार्यकारणभावाङ्गीकारात् ।

भावकार्यत्वं तु प्रागभावप्रतियोगित्वविशिष्टं ध्वंसप्रतियोगित्वविशिष्टं वा सत्त्वमिति केचित् । कालिकसमवायोभयसंबन्धेन सत्त्वैव भावकार्यत्वम् । नच महाकाले सत्तायास्तेन सम्बन्धेन सत्त्वात् तस्यापि भावकार्यत्वापत्तिरिति वाच्यम् । इदानीं घट इत्यादिप्रतीतावुपाधिरूपकालस्यैव विषयत्वेन महाकाले कालिकसम्बन्धे प्रमाणाभावात् । घटत्वमेव कालिकसम्बन्धेन भावकार्यत्वमिति तु न वाच्यम् । तेन सम्बन्धेन पटत्वादिना विनिगमनाविरहादतिप्रसक्तत्वाच्च ।

वस्तुतस्तु समवायसंबन्धेन कार्यत्वावच्छिन्नं प्रत्येवोक्तरूपेण हेतुत्वम् । कार्यत्वं तु कालिकसम्बन्धेन सत्त्वैव द्रव्यत्वतवत्सतायाः सिद्धिरप्येतस्मादृद्रष्टव्येति नव्याः ।

दीधितिकृतस्तु संयोगविभागयोः समवायिकारणतावच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वसिद्धिमाहुः ।

ननु नीलं तमश्चलतीति रूपक्रियाप्रतीत्या प्रत्यक्षसिद्धं तमोद्रव्यं, तच्च न पृथिव्यादिष्वन्तर्भवति, गन्धशून्यत्वे सति नीलरूपवत्त्वादित्यतोऽतिरिक्तद्रव्यसिद्धिः । न च भावचाक्षुषत्वावच्छिन्ने द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्ने वा आलोकस्य हेतुत्वान्न तस्य भावत्वं द्रव्यत्वं चेति वाच्यम् । आलोकचाक्षुषे व्यभिचारेणालोकातिरिक्तत्वस्यैव तमोव्यतिरिक्तत्वस्यापि भावद्रव्ययोर्विशेषणात् । न च नीलरूपादिप्रतीतिस्तमसि भ्रान्तैवेति वाच्यम् । आलोकेऽपि रूपादिप्रतीतेर्भ्रान्तित्वापत्त्या तस्यापि द्रव्यत्त्वासिद्धिप्रसङ्गात् । न चालोकेऽप्यालोकसंयोगसत्त्वाद् द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्ने आलोकसंयोगस्य हेतुत्वं, तमसो द्रव्यत्वे तु तमोव्यतिरिक्तद्रव्यचाक्षुषे आलोकसंयोगस्य हेतुत्वं वाच्यं, तथा च

गौरवेण न तस्य द्रव्यत्वमिति वाच्यम् । अभावचाक्षुषत्वावच्छिन्ने आलोकस्य हेतुत्वात्, तमसोऽभावत्वे तत्र व्यभिचारेण तमोव्यतिरिक्तत्वस्य विशेषणीयत्वे गौरवापत्त्या न तस्याभावत्वमपि सुवचमिति चेन्न । तमसो द्रव्यत्ववादिनापि आलोकाभावस्य चाक्षुषत्वाङ्गीकारेणालोकाभावातिरिक्ताभावचाक्षुषे आलोकस्यावश्यं हेतुता वाच्या । तथा च तमसो द्रव्यत्वतदवयवादिकल्पना वाच्या, आलोकस्य तमोव्यतिरिक्तभावचाक्षुषे तद्व्यतिरिक्तद्रव्यचाक्षुषे वा कारणत्वकल्पना चेति गौरवम् । अतो लाघवादालोकाभावत्वमेव तस्य कल्प्यते । नीलरूपादिप्रतीतिरप्यत एव भ्रान्तेति न तया द्रव्यत्वप्रत्याशेति युक्तमुत्पश्यामः ।

गुणत्वजातिमान् गुणः । स च रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारशब्दसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मबुद्धिभेदाच्चतुर्विंशतिविधः ।

यद्यपि गुणत्वजातौ न प्रत्यक्षं प्रमाणं, रूपादिषु कस्यापि गुणत्वप्रत्यक्षाभावात् । नापि द्रव्यकर्मभिन्नसामान्यवद्वृत्तिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिः । एवं विधकारणतावच्छेदकतया जात्यसिद्धेः । अन्यथा द्रव्यभिन्नसामान्यवद् वृत्तिकारणतावच्छेदकतया गुणकर्मणोरेकजातिसिद्ध्यापत्तिः । इष्टापत्तिरिति चेन्न । गुणभिन्नसामान्यवद्वृत्तिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यकर्मणोरेकजातिसिद्ध्यापत्तेः । तथा च द्रव्यत्वगुणत्वयोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणयोर्जात्योः कर्मणि समावेशात्सङ्करापत्तेः । सङ्करभयान्न तयोः सिद्धिः । गुणत्वे तु सङ्कराभावाद्गुणत्वजातिसिद्धिरप्रत्यूहेति न शङ्क्यम् । रूपभिन्नसामान्यवद्वृ-

त्तिकारणतावच्छेदकतया सिद्धजात्या गुणत्वस्यापि सङ्करापत्तेः । तथाप्यनुगतप्रत्ययत्ववदनुगतशब्दाभिलापोऽपि बाधकाभावे जातिसाधक इति तत्सिद्धेरिति केचित् ।

नव्यास्तु द्रव्यकर्मभिन्नत्वे सति सामान्यवान् गुण इति गुणलक्षणमाहुः ।

कर्मत्वजातिमत्कर्म । तच्चोत्क्षेपणापक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभेदात् पञ्चविधम् । भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्ध्वज्वलनतिर्यग्गमनानां गमनेऽन्तर्भावान्नाधिक्यम् । यद्यप्युत्क्षेपणादीनां गमनेऽन्तर्भावसम्भवान्न पञ्चविधत्वं, तथाप्युत्क्षेपणादौ गमनत्वजातेरप्रत्ययाद् भ्रमणादिषु च तत्प्रत्ययात्पञ्चविधत्वमिति प्राञ्चः ।

सामान्यं परापरभेदाद् द्विविधम् । परं स्वभिन्नसामान्यव्यापकम्, अपरं स्वभिन्नसामान्यव्याप्यम् । तत्र सत्ता परमेव पटत्वाद्यपरमेव । द्रव्यत्वादिकं तु स्वभिन्नपृथिवीत्वादेर्व्यापकत्वात्स्वभिन्नसत्तायाश्च व्याप्यत्वात्परापरतया व्यवह्रियते ।

केचित्तु परापरपरापरभेदात्त्रिविधमाहुः । तल्लक्षणं तु नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वम् । नित्यत्वानेकसमवेतत्वपदानि संयोगनित्यपरिमाणात्यन्ताभावेष्वतिव्याप्तिवारकाणि । समवेतं विशेषभिन्नं समवेतशून्यं वा । समवेतपदमभावेऽतिव्याप्तिवारकम् । विशेषेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषभिन्नपदम् । गुणादिष्वतिव्याप्तिवारणाय समवेतशून्यपदं, तत्र गुणत्वादेः सत्त्वान्न दोषः ।

विशेषास्तु नित्यद्रव्यवृत्तयोऽनन्ता एव । तल्लक्षणं त्वनेकासमवेतसमवेतत्वे सति समवेतशून्यत्वम् । अनेकासमवेतपदं सामान्येऽतिव्याप्तिवारकं, समवेतपदं सा-

मान्यत्वादावतिव्याप्तिवारकं, रूपादावतिव्याप्तिवारणाय समवेतशून्यत्वम् ।

केचित्तु नित्यद्रव्यवृत्तयोऽन्त्या विशेषाः । अन्तेऽवसानेवर्त्तन्तेऽन्त्या यदपेक्षया विशेषा न सन्तीत्यर्थः । घटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानां तत्तदवयवभेदात्परस्परं भेदः, सजातीयपरमाणूनां परस्परभेदका विशेषा एव । ते तु स्वत एव व्यावृत्तास्तेन तत्र विशेषान्तरापेक्षा नास्तीत्याहुस्तन्न । नित्यद्रव्यवृत्तित्वस्य वैयर्थ्यात् । किञ्च स्वतोव्यावृत्तत्वं स्वव्यावृत्तिबुद्धौ स्वभिन्नधर्मानपेक्षत्वं तदिति चेन्न । असिद्धेः । स्वभिन्नधर्मस्य व्याप्त्यादिज्ञानस्यापेक्षणात् । स्वभिन्नलिङ्गानपेक्षत्वं तदिति चेन्न । घटादिष्वतिव्याप्तेः । तादात्म्येनापि स्वव्यावृत्तिसम्भवात् । स्वव्यावृत्तिबुद्धित्वावच्छेदेन स्वभिन्नलिङ्गानपेक्षत्वमिति चेन्न । द्रव्यत्वादिरहितत्वादिनापि स्वव्यावृत्तिबुद्धिसम्भवादिति दिक् ।

नित्यसम्बन्धः समवायः । स च एक एव । स चावयवावयविनोर्गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्त्योर्विशेषनित्यद्रव्ययोश्च सम्बन्धः ।

तत्र प्रमाणं तु गुणक्रियाजातिविशिष्टबुद्धयः विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानमिति लाघवादेकसमवायसिद्धिः । न च गुणक्रियाजात्यभावविशिष्टबुद्धयो विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वादित्यनुमानेन लाघवाद्भावसाधारणसमवायसिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । घटकालेऽपि भूतले घटाभावबुद्धिः स्यान्निष्क्रिययोरभावसमवाययोर्नित्यत्वेन पूर्ववत्तत्र सत्त्वादिति प्राञ्चः । तन्न । एवमपि पृथिवीत्वाद्यभावसाधारणसमवायसिद्धौ बाधकाभावात् ।

केचित्तु तत्तद्द्रव्यावृत्तितत्तद्द्रव्यसमवेतनाशे तत्तद्द्रव्यनाशस्य हेतुत्वात् । अभावस्य समवेतत्वे तन्तुनाशात्तन्तुसमवेतपटनाशस्य नाशापत्तिरतो नाभावसाधारणसमवायसिद्धिः । न चैवं द्रव्यत्वाद्यभावस्य समवेतत्वे बाधकाभाव इति वाच्यम् । द्रव्यत्वाद्यभावरूपस्वरूपसम्बन्धस्य तत्र स्वीकारेण समवायसाधकाभावादित्याहुस्तन्न । मूर्त्तत्वाद्यभावगुणादिबुद्धिं पक्षयित्वोक्तानुमानाल्लाघवान्मूर्त्तत्वाद्यभावसाधारणसमवायसिद्ध्यापत्तेः । किञ्चात्यन्ताभावान्योऽन्याभावयोः समवाये बाधकाभावः । न च घटनाशात् तत्समवेतयोस्तयोरपि नाशः स्यादिति वाच्यम् । तयोर्नित्यत्वेन घटवद्नाशाभावादिति दिक् ।

द्रव्यादिषट्कभेदवान् अभावो द्विविधः, संसर्गाभावान्योऽन्याभावभेदात् । न च द्रव्यादिषट्कभेदेऽव्याप्तिः । तत्रापि द्रव्यादिषट्कभेदाङ्गीकारात् । न चैवमनवस्था । प्रामाणिकत्वादिति कश्चित् । समवायैकार्थसमवायान्यतरसम्बन्धेन सत्ताभाववत्त्वं वा । समवायस्य समवायेन सत्ताधिकरणे समवायात्मकस्वरूपसंबन्धेन विद्यमानत्वान्न तेन संबन्धेन सत्ताभाववत्त्वमिति न समवायेऽतिव्याप्तिः । न चैवं तेन सम्बन्धेन सत्तात्यन्ताभावेऽव्याप्तिः । तत्रापि तादात्म्यसम्बन्धेन विशेषणतया वा तस्य स्वीकारात् । अभावत्वमखण्डोपाधिरित्यप्याहुः ।

संसर्गाभावस्त्रिविधः, प्रागभावप्रध्वंसात्यन्ताभावभेदात् । तल्लक्षणं त्वन्योऽन्याभावभिन्नाभावत्वम् । अन्योऽन्याभावत्वं तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमिति केचित् । संसर्गाभावत्वमखण्डोपाधिरित्यन्ये । एवमन्योऽन्याभावत्वमपि । विनाश्यभावत्वं प्रागभा-

वत्वं जन्याभावत्वं ध्वंसत्वमिति कश्चित् । तन्न । विनाशि-
त्वस्य ध्वंसप्रतियोगित्वरूपस्य ज्ञाने ध्वंसत्वज्ञानं प्रागभा-
वप्रतियोगित्वरूपजन्यत्वज्ञाने च प्रागभावत्वज्ञानं कारण-
मित्यन्योऽन्याश्रयापत्तेः । अतः प्रागभावत्वं ध्वंसत्वं चाख-
ण्डोपाधिरित्यन्ये ।

नित्यः संसर्गाभावोऽत्यन्ताभावः । घटानयनकाले
ऽत्यन्ताभावस्य तत्र सम्बन्धाभावान्न तत्प्रतीतिः । तत्रो-
त्पादविनाशशाली तुरीयोऽभाव इति कश्चित् । नित्यत्वं
प्रागभावाप्रतियोगित्वे सति ध्वंसाप्रतियोगित्वम् । तेन
ध्वंसप्रागभावयोर्नातिव्याप्तिः । अ[1]त्यन्ताभावत्वमखण्डो-
पाधिरित्यन्ये । घटात्यन्ताभावस्य घटादिप्रागभावध्वंसा-
त्यन्ताभावात्मकत्वस्वीकारात् प्रागभावध्वंसाधिकरणे
नात्यन्ताभावसत्त्वमिति प्राचाम्मतम् ॥

नव्यास्तु पूर्वरक्तध्वंसवत्युत्तररक्तप्रागभाववति
श्यामे रक्तं नास्तीति रक्तत्वावच्छिन्नाभावस्य विषयीकर-
णात्प्रागभावध्वंसयोश्च रक्तत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताक-
त्वाभावान्नात्यन्ताभावस्य प्रागभावादिविरोधः । किञ्च
रूपवति रूपानुत्पत्तेः रूपं प्रति रूपस्य प्रतिबन्धकत्वाद्रूप-
त्वावच्छिन्नाभावस्य कारणस्य घटादौ रूपोत्पत्तेः पूर्वं
सत्त्वेन नात्यन्ताभावेन तद्विरोधः । अत एव न पूर्वोक्तं
लाघवम् । अन्यथा संयोगादीनामत्यन्ताभावस्यापि लाघ-
वेन द्रव्यत्वात्यन्ताभावाभेदे तस्यापि द्रव्येऽसिद्धिप्रसङ्ग
इत्याहुः । अत्यन्ताभावान्योऽन्याभावयोरव्यासज्ज्यवृत्ति-
व्यासज्ज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वम् । भूतले घटो

१ अन्यतरैकाप्रतियोगित्वमात्रेण नित्यत्वनिर्वाहेऽपि प्रकृते उभयातिव्याप्तिवार-
णायउभयाप्रतियोगित्वे निवेशिते गौरवाद्धाश्च ।

नास्ति घटवति न घटपटौ इति प्रतीतेः । भूतलं न घटः, घटो न घटपटाविति प्रतीतेश्च ।

नन्वभावस्याधिकरणात्मकत्वमेवास्तु । न चाभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिः । घटाभावे घटो नास्तीति प्रतीत्याऽभेदेऽपि आधाराधेयभावाङ्गीकारादिति चेन्न । अनन्ताधिकरणानां प्रतीतिविषयत्वकल्पनापेक्षयातिरिक्तस्यैकस्य तादृशप्रतीतिविषयत्वकल्पनाया एव लघीयस्त्वात् । किञ्च भूतले भूतलमिति प्रतीत्यभावेन भूतलस्याभेदेनाधाराधेयभावानङ्गीकाराद्भूतले घटाभाव इत्याधाराधेयभावावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तिः । अत एव घटाभावे घटो नास्तीति प्रतीतिरप्युपपद्यते, तत्राभेदेऽपि तादृशप्रतीत्याधाराधेयभावाङ्गीकारात् । अपि च रूपाद्यभावानामधिकरणात्मकत्वे चक्षुरादिग्राह्यत्वं न स्यात् । वायूष्मादीनां चक्षुराद्यग्राह्यत्वात् । किञ्च प्रागभावध्वंसयोरधिकरणात्मकत्वे घटकालेऽपि कपाले घटो भविष्यति घटो ध्वस्त इति प्रतीतिः स्यात् कपालस्याधिकरणस्य सत्त्वात् । एवं मोक्षस्याप्यसाध्यतापत्तिः, संसारकालेऽपि सत्त्वापत्तिश्च । नित्यात्मरूपत्वात्तस्य । एवं प्रतिबन्धके सत्यपि कार्यापत्तिः, प्रतिबन्धकाभावस्याधिकरणात्मकस्य सत्त्वादिति दिक् ।

द्रव्यादीनां सप्तानामभिधेयत्वं प्रमेयत्वं ज्ञेयत्वादिकं च साधर्म्यम् । अभिधेयत्वं शब्दशक्तिविषयत्वं सर्वस्यापि वस्तुनस्तदादिशब्दशक्तिविषयत्वात् । प्रमाविषयत्वरूपप्रमेयत्वस्य ज्ञानविषयत्वरूपज्ञेयत्वस्य च सर्वत्र वृत्तित्वम् । सर्वस्यापीश्वरज्ञानविषयत्वात् । द्रव्यादिषट्पदार्थानामभावावृत्तिधर्मवत्त्वं, समवायैकार्थसमवायान्यतरप्रत्यासत्त्या सत्तावत्त्वं च साधर्म्यम् द्रव्यगुणकर्म-

सामान्यविशेषाणां समवायानुयोगित्वप्रतियोगित्वान्यतरवत्त्वम् ।

तथाहि । द्रव्यादौ गुणादीनां समवायः सम्बन्धः । तस्यानुयोगिद्रव्यादिप्रतियोगिगुणादीत्यन्यतरवत्त्वं, तेषामेव समवेत[१]वृत्तिपदार्थविभाजकोधिमत्त्वं, समवेतत्त्वं तु सम्बन्धिभिन्नसमवायसम्बन्धेन विद्यमानत्वमनेकभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं च ज्ञेयम् । द्रव्यादिचतुर्णां समवेतसमवेतवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् । द्रव्यादित्रयाणां सामान्यवत्त्वं सत्तावत्त्वं समवेतवत्त्वं च । द्रव्यगुणयोस्तु कर्मावृत्तिसमवेतवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्वं कर्मासमवेतवत्त्वं समवायेन कर्मासमवेतवत्वं च । गुणकर्मणोरसमवायिकारणवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यासमवेतसमेनवत्त्वं समवायेन द्रव्यासमवेतवत्त्वं च । कर्मसामान्ययोस्तु कर्मत्वसमवायप्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् । सामान्यविशेषयोः समवेतशून्यत्वे सति समवेतत्वम् । विशेषसमवाययोः समवेतसमवेतावृत्त्यभावावृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वम् । गुणादीनां गुणवदवृत्तिधर्मवत्त्वं गन्धवदवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यत्वशून्यत्वं समवायिकारणतारहितत्वं च । कर्मादीनां द्रव्यगुणावृत्तिधर्मवत्त्वम् । सामान्यादीनां सामान्यरहितत्वं समवेतशून्यत्वं च ।

---

१ घटाभावान्यतरत्वमादायाभावेऽतिव्याप्तिवाधाय पदार्थेत्यादि तद्वत्त्वमपि पदार्थविभाजकतावच्छेदकसम्बन्धेन अन्यथोक्तसम्बन्धेन घटवृत्तिद्रव्यत्वस्य कालिकसम्बन्धेन ध्वंसेऽपि सत्त्वात्तत्रातिप्रसङ्गः । एवं सम्बन्धनिवेशे पदार्थेत्यादि प्रपञ्चार्थम् । अन्यतरत्वस्य भेदरूपस्य तेन सम्बन्धेन घटादाववृत्तित्वात् । एवमग्रेऽपि सर्वत्रसम्बन्धनिवेशे पदार्थेत्यादि प्रपञ्चार्येतिज्ञेयम् ।

कारणत्वं त्वणुपरिमाणातीन्द्रियसामान्यात्मभिन्नवृत्तिपरममहत्त्वविशेषभिन्नानां साधर्म्यम् । इदमपि योगिप्रत्यक्षसामान्यलक्षणाजन्यप्रत्यक्षयोर्विषयसामान्ययोर्न कारणत्वं लिङ्गं च नानुमितिहेतुरिति मतेन । नन्वणुपरिमाणस्य द्व्यणुकपरिमाणजनकत्वे कथमेतत्साधर्म्यमिति चेन्न । परिमाणस्य स्वसमानजातीयोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वाद् द्व्यणुकपरिमाणस्याणुपरिमाणजन्यत्वे तस्य ततोऽणुतरत्वप्रसङ्गादिति केचित् ।

कारणत्वं त्वन्यथासिद्धत्वशून्यत्वविशिष्टनियतपूर्ववृत्तित्वम् । नियतपदं रासभादेर्घटकारणत्ववारणार्थं तन्तुरूपादेः पटादिकारणत्ववारणार्थं शून्यत्वान्तम् ।

ननु रासभादेरन्यथासिद्धत्वान्नियतपदवैयर्थ्यमिति चेत् ? न । घटमात्रे रासभस्य कारणत्वेऽन्यथासिद्ध्यभावात् । तथा हि । यत्कार्यं प्रति पूर्ववर्त्तिता कारणस्य येन रूपेण गृह्यते तत्कार्यं प्रति तद्रूपमन्यथासिद्धम् । यथा घटं प्रति दण्डत्वम् । यस्य कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकौ तदन्यथासिद्धं, यथा दण्डरूपम् । यस्यान्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृह्यते तत्र तस्यान्यथासिद्धत्वं, यथाकाशस्य घटे आकाशत्वेन कारणत्वेऽन्यथासिद्धत्वम् । आकाशत्वस्य शब्दसमवायिकारणत्वरूपत्वाच्छब्दपूर्ववृत्तित्वं ज्ञात्वैव घटपूर्ववृत्तित्वं ज्ञातव्यमित्यन्यथासिद्धत्वम् । यत्कार्यजनकं प्रति पूर्ववृत्तित्व ज्ञात्वैव यत्पूर्ववृत्तित्वं ज्ञायते तदन्यथासिद्धम् । यथा कुलालपितृत्वेन घटजनकत्वेऽन्यथासिद्धत्वम् । अवश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तिन एव कार्यसम्भवे तद्भिन्नमन्यथासिद्धं, यथा रासभस्यैतद्घटकारणत्वे घटान्तरेऽवश्यक्लृप्तनि-

यत्पूर्ववर्त्तिकपालादित एवैतद्घटसंभवे तद्भिन्नरासभस्यान्यथासिद्धत्वम् ।

न चैतदन्यथासिद्धिपञ्चकं घटमात्रं प्रति रासभस्य कारणत्वे सम्भवतीति नियतपदेन वारणमिति केचित् । तन्न । दण्डत्वस्य घटपूर्ववृत्तित्वं दण्डेतरावृत्तित्वे सति सकलदण्डवृत्तित्वेन ग्राह्यमिति कारणमादायैवान्वयव्यतिरेकग्रहाद् द्वितीययैव गतार्थत्वात् प्रथमवैयर्थ्यम् । एवं कुलालपितृत्वेन करणत्वेऽन्यं कुलालं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वैव घटं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहात् तृतीयया गतार्थत्वात्तुरीयवैयर्थ्यम् । न चान्यं प्रतीत्यस्य स्वकारणान्यं प्रतीति वाच्यम् । कार्यान्यमित्यनेनैव सामञ्जस्यात् । किञ्चकारणत्वस्य कारणत्वघटितत्वेनात्माश्रयापत्तेः । अपिचाकाशस्य शब्दाश्रयत्वेन घटकारणत्वस्य बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वकारणके समवेतसमवेतद्रव्यत्वरूपानेकद्रव्यत्वस्य च कारणत्ववारणार्थमन्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणतावच्छेदकस्य च लाघवेन तत्सम्बन्धस्य च लाघवेनावश्यक्लृप्तनियतपूर्ववर्तिनः कार्योत्पत्तौ तद्भिन्नं तत्रान्यथासिद्धमित्यर्थो वाच्यः । तथा चान्यथासिद्धिचतुष्टयस्य वैयर्थ्यम् । एवं घटमात्रे रासभस्य कारणत्ववारणाय नियतपदस्यापि वैयर्थ्यम् । एतादृशकारणत्वं व्यवहितपूर्ववर्त्तिनोप्युपपन्नमिति कारणत्वसंरक्षणैकप्रयोजनकव्यापारकल्पनमपि मृग्यमिति दिक् ।

तच्च कारणं समवाय्यसमवायिनिमित्तभेदात्त्रिविधम् । यद्यत्कार्यसमवायितत्तत्कार्यसमवायिकारणम् । यथा तन्तवः पटस्य । यत्कार्यकारणं यत्कार्यसमवायिसमवेतं तत्तत्कार्यासमवायिकारणम् । यथा तन्तुसंयोगादि पटादेः ।

ननु तुरीतन्तुसंयोगस्य पटकारणस्य पटसमवायिसमवेतत्वेन पटासमवायिकारणत्वं स्यात् । एवं ज्ञानादेरिच्छादिकारणस्येच्छादिसमवायिसमवेतत्वेनेच्छाद्यसमवायिकारणत्वप्रसङ्गः । अत एव स्वसमवायिमात्रसमवेतं स्वकारणं स्वासमवायिकारणमित्यपि निरस्तम् । आत्ममनःसंयोगादेर्ज्ञानाद्यसमवायिकारणत्वाभावप्रसङ्गाच्चेति चेत् ? न । पटसमवायिमात्रसमवेतं पटकारणं पटासमवायिकारणम् । यद्वा । तन्तुमात्रसमवेतं पटकारणं पटासमवायिकारणमिति विशिष्यैव लक्षणकरणान्न दोषः ।

कश्चित्तु तुरीतन्तुसंयोगादिभिन्नत्वं पटासमवायिकारणलक्षणे देयमित्याह, ज्ञानाद्यसमवायिकारणलक्षणं त्वात्ममनःसंयोगत्वं, रूपाद्यसमवायिकारणलक्षणं तु रूपादिसमवायितत्समवाय्यन्यतरसमवेतत्वविशिष्टरूपादिकारणत्वं रूपाद्यग्निसंयोगसाधारणं बोध्यम् । एवं तत्तत्कार्यासमवायिकारणलक्षणं विशिष्य निर्वाच्यमित्याह ।

केचित्तु कार्यैकार्थकारणैकार्थान्यतरप्रत्यासत्त्या कारणं ज्ञानादिभिन्नमसमवायिकारणम् । न च तुरीतन्तुसंयोगादावतिव्याप्तिः तस्यापि कुत्र चिदसमवायिकारणत्वादित्याहुः । तन्न । असमवायिकारणस्य तल्लक्षणस्यैकस्य चाभावाच्छब्दैक्यार्थमायासानुसरणवैयर्थ्यादिति दिक् ।

समवाय्यसमवायिकारणभिन्नं कारणं निमित्तकारणम् । यथा वेमादि पटस्य । तत्र समवायिकारणत्वं द्रव्यस्य । असमवायिकारणत्वं गुणकर्मणोः । यद्यपि ज्ञानादेर्न कुत्राप्यसमायिकारणत्वं, तथाप्यसमवायिकारणत्ववद्वृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वस्यासमवायिकारणत्वपदेन वि-

वच्छिन्नत्वात् ज्ञानादिसाधारण्यम् । नित्यद्रव्यसमवायभिन्नभावानां समवेतत्वम् ।

वस्तुनस्तु समवायस्य समवायात्मकस्वरूपसम्बन्धेन विद्यमानत्वान्नित्यद्रव्यभिन्नभावानामेतत्साधर्म्यम् । द्रव्यस्य तु द्रव्यत्वं गुणवत्त्वं क्रियावद्वृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं गन्धवद्वृत्तिसत्ताभिन्नजातिमत्त्वं गन्धवद्वृत्तिसत्ताभिन्नसमवेतवत्त्वादि बोध्यम्[१] । पृथिव्यप्तेजोवायुमनसां परत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्[२] । क्रियासमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । वेगसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजतिमत्त्वं, न तु वेगवत्त्वादिकम् । वेगादिरहितेष्वव्याप्तेः । मूर्त्तत्वजातिमत्त्वं च ।

ननु मूर्त्तत्वजातौ मानाभावः । अपकृष्टपरिमाणवत्त्वेनैव मूर्त्तव्यवहारोपपत्तेरिति चेन्न । क्रियात्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकतया तत्सिद्धेः । न च मूर्त्तभूतलादौ घटादिसंयोगात् क्रियानुत्पत्तेर्विजातीयसंयोगस्यापि तद्धेतुत्वं वाच्यं तथा च मूर्तत्वेन तत्र हेतुत्वे किं मानमिति वाच्यम् । तत्र क्रियाजन्यतावच्छेदकवैजात्याङ्गीकारेण वायुक्रियाजन्यसंयोगस्य तृणवदाकाशेऽपि सत्त्वात् तत्रापि क्रियोत्पत्त्यापत्तिवारणाय[३] मूर्त्तत्वेन क्रियात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वाङ्गीकारात् । न च पर्वतपाषाणसंयोगात्पा-

---

१ जातिघटितलक्षणापेक्षया समवेतवत्त्वस्वीकारे लाघवम् । तस्य नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वरूपत्वेन तच्चिवेशे गौरवादिति भावः ।

२ परत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यविशेषगुणवत्त्वरूपधर्मस्य आकाशेऽपि सत्त्वेन तत्रातिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् ।

३ एकवायुनिष्ठक्रियया युगपत्सहस्रादिमूर्त्तेषु क्रियोत्पत्तिस्थले तत्तत्संयोगव्यक्तिं प्रति तस्याः क्रियाया हेतुत्वेऽनन्तकार्यकारणभावापत्त्या तेषु तत्क्रियाजन्यतावच्छेदकतया सिद्धमेकं वैजात्यं कल्प्यते । तद्वैजात्यावच्छिन्नं प्रति सा क्रिया हेतुः । इत्थमेतद्वैजात्यसिद्धौ ततस्तद्वैजात्यावच्छिन्नेनेव सर्वमूर्त्तेषु क्रियादर्शनात्तद्वैजात्यावच्छिन्नस्याकाशेऽपि सत्त्वात्तत्रापि क्रियोत्पत्त्यापत्तिरिति भावः ।

षाणवत् पर्वतेऽपि क्रियोत्पत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र पाषाणवायुसंयोगादेव क्रियाङ्गीकारात् ।

वस्तुतस्तु क्रियानाशकतोत्तरदेशसंयोगस्य वैजात्येनैव वाच्या[१] । वैजात्यं च न पर्वतपाषाणसंयोगे; किन्तु तदुत्तरभाविनि संयोग इति पाषाणे तावत्पर्यन्तमेकैव क्रिया । एवं मूर्तत्वेनापि न क्रियाहेतुत्वम् । तत्तत्क्रियाजन्यसंयोगस्याकाशे मानाभावेनैव तत्र क्रियानुत्पत्तेः । क्रियाजनकसंयोगस्यैव वा पर्वतवदाकाशेऽप्यभावेन तत्र क्रियानुत्पत्तेः । न च विलक्षणसंयोगस्य लाघवेन समवायेनैव शब्दजनकत्वात् तत्तत्क्रियाजन्यसंयोगस्तत्रावश्यक इति वाच्यम् । तत्तत्क्रियाजन्यतावच्छेदकवैजात्यद्वयस्यैव स्वीकारात्क्रियाजनकसंयोगाभावोपपत्तेः । अत एव न सङ्करोऽपि । न च तत्तत्क्रियाजन्यतावच्छेदकवैजात्यद्वयाङ्गीकारे गौरवापत्त्या लाघवेन मूर्त्तत्वेनैव तद्धेतुत्वमिति वाच्यम् । वैजात्यद्वयस्य तवाप्यावश्यकत्वात् । यदि च पाषाणादिक्रियाजन्यसंयोगवत्सु सर्वत्र क्रिया, तत्र लाघवेनैकमेव वैजात्यं कल्प्यते । तथा चाकाशे क्रियोत्पत्तिर्मूर्त्तत्वेन कारणत्वादेव वार्यते इति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदा शब्दजनकवैजात्यस्य प्रत्यक्षसिद्धभेर्यादिसंयोगेष्वेव स्वीकारादाकाशे संयोगकल्पने गौरवात् । तत्क्रियाजन्यसंयोगस्याकाशवृत्तित्वे न मानमिति दिक् ।

जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नसमवायिकारणत्वावच्छेदकतया मूर्त्तत्वसिद्धिरित्यपि केचित् ।

आकाशकालदिगात्मनां परममहत्त्वं सर्वमूर्तसंयोगित्वम् ।

---

१ अन्यथा स्वनिष्ठक्रियाद्वितीयक्षणे प्राक्चलितद्रव्यान्तरचतुर्थे स्वस्मिन संयोगे स्वकर्मणो द्विक्षणस्थत्वापत्तेरिति तत्त्वम् ।

केचित्तु सर्वगतत्वमपि तत्साधर्म्यमाहुस्तन्न । येन केन चित् सम्बन्धेन सर्वगतत्वस्य प्रमेयत्वादावपि सत्त्वात् । सर्वसंयोगित्वस्य सर्वद्रव्यसंयोगित्वस्य वाकाशादावभावात् । नाकाशादौ कालादेः संयोगोऽस्ति द्रव्यत्वविशेषितसर्वगतत्वस्य तत्साधर्म्यत्वे तु न दोष इति कश्चित् ।

क्षित्यादिपञ्चानां महदिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्वत्त्वम्[1] । आत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वं[2] वा साधर्म्यम् । अनुद्भूतरूपानङ्गीकारे तु महदिन्द्रियग्राह्यगुणवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिशब्दान्यतरवत्त्वम्[3] । महदिन्द्रियग्राह्यद्रव्यत्वव्याप्यजातिशब्दान्यतरवत्त्वं तु न युक्तं वायोरतीन्द्रियत्वेन तत्राव्याप्तेः ।

पृथिव्यादिचतुर्णां स्पर्शवत्त्वम् । अनुद्भूतस्पर्शानङ्गीकारे तु स्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । द्रव्यसमवायिवृत्तिताद्दशजातिमत्त्वं[4] च बोध्यम् । जातिपदं समवायसम्बन्धेन नित्यस्य द्रव्यत्वव्याप्यतालाभाय ।

---

१ अत्र ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षे ज्ञानस्यापि लौकिकालौकिकोभयविषयताशालिज्ञानविषयत्वात्तद्वति आत्मनि अतिव्याप्तिवारणाय लौकिकेति । घटकालसंयोगमादाय कालेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेषगुणेति । प्रत्यक्षाविषयरूपादिमति परमाण्वादावव्याप्तिवारणाय गुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमद्वत्त्वमिति । अत्र तद्वत्त्वं समवायेन अन्यथा ध्वंसेऽतिव्याप्तेः । स्पर्शज्ञानान्यतरत्वमादायात्मनि अतिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् । महदिन्द्रियजन्यलौकिकविषयताशालिज्ञानत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकधर्मवद्विशेषगुणवत्त्वरूपं क्षित्यादिपञ्चानां साधर्म्यं स्वीकृत्य परमाण्वादावव्याप्तिं वारयन्ति भट्टाचार्याः ।

२ ननूक्तलक्षणे गौरवम् । भट्टाचार्योक्तकल्पे तु जलादिपरमाणुगतरूपस्य नित्यत्वेन नित्यस्य स्वरूपयोग्यत्वे फलावश्यम्भावनियमात्तत्प्रत्यक्षापत्तिश्चेत्यभिप्रेत्याह आत्मावृत्तीत्यादि ।

३ अनुद्भूतरूपाद्यनङ्गीकारे आत्मावृत्तिविशेषगुणवत्त्वस्य घ्राणादावव्याप्तेराह महदिन्द्रियेति । महदिन्द्रियग्राह्यरूपादिगुणवन्तो ये क्षित्यप्तेजोवाय्वाकाशास्तेषु द्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं क्षित्यादिचतुर्षु, शब्दाश्रयत्वञ्चाकाशे इति लक्षणसमन्वयः ।

४ तेन द्रव्यान्तरानारम्भके घटादौ नाव्याप्तिः ।

आकाशात्मनामसमवेतेन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्सम्बन्धित्वम् । मनोग्राह्यपरिमाणत्ववत्परिमाणमादाय द्रव्यमात्रेऽतिप्रसङ्गवारणाय विशेषेति । आकाशजीवात्मनां तु असमवेतेन्द्रियग्राह्यगुणवत्त्वम्[१] । ग्राह्यत्वं संयुक्तसमवायसमवायान्यतरसम्बन्धेन, तेन रूपादेर्मनोग्राह्यत्वे ऽपि न क्षतिः ।

कश्चित्तु अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वमकाशात्मनां साधर्म्यमाह । तन्न । पाकेन घटादौ रूपादिपरावृत्तिदर्शनेन रूपादिकमादाय पृथिव्यादावतिप्रसङ्गात् । पिठरपाकानङ्गीकारेऽपि न निस्तारः । पार्थिवपरमाणुरूपादेरव्याप्यवृत्तित्वात् । न च दैशिकमव्याप्यवृत्तित्वं वाच्यम् । चित्ररूपानङ्गीकारे रूपादेरपि तादृशाव्याप्यवृत्तित्वात् । किञ्चेश्वरज्ञानादेरव्याप्यवृत्तित्वे मानाभावादीश्वरेऽव्याप्तेः । न च व्याप्यवृत्तित्वे मानाभावादव्यप्यवृत्तित्वम् । अव्याप्यवृतित्वे ज्ञानादेरभावस्य तत्र कल्पने गौरवापत्तेः । एतेनाकाशशरीरिणामपीदं साधर्म्यमिति निरस्तम् । चित्रगन्धचित्ररूपानङ्गीकारेण पृथिव्यामतिव्याप्त्यापत्तेः । न चावयविनस्तत्र निर्गन्धत्वमेवेति वाच्यम् । एवं सति गन्धमात्रस्य त्रसरेणुमात्रवृत्तित्वापत्तेः । किंच विशेषगुणत्त्वं संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वनैमित्तिकद्रवत्वस्थितिस्थापकवेगैतत्सामान्यगुणभिन्नत्वं वा रूपरसगन्धस्पर्शशब्दसुखदुःखबुद्धीच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनास्नेहस्वाभाविकद्रवत्वान्यतमत्वं वा । नाद्यः संयोगविभाग-

---

१ घ्राणरसनाचक्षुस्त्वगिन्द्रियाणां तत्तत्पार्थिवादिपरमाणुषु समवेतत्वेन तद्ग्राह्यत्वति पृथिव्यादौ अतिव्याप्तिवारणाय असमवेतेन्द्रियेति । आत्मगतपरिमाणस्य मनःसंयुक्तात्मसमवेतत्वेऽपि तस्याप्रत्यक्षत्वेन घटादिपरिमाणस्य मनःसंयुक्तात्मसमवेतत्वाभावेन च तदादायातिप्रसंङ्गाभावाद्विशेषपदवैयर्थ्यापत्तिमिति भावः ।

भिन्नत्वमेवास्तु कृतमधिकेन, अन्येषामव्याप्यवृत्तित्वेनैव वारणात् । नान्त्यः ज्ञानशब्दान्यतरत्वेनैव सिद्धेरितरप्रवेशस्यानुचितत्वात् । आकाशशरीरिणां लक्ष्यत्वेऽव्याप्यवृत्तिक्षणिकविशेषगुणवत्त्वं लक्षणम् । रूपादिवारणायाव्याप्येति अव्याप्यवृत्तिजातीयपरम्[1] । ईश्वरज्ञानादिवारणाय क्षणिकेति ध्वंसप्रतियोगित्वार्थकम् । संयोगादिवारणाय विशेषेति संयोगविभागभिन्नत्वार्थकम् एतावतैव सामञ्जस्येऽन्ये वृथैव व्याकुलीबभूवुः ।

केचित्तु आकाशात्मनां क्षणिकविशेषगुणवत्त्वम् । तस्यार्थः । चतुर्थक्षणवृत्तिजन्यावृत्तिजातिमद्विशेषगुणवत्त्वम् । । न च तृतीयक्षणमादायैवोक्तसाधर्म्यमस्त्विति वाच्यम् । अपेक्षाबुद्धेर्जन्यायास्त्रिक्षणस्थायित्वाङ्गीकारात् । ज्ञानासंग्रहापत्तेश्च । ईश्वरज्ञानादेश्चतुर्थक्षणस्थायित्वाज्जन्येत्युक्तम् । द्वित्वादेस्त्रिक्षणस्थायित्वेन द्वित्वत्वजातेस्तादृशत्वाद्विशेषेति । तन्न । ज्ञानासंग्रहेऽपीच्छादिकमादाय लक्षणसमन्वये चतुर्थक्षणधावनवैयर्थ्यात् । आकाशजीवात्मनां तु जन्यपदानन्तर्भावेणोक्तमेव साधर्म्यम् । शब्दत्वसुखत्वजातिमादाय लक्षणानुगमात् । द्वित्वादीनां चतुर्थक्षणे नाशाङ्गीकारात् तेषां तथात्वाद्विशेषेति । तृतीयक्षणवृत्त्यवृत्तिजातिमद्गुणवत्त्वं वा बोध्यम् । गुणपदं तु कुलालविशेषजन्यतावच्छेदकजातिमद्घटमादायातिव्याप्तेर्वारणाय । पृथिव्यप्तेजसां तु रूपवत्त्वम् । अनुद्भूतरूपानङ्गीकारे तु रूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम्[2] न च पृथिवीत्वादिना घ्राणादौ रूपाद्यनुमानादुद्भूतरूपवत्त्वे तद्रूपादिप्रत्य-

१ पृथिवीपरमाणुरूपवृत्तितद्वृत्तित्वमादाय पृथिव्यामतिव्याप्तिवारणाय जातिपदम् ।

२ उत्पन्नं द्रव्यं क्षणं निर्गुणं तिष्ठतीति न्यायेन प्रथमक्षणोत्पन्नघटादावव्याप्तिवारणायेत्यपि बोध्यम् ।

क्षभयादनुद्भूतरूपादिसिद्धिरिति वाच्यम् । पृथिवीत्वादे रूपादिव्याप्यत्वे मानाभावात् । यद्यपि घ्राणादेर्गन्धादिशून्यत्वे गन्धादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धपृथिवीत्वादिमत्त्वेऽपि प्रमाणाभावादतिरिक्तत्वमेव तेषामिति पृथिवीत्वादे रूपादिव्याप्यत्वमव्याहतं, तथापि तेषामतिरिक्तत्वे तदवयवानां भिन्नरूपेण तत्रानन्तकार्यकारणभावस्वीकारभयेन तत्र पृथिवीत्वादिकल्पनात् । पाकेन नष्टगन्धादिमद्भिरेव परमाणुभिस्तेषामारम्भान्न तत्र गन्धादिकम् । न च पाकाद्रूपादीनां नाशमात्रमेव जायत इत्यत्र मानाभाव इति वाच्यम् । लाघवस्यैव मानत्वादिति दिक् ।

पृथिवीजलयोर्गुरुत्ववत्त्वं रसवत्त्वं च । रसवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । पृथ्वीतेजसोर्नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । पृथिव्यादिपञ्चकस्यात्मनश्च विशेषगुणवत्त्वम् । वैधर्म्यस्यापि स्वाश्रयसाधर्म्यरूपत्वान्न पृथगुपन्यास इति दिक् ।

तत्र गन्धवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमती पृथिवी, पृथिवीत्वजातिमती च ।

ननु पृथिवीत्वजातौ मानाभाव इति चेन्न । गन्धत्वावच्छिन्नकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धेः । न च गन्धत्वावच्छिन्ने गन्धत्वेन पाकत्वेन वा कारणता सम्भवति । पाकजगन्धे गन्धजगन्धे व्यभिचारात् । ननु भावकार्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन कारणत्वादेव द्रव्यभिन्ने गन्धोत्पत्तिवारणसम्भवे गन्धत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वेन कारणत्वे किं मानम् ? कार्यमात्रवृत्तिजात्यवच्छिन्नेऽनुगतधर्मावच्छिन्नकारणजन्यत्वमित्येतादृशनियमाङ्गीकारेऽपि क्लृप्तद्रव्यत्वे-

नैव तत्र हेतुत्वसम्भवादिति चेत् ? अत्र केचित् । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभावनियमेन द्रव्यत्वेन तत्र हेतुत्वे आकाशादावपि गन्धोत्पत्त्यापत्तेः पृथिवीत्वेनैव तत्र हेतुत्वम् ।

नव्यास्तु विलक्षणाग्निसंयोगस्य रूपादिनाशकत्वोत्पादकत्वात्तेजस्यपि रूपादिनाशाद्यापत्तेः, संयोगस्योभयनिष्ठत्वात्तेजस्यपि विलक्षणसंयोगसत्वात्पृथिवीत्वविशिष्टविलक्षणसंयोगस्य रूपनाशकत्वात्पृथिवीत्वसिद्धिमाहुः ।

केचित्तु गन्धवती पृथिवी । न च पाषाणादावव्याप्तिः । तत्रापि पृथिवीत्वेन गन्धानुमानात् । अनुत्कटत्वाच्च न तद्गन्धप्रत्यक्षमित्याहुस्तन्न । अनुत्कटत्वानिरुक्तेः । अनुद्भूतत्वं तदिति चेत् ? न । अनुद्भूतगन्धादौ प्रमाणाभावस्यावेदितत्वात् । न च गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्य पृथिवीत्वस्यापि तत्र सत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । तत्र पृथिवीत्वसत्वे मानान्तरस्योक्तप्रायत्वात् । अन्यथा गन्धकारणतावच्छेदकतया सिद्धपृथिवीत्वस्य तत्र सत्वे मानाभावेन त्वन्मतेऽपि कथं गन्धानुमानमिति विभावय । न च सगन्धपाषाणभस्मनः पाषाणध्वंसजन्यत्वेन पाषाणारम्भकपरमाणुजन्यत्वात् पाषाणस्यापि गन्धवद्भस्मारम्भकपरमाण्वारब्धत्वाद्गन्धवत्वं, यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदारम्भकपरमाण्वारब्धमिति व्याप्तेरिति वाच्यम् । पाषाणध्वंसोत्तरपाकजगन्धवद्भिः पाषाणारम्भकैर्भस्मारम्भेऽप्यक्षतेः । शालग्रामध्वंसजन्यनारकीयशरीरे व्यभिचारेणाप्रयोजकत्वेन च तादृशव्याप्त्यसिद्धेः । अत एवादृष्टाद्वारकत्वविशेषणेनापि न निस्तारः । घ्राणादावव्याप्तेश्चेति दिक् ।

सा च रूपादिचतुर्दशगुणवती नानारूपवती च। यद्यपीदं न साधर्म्यम्। नव्यनये ऽनुद्भूतगुणानङ्गीकारेण घ्राणादावव्याप्तेः। नापि प्राचां मते। गन्धवत्त्वस्यैव सम्यक्त्के-नेतरवैयर्थ्यात्। द्वितीयमपि यत्र पाकेन रूपं नोत्पन्नं तत्राव्याप्तम्। तथापीदं पृथिव्यामेवेति दर्शयितुमुक्तम्। केचित्तु रूपद्वयवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वमाहुः। षड्विधरूपवत्त्वं पाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वं पृथिव्यामेव।

सा द्विधा नित्याऽनित्या च। नित्या परमाणुरूपा। अनित्या द्व्यणुकाद्यन्त्यावयविपर्यन्ता। ननु मिलितपरमाणुभिरेव घटादिव्यवहारोपपत्तेर्न समवेतपृथिव्यां मानमस्ति। न चैकः स्थूल इति प्रत्यक्षानुपपत्तिः। एकस्य केशादेर्दूरेऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तत्समूहस्य प्रत्यक्षत्वम्। एकः स्थूल इति बुद्धिविषयत्वं च तद्वत्परमाणुपुञ्जे प्रत्यक्षत्वमेकः स्थूल इति बुद्धिविषयत्वं च सम्भवति। न च कपालादौ घट इति बुद्ध्यापत्तिः। परमाणुसंयोगविशेषेष्वेव घटत्वादिजातेरुपाधेर्वाङ्गीकारादिति चेन्न। परमाणोरप्रत्यक्षत्वेन तत्समूहस्याप्यप्रत्यक्षतापत्तेः, सूक्ष्मकेशादेर्दूरेऽप्रत्यक्षत्वं तु दूरत्वदोषेण प्रतिबन्धात्, सजातीयसंयोगस्य तत्प्रत्यक्षविशेषे हेतुत्वाद्वा, चक्षुःसन्निकर्षाभावाद्वा, न तत्प्रत्यक्षम्।

अत्र केचित् यद्यपि घटत्वादिधर्मवत्प्रत्यक्षप्रयोजकधर्मस्य संयोगविशेषेऽङ्गीकारादेव परमाणोरपि कदाचित्प्रत्यक्षत्वम्। एवं तद्गतरसादेरपि प्रत्यक्षत्वम्। द्रव्यरसादिप्रत्यक्षप्रयोजकधर्मस्य भिन्नस्यैवाङ्गीकाराद्द्रव्याद्यप्रत्यक्षेऽपि रसादिप्रत्यक्षसम्भवान्नावयवितद्गन्धादिकल्पनं गौरवापत्तेः। तथापि घटत्वादेः संयोगनिष्ठत्वेऽप्रत्यक्षत्वा-

पत्तिः। परमाणुसंयोगस्यायोग्यत्वेन तद्गतजातेरप्ययोग्यत्वापत्तेः। एवं घटपटादिसंयोगस्य प्रत्यक्षस्यापलापापत्तेः। यद्यपि संयोगप्रत्यक्षप्रयोजकधर्मस्यापि संयोगविशेषेऽङ्गीकारात्प्रत्यक्षत्वं संयोगविशेषाणां सम्भवत्येव तथाप्यस्मत्कृतलीलावतीभावपरिच्छेदोक्तयुक्त्या समवेतपृथिव्यादिसिद्धिर्द्रष्टव्या।

सा चेत्थम्। यद्यपि पमाणुपुञ्जस्यैव त्र्यणुकादिरूपत्वे लाघवम्। षट्परमाणूनां पञ्चसंयोगानां स्वीकारात्। न्यायमते[1] तु त्रीणि द्व्यणुकानि तज्जनकसंयोगत्रयं त्र्यणुकं च तज्जनकसंयोगद्वयमिति नवपदार्थाः। एवं त्र्यणुकान्तरेऽपीत्यष्टादशपदार्थाः। परमते दश। न च त्र्यणुकाभ्यां चतुरणुकोत्पत्तौ चतुरणुकस्य तज्जनकसंयोगस्य चेति द्वयोः स्वीकारो न्यायमते। द्वादशपरमाणूनामेकादशसंयोगानां स्वीकारः परमते। एवं पञ्चाणुकोत्पत्तौ पञ्चाणुकस्य तज्जनकसंयोगस्य च स्वीकारो न्यायमते। चतुर्विंशतिपरमाणूनां त्रयोविंशतिसंयोगानां स्वीकारात्परमत एव गौरवम्। ब्राह्मणो न हन्तव्यः पूजनीय इत्यादिविधिनिषेधाभ्यां ब्राह्मणत्वादेः संयोगविशेषनिष्ठत्वेन संयोगविशेषस्य नाशात्संयोगविशेषाश्रयस्य स्पर्शादेव पापपुण्ययोर्जननोपपत्तेर्न ताभ्यामतिरिक्तावयवी सिध्यति, किन्तु प्रागुक्तगौरवादेवेति वाच्यम्। अतिरिक्तावयविन्यनेकगुणादिकल्पने तेषामुत्पत्त्यर्थं रूपादिकं प्रति रूपादेः कारणत्वकल्पनं, प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वादेश्च कारणत्वं कल्पनीयं, चाक्षुषादिकं प्रति रूपादीनां कारणत्वकल्पनं चेति न्यायमत एव गौरवापत्तेः।

१ मन्मते इति पाठान्तरम्।

तथापि 'लोहिनो यस्तु वर्णेने'त्यादिवचनैः प्रत्यक्षेण चातिरिक्तावयविसिद्धिस्तेन तयोर्भिन्नत्वेनैव ज्ञानात् । किञ्च गङ्गासंयोगस्यैकस्य धर्मजनकत्वम् । भवन्मते चानेकगङ्गारम्भकपरमाणूनां शरीरारम्भकपरमाणूनां संयोगानां तज्जनकत्वे गौरवम् । एवं शरीराद्युत्पत्त्यर्थं शरीरावयवे एकैव क्रिया कल्प्यते त्वया तु तावत्परमाणुषु क्रियाः संयोगाश्चेति गौरवमित्यादिद्रष्टव्या विस्तरभयान्नेह प्रदर्शिता इति केचित् ।

नन्वस्तु उक्तरीत्या समवेतपृथिव्यादिसिद्धिः । तदवयवपरम्पराकल्पनागौरवादनवस्थानाच्चासमवेतपृथिव्यादिसिद्धिरस्तु परं तु परमाणुद्व्यणुकयोर्मानाभावः । लाघवेन त्र्यणुकस्यैवासमवेतत्वाङ्गीकारादिति चेत् ? न । त्रुटिः समवेतश्चाक्षुषद्रव्यत्वान्महद्द्रव्यसमवायित्वाद्वा । त्रुटिसमवायिनः समवेताश्चाक्षुषद्रव्यसमवायित्वान्महद्द्रव्यसमवायित्वाद्वा कपालवदित्यनुमानाभ्यां परमाणुद्व्यणुकयोः सिद्धिरिति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु उक्तहेत्वोः साध्यव्याप्यत्वेऽनुकूलतर्काभावादवयवकल्पनागौरवरूपप्रतिकूलतर्काच्च न साध्यव्याप्यत्वम् । न च महत्परिमाणतारतम्यस्याकाशादिपरिमाणादौ विश्रान्तिवदणुपरिमाणतारतम्यस्यापि क्वचिद्विश्रान्तौ तस्य परमाणुत्वसिद्धिः । तस्याश्रय एव परमाणुरिति वाच्यम् । तादृशव्याप्तौ मानाभावादणुपरिमाणशब्दस्य च महत्त्वभिन्नपरिमाणपरत्वेऽसिद्धेश्च ।

न च चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य लाघवेन द्रव्यसमवेतचाक्षुषे हेतुत्वम्, न तु द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य द्रव्यचाक्षुषे चक्षुःसंयोगस्य च

गौरवात्तथा च त्रसरेणोः समवेतत्वसिद्धिरिति वाच्यम् । रूपसमानाधिकरणसत्तादौ चक्षुःसंयुक्तवायुसमवायसन्निकर्षेण चाक्षुषापत्तिवारणाय चक्षुःसंयुक्तपरमाणुघ्राणसमवायसन्निकर्षेण च पृथिवीत्वादौ चाक्षुषत्वापत्तिवारणाय चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायस्यैव सन्निकर्षत्वं वाच्यम्, तथा च त्रसरेणुचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषे तस्य हेतुत्वं, द्रव्यचाक्षुषे संयोगस्य हेतुत्वमावश्यकं त्वन्मते । मन्मते तु द्रव्यसमवेतचाक्षुष एव चक्षुःसंयुक्तरूपवत्समवायस्यैव हेतुत्वम्, द्रव्यचाक्षुषे चक्षुःसंयोगस्य । न चैवं द्रव्यान्यत्वाप्रवेशे कपालनाशोत्तरघटनाशकाले घटप्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । द्रव्यान्यत्वेन समवेतविशेषणाद्वा । अत एव भावचाक्षुषे चक्षुः संयुक्तसमवेतसमवायो हेतुर्लाघवादिति परमाणुद्व्यणुकसिद्धिरपि निरस्तेति दिक् ।

अपरे तु भावचाक्षुषे समवेतचाक्षुषे वा चक्षुःसंयुक्तरूपवत्समवेतसमवायो हेतुः । न चैतावता परमाणुद्व्यणुकयोः सिद्धिः । त्र्यणुके त्र्यणुकसमवायाभ्युपगमेनैव सामञ्जस्यात् । न चैवं त्र्यणुके चतुरणुकोत्पत्तिर्न स्यात्समवायेन द्रव्यस्य स्वात्मकस्य प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । जन्यद्रव्यस्यैव प्रतिबन्धकत्वादित्याहुः ।

शरीरेन्द्रियविषयभेदादनित्या पृथिवी त्रिविधा । तत्र शरीरं द्विविधं, योनिजमयोनिजं च । तत्र योनिजं द्विविधम् । जरायुजमण्डजं च । जरायुजं मनुष्यादीनाम् । अण्डजं पक्ष्यादीनाम् । अयोनिजं च स्वेदजोद्भिज्जभेदेन द्विविधम् । स्वेदजं कृम्यादीनाम् । उद्भिज्जं वृक्षादीनाम् ।

यद्यपि कृम्यादिशरीरे न स्वेदः कारणं, तस्मिन् सत्यनुत्पत्तेस्तदभावे चोत्पत्तेरन्वयतो व्यतिरेकतश्च व्यभिचारात्तथापि स्वेदस्य प्रयोजकत्वमाश्रित्योक्तं प्राचां मतेन। मानुषादिशरीराणां क्लेदोष्मादिनाशेऽपि गन्धोपलब्ध्या पार्थिवत्वसिद्धिः ।

वृक्षादौ शरीरत्वे पुराणाद्येव मानम् । ये तु भग्नक्षतसंरोहणेनाध्यात्मिकवायुसंबन्धानुमानात्तेषां शरीरत्वसिद्धिमाहुः। तन्न । कस्तूरिकादौ यथा सजातीयावयवसंबन्धकल्पनान्न सच्छिद्रता । तद्यथा । कस्तूरिकागन्धग्राहिणां। कस्तूरिकासंबन्धो ऽवश्यं वाच्यः । अन्यथा सन्निकर्षाभावेन गन्धग्रहानुपपत्तेस्तेषां कस्तूरिकावयवसंबन्धश्च तेषां निर्गमनं विना न सम्भवतीति कस्तूरिकादेः सच्छिद्रत्वप्रसक्तौ तत्र सजातीयावयवसम्बन्धकल्पनान्न सच्छिद्रत्वं तथा सजातीयावयवसंबन्धकल्पनेन भग्नक्षतसंरोहणसिद्धेर्नाध्यात्मिकवायुसंबन्धे मानमिति । न वा तावतापि शरीरत्वसिद्धिः । तत्संबन्धस्याकाशादिसाधारण्यात् । यद्यपि चक्षुरादेर्गमनेन घटादिग्रहणवद्घ्राणगमनेनैव गन्धग्रहसम्भवान्नेयं कल्पना तथाप्यनुकूलवातादिवैफल्यापत्त्या तथाकल्पनमिति प्राञ्चः ।

शरीरत्वं त्ववच्छेदकतासंबन्धेन सुखादेस्तादात्म्यसंबन्धेन जनकत्वम् । न च हस्तादौ शरीरत्वापत्तिः । इष्टत्वात् । अन्त्यावयवित्वेन विशेषणाद्वेति केचिदाहुः। यद्यप्यवच्छेदकतासंबन्धेन सुखाद्युत्पत्तौ न तादात्म्यसंबन्धेन शरीरत्वेन कारणता । पृथिवीत्वादिना साङ्कर्यप्रसङ्गेन शरीरत्वजात्यसिद्धेः । तथाप्यवयवसंयोगनिष्ठजातिविशेषस्यैव

१ घ्राणान।मित्यर्थः ।

परंपरया . जनकतावच्छेदकत्वं तस्या जातेः शरीरावयवतदवयवादिसंयोगे कल्पनान्न शरीरतदवयवादावच्छेदकतासंबन्धेन सुखाद्यनुत्पत्तिः ।

यद्यपि सा जातिः स्वाश्रयसमवायिसमवेतत्वसम्बन्धेन शरीरादाविव हस्तादिगतगुणादिष्वप्यस्तीति तत्राप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखाद्युत्पत्तिः, शरीरव्यवहारापत्तिश्च स्यात्तथापि द्रव्यत्वविशेषितायास्तस्याः सुखजनकतावच्छेदकत्वाच्छरीरव्यवहारादौ च प्रयोजकत्वान्न दोषः ।

केचित्तु स्वाश्रयजन्यत्वसम्बन्धेन तस्याः शरीरव्यवहारप्रयोजकत्वात्, सुखकारणतावच्छेदकत्वाच्च नातिप्रसङ्ग इत्याहुः ।

अन्ये तु चेष्टावदन्त्यावयविवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् । तादृशजातिश्च चैत्रत्वादिः । नृसिंहशरीरेऽपि कल्पभेदेन नरसिंहवृत्तिनृसिंहत्वस्य सत्वान्नोक्तदोष इत्याहुस्तन्न । पृथिवीत्वादिना सङ्कराडस्तत्वजात्यभावेनान्त्यवयविपदवैयर्थ्यात् । न च हस्तत्वं पृथिवीत्वादिव्याप्यं नानैवेति वाच्यम् । शरीरत्वस्यापि पृथिवीत्वादिव्याप्यनानात्वस्वीकारादेव नृसिंहशरीरे लक्षणसंभवेन नृसिंहत्वजात्युपपादनायासवैयर्थ्यात् ।

इन्द्रियरूपा पृथिवी गन्धग्राहकमिन्द्रियम् तच्च घ्राणम् । गन्धग्राहकेन्द्रियस्य पृथिवीत्वं त्वनुद्भूतगन्धानङ्गीकारेऽपि साधितं प्राक् । केचित्तु घ्राणं पार्थिवं रूपरसगन्धस्पर्शशब्देषु मध्ये गन्धस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात् । कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतवत् । न च घृतस्य स्वीयरूपादिव्यञ्जकत्वादृष्टान्तासिद्धिः । परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वादिति हेतुकरणात् । न च नवशरावगन्धव्य-

ञ्जकजले व्यभिचारः । तस्य सक्तुरसाभिव्यञ्जकत्वात् । घ्राणसन्निकर्षवारणाय द्रव्यत्वेनापि हेतुर्विशेषणीयः । यद्वा रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकत्वमेव हेतुः । न च दृष्टान्तासिद्धिः । वायूपनीतसुरभिभागानामेव दृष्टान्तत्वसम्भवादिति प्राहुः तन्न । आद्ये परकीयरूपरसस्पर्शशब्दव्यञ्जकत्वे सति गन्धव्यञ्जकद्रव्यत्वादिति हेतुः । तत्र परकीयरसाव्यञ्जकत्वेनैव मनोवारणसम्भवे सत्यन्ते शेषवैयर्थ्यात् । शब्दे परकीयपदस्याव्यावर्तकत्वाच्च । न च हेतुचतुष्टयमेवोक्तं तेन तथा च हेतुत्रयाभिप्रायेणैव परकीयत्वं विशेषणम् । नतु तुरीयाभिप्रायेणेति वाच्यम् । घृतस्य दृष्टान्तत्वसम्भवेऽपि नवशरावगन्धव्यञ्जकजले व्यभिचारात् । किञ्च हेतुत्रयेऽपि व्यभिचारावारकस्य परकीयपदस्य कथं सार्थकतेति विभावय । यद्येको हेतुस्तदा पूर्ववद्वैयर्थ्यम् । यदि हेतुचतुष्टयं तदाऽप्रयोजकत्वम् । तुरीये व्यभिचारश्च दुर्निवारः । तस्मात्पूर्वोक्तरीत्या घ्राणस्य पार्थिवत्वमवसेयम् । परमाणुमारभ्यावयविरूपा पृथिवी साक्षात्परंपरया च भोगसाधनत्वाद्विषयरूपा । यद्यपि शरीरेन्द्रिययोर्विषयरूपायामन्तर्भावः सम्भवत्येव तथाप्युपाधिभेदात्त्रिविधो व्यवहारः । तादृशव्यवहारे त्विच्छैव नियामिकेत्यपरे ।

कश्चित्तु द्व्यणुकादिपृथिव्येव विषयरूपेत्याह । तन्न । परमाणुरूपायास्त्रितयबहिर्भावापत्तेः । विषयलक्षणसत्वाद्बहिर्भावानौचित्याच्च ।

केचित्तु अनित्याया एव त्रैविध्यदर्शनाद्भोगसाधनतायाः शरीरेन्द्रियपरमाणुव्यावृत्ताया विवक्षणान्न दोष इत्याहुः ।

शीतस्पर्शवज्जलं, स्नेहवद्वा । अनुद्भूतस्पर्शाद्यनङ्गीकारे शीतस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं स्नेहवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमद्वा ।

केचित्तु जलत्वजातिमज्जलम् । जलत्वं तु जन्यस्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धा जन्यजले जातिः । तादृशजात्यवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धा सर्वजलवृत्तिजातिरित्याहुस्तन्न । सकलजलवृत्तिजलत्वस्यैव जन्यजलसमवायिकारणतावच्छेदकत्वसम्भवेनजलत्वद्वैविध्ये प्रमाणाभावात् । न च परमाणौ जन्यस्नेहापत्तिः, समवायेन जन्यस्नेहं प्रति समवायेन स्नेहस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकारेण परमाणौ प्रतिबन्धकस्नेहसत्त्वात्स्नेहानुत्पत्तेः । न च जलत्वद्वयानङ्गीकारे जन्यजलत्वं जलकार्यतावच्छेदकं वाच्यं तथाच गौरवमिति लाघवाज्जलत्वमेव जलजन्यतावच्छेदकमिति जलत्वद्वैविध्यमिति वाच्यम् । स्नेहकार्यतावच्छेदकतया स्नेहत्वजात्यन्तरसिद्ध्यापत्तेः । एवं पृथिवीकार्यतावच्छेदकतया पृथिवीत्वस्य सिद्धौ पृथिवीत्वद्वैविध्यापत्तेश्च । न च गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धपृथिवीत्वेनैव पृथिवीव्यवहारोपपत्तौ पृथिवीत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावान्न पृथिवीत्वद्वयसिद्धिरिति वाच्यम् । एवं स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धजलत्वेनैव जलव्यवहाराद्युत्पत्तौ जलत्वेन जलत्वेन कार्यकारणभावे प्रमाणाभावात् । न च स्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतयैव सिद्धस्यनित्यजलवृत्तित्वेप्रमाणाभावइतिवाच्यम् । तस्यकार्यजलमात्रवृत्तित्वेतदवच्छिन्नंप्रति जलत्वेन कारणत्वकल्पने जलत्वद्वयकल्पने च गौरवापत्त्यास्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकस्यैव

लाघवेन परमाणुवृत्तित्वकल्पनात् । एवं द्रव्यारम्भकासमवायिकारणसंयोगेषु वैजात्यं कल्पयित्वा विजातीयसंयोगेन तन्त्वादीनां पटादिकारणत्वेनैवोपपत्तौ जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन भूतचतुष्टयसाधारणजात्या वा हेतुत्वे प्रमाणाभावः न च तादृशकार्यकारणभावाङ्गीकर्तृमतेऽपि जन्यद्रव्ये कार्यतावच्छेदकतया जातिसिद्धिः स्यान्न तु जन्यद्रव्यत्वं कार्यतावच्छेदकं गौरवादिति वाच्यम् । पृथिवीत्वादिना संकरापत्तेः । किञ्च जलत्वेन जन्यस्नेहकारणत्वे प्रमाणाभावः । जन्यस्नेहं प्रति स्नेहविशेषं प्रति वा स्नेहत्वेन कारणत्वेनैवातिप्रसङ्गविरहात् ।

केचित्तु अपाकजरसवत्त्वं शीतस्पर्शवत्त्वं च तल्लक्षणम् । अनुद्भूतरसाद्यनङ्गीकारे गन्धवदवृत्तिरसवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वम् । अनुद्भूतगन्धानङ्गीकारेण निर्गन्धरसवत्पार्थिवेऽतिव्याप्तिवारणाय साक्षादिति । गन्धवदवृत्तिशीतस्पर्शवद्वृत्तिजातिमत्त्वं च बोध्यम् । एवं शुक्लेतररूपासमानाधिकरणरससमानाधिकरणद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं, नीलासमानाधिकरणतादृशजातिमत्त्वं च बोध्यम् । यद्यपि कालिन्दीजलेषु नीलरूपोपलम्भाज्जलत्वस्य न शुक्लेतररूपासमानाधिकरणत्वं तथापि वियति विक्षिप्तेषु तेषु शुक्लरूपोपलम्भान्नील जनकतावच्छेदकपृथिवीत्वजातेस्तत्राभावेन नीलरूपासंभवाच्च । नीलरूपप्रतीतेस्तु परंपरया[१] पृथिवीरूपविषयत्वं कल्प्यते । समवायेन प्रतीतेस्तु भ्रमत्वमेवेति जलत्वस्य तथात्वमिति लीलावतीकृतः ।

यद्यपि पाकादपि नीलोत्पत्तेर्विजातीयनीलरूपे विजातीयपाकः कारणं, विजातीयनीले स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलं कारणमिति नीलत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वेन

१ स्वाश्रयसंयोगसंबन्धेन जले नीलरूपप्रतीतिरित्यर्थः ।

कारणत्वे न मानम् । न च कार्यमात्रवृत्तिनीलत्वजात्यवच्छिन्ने पृथिवीत्वेन कारणत्वमिति वाच्यम् । निश्चिताव्यभिचारकेण द्रव्यत्वेनैव तथात्वौचित्यात् । जले नीलरूपसंभावनया पृथिवीत्वस्य संदिग्धव्यभिचारकत्वात्[1] । किञ्च जले नीलरूपाङ्गीकारे नीलत्वजातेः कार्यमात्रवृत्तित्वासिद्धिश्च । तथापि पाकस्य समवायेन नीलरूपोत्पत्तौ कारणत्वे तेजसि नीलरूपोत्पत्तिभयेन नीलरूपत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वं कल्प्यते, लाघवादित्याहुः । यदि च पृथिवीत्वविशिष्टसमवायेन तेजःसंयोगस्य, विजातीयसंयोगेन तेजसो, वा विजातीयनीले हेतुत्वम् । यद्वा रूपं प्रति रूपस्य प्रतिबन्धकत्वेनैव तेजसि रूपानुत्पादः । न च तेजसि रूपनाशापत्तिश्च स्यादिति वाच्यम् । पृथिवीत्वविशिष्टतेजःसंयोगस्यैव रूपनाशकत्वस्वीकारात् । तदा पृथिवीत्वेन तद्धेतुत्वे मानाभाव इति दिक् ।

कश्चित्तु नैमित्तिकद्रवत्ववदवृत्तिरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तल्लक्षणम् । पृथिवीत्ववायुत्वघटत्वादिकमादायातिप्रसङ्गवारणाय जातेर्विशेषणत्रयमित्याह । तन्न । द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वं हि द्रव्यत्वव्याप्यजात्यव्याप्यत्वे सति द्रव्यत्वव्याप्यजातित्वं वाच्यम् । प्रथमजातिपदं द्रव्यत्वव्याप्याभावविशेषस्यैकत्वादेश्च व्याप्यत्वेन जलत्वस्यासम्भववारणायेति तु न वाच्यं, द्रव्यत्वव्याप्यायाः करकात्वादिजातेर्द्रव्यमात्रसमवेतत्वेन जल-

१ जलस्यापि समवायेन नीलरूपोत्पत्तौ कारणत्वस्य सम्भावितत्वेन पृथिवीत्वस्य न्यूनत्वाच्च कारणतावच्छेदकत्वमपि तु अन्यूनत्वाद्द्रव्यत्वमेव तदवच्छेदकमिति तद्रूपेणैव कारणताङ्गीकार्येति भावः ।

२ द्रव्यभिन्नभेदविशेषस्येत्यर्थः ।

त्वव्यापकत्वेनासम्भवात्[1] । किन्तु समवायेन द्रव्यत्वव्याप्या या एका व्यक्तिस्तद्व्याप्यत्वं सत्यन्तार्थः[2]। जातिपदं समवायेन व्याप्यतालाभार्थमिति वाच्यम् । तदपि न । तथा सति विशेष्यवैयर्थ्यापत्तेः । घटत्वादेः सत्यन्तेनैव वारणात् । रूपत्वादिकमादायातिप्रसङ्गसम्भावनापि न । तस्य रूपवद्वृत्तित्वाभावात् । किं चावश्योपस्थितिकस्य द्रवत्वस्यैव रूपस्थाने प्रवेशेन वायुत्वादेर्वारणसम्भवे द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यपदं विनैव लघुलक्षणसम्भवेन रूपप्रवेशानौचित्यम् । अत एव द्रव्यत्वव्याप्यपदादानेऽपि न क्षतिरिति परास्तम् । जलत्वस्य क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धमूर्त्तत्वजातेर्जन्यद्रव्यसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धभूतत्वजातेर्व्याप्यत्वेनासम्भवापत्तिस्तु न । अतिप्रसङ्गभङ्गाय विलक्षणसंयोगस्य कर्मणि हेतुत्वं वाच्यमेवेति, मूर्त्तत्वेन तत्र हेतुत्वे मानाभावात् । जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति भूतत्वेन द्रव्यत्वेन वा हेतुत्वे मानाभावात् । घटपटादिद्रव्येषु विलक्षणविलक्षणसंयोगानां, विलक्षणविलक्षणसंयोगेन कपालतन्त्वादीनां, विलक्षणसंयोगेनैववा कपालतन्त्वादीनां, जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति वि-

---

१ पदार्थमात्रं ज्ञेयत्वादिना रूपान्तरेण पदार्थमात्रस्य व्यापकम् । एवं पदार्थमात्रस्य व्याप्यं च । तथा च प्रकृते द्रव्यमात्रसमवेतत्वेन रूपेण करकात्वादिजातीनां द्रव्यत्वव्याप्यत्वेन व्यापकत्वेन च द्रव्यत्वव्याप्यकरकात्वजातिव्याप्यत्वमेव जलत्वजातेरिति जलत्वस्याव्याप्यत्वाभावेन असम्भवस्य तादवस्थ्यादिति भावः ।

२ समवायप्रतियोगितावच्छेदको यो ऽन्यूनानतिप्रसक्तो धर्मस्तेनात्र व्याप्यत्वाभावो विवक्षितः । एवं च तत्तद्विशिष्य स्वस्ववाचकपदप्रतीयमानरूपावच्छिन्ना या व्यक्तिः सा च करकात्वत्वेन रूपेणैव करकात्वं न तु समवेतत्वेन तदिति न करकात्वव्याप्यत्वं जलत्वस्येति आशयः ।

लक्षणसंयोगस्य, वा हेतुत्वेनैवातिप्रसङ्गविरहादिति दिक्[1] ।

तच्च संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्ववेगस्नेहस्वाभाविकद्रवत्वशुक्लरूपमधुररसशीतस्पर्शगुणवत् ।

यद्यपि कालिन्दीजलेऽबाधितनीलप्रतीतेर्नीलरूपमपि तत्र युक्तं तथापि वियति विक्षिप्तकालिन्दीजले धवलरूपस्यैव प्रतीतेस्तत्र भूमिसंयोगदोषान्नीलप्रतीतेर्भ्रमत्वम् । अत एवानुमानिकनीलाभावनिश्चयेऽपि तत्र नीलरूपभ्रमसंभवः, शङ्खे पीतरूपज्ञानवदिति केचित् ।

अपरे तु जले गन्धभानवन्नीलरूपभानमपि जलसंयुक्तनीलपृथिवीरूपविषयम् । न च वियति विक्षिप्तेषु तेषु शुक्लभानं तत्संसृष्टशुक्लद्रव्यरूपविषयकमिति वाच्यम् । जलान्तरस्य शुक्लरूपसमवायिकारणत्वमावश्यकमित्येतस्यापि शुक्लसमवायिकारणत्वमेव कल्प्यते न तु नीलसमवायिकारणत्वं गौरवाल्लाघवेन नीलत्वावच्छिन्नं प्रति पृथिवीत्वेनैव कारणत्वात् ।

यद्यपि नीलरूपविशेषे नीलस्य नीलरूपविशेषान्तरेऽग्निसंयोगविशेषस्य कारणत्वेनैवानतिप्रसङ्गेन नीलरूपत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वेन कारणत्वे न मानमस्ति तथापि कार्यमात्रवृत्तिजात्यवच्छिन्नमनुगतकारणजन्यमिति व्याप्तेस्तथा कारणत्वं स्वीकार्यम् । वस्तुतो विजातीयतेजःसंयोगस्योष्मरूपतेजस्यपि सत्त्वेन तत्र नीलोत्पादवारणाय तथा कारणत्वं वाच्यमित्याहुः ।

---

१ पूर्वकल्पे संयोगस्यानि नानावैजात्यानि । कपालत्वादिना न कारणत्वम् । द्वितीये वैजात्यान्यपि नाना कपालत्वादिनापि च हेतुत्वम् । तृतीये जन्यद्रव्यजनकतावच्छेदकमेव संयोगस्य वैजात्यं घटपटादिजनकसंयोगेषु, कपालत्वादिना च कारणता । तुर्ये घटत्वपटत्वाद्यवच्छिन्ने विशेषतः कार्यकारणभावो नास्ति, किन्त्वसमवायिकारणस्य कारणतयैव निर्वाहः । संयोगनिष्ठमेकमेव वैजात्यम् । कपालत्वादिना न कारणतेति तात्पर्यम् ।

वस्तुतस्तु पृथिवीत्वविशिष्टविलक्षणतेजःसंयोगस्य पृथिवीत्वविशिष्टसमवायेन तादृशसंयोगस्य, विजातीयसंयोगेन तेजसो, वा नीलविशेषे हेतुत्वेनाऽतिप्रसङ्गवारणान्न तादृशकारणत्वे मानं तथापि कार्यमात्रवृत्तिजात्यवच्छिन्नमनुगतकारणजन्यमिति प्राचां नियम एव तत्र मानम् । यदि च विशेषणविशेष्यभावभेदेन कारणतावच्छेदके विनिगमनाविरहवत्कारणतावच्छेदकसंबन्धेऽपि विनिगमनाविरहान्न पृथिवीत्वविशिष्टसमवायसंबन्धेन तेजःसंयोगस्य हेतुत्वम् । नापि विलक्षणसंयोगसंबन्धेन तेजसः । वृत्त्यनियामकसंयोगसाधारणविलक्षणतेजःसंयोगत्वेन संबन्धत्वे तेन संबन्धेन तेजसोऽपि तेजःसंबन्धित्वात्तत्रापि नीलोत्पत्तिर्दुर्वारा । यदि च वृत्तिनियामकविलक्षणसंयोगत्वेन तेजसो हेतुत्वं तदा स्वभेदविशिष्टसंयोगस्यैव वृत्तिनियामकत्वम् । अन्यस्य वृत्तिनियामकसंयोगस्य दुर्वचत्वात् । तथा च विशेषणविशेष्यभावभेदेन गुरुतरकार्यकारणभावद्वयापत्तिरिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदा नीलत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वं युक्तमुत्पश्याम इति पूर्वोक्तमप्यत्र विस्तरेण प्रदर्शितमिति दिक् ।

नन्विक्षुक्षीरादिमाधुर्यवज्जलमाधुर्यस्य प्रत्यक्षेणाग्रहात्तत्र माधुर्ये न मानं, नारिकेलजलादौ माधुर्यस्य जम्बीरादिजले अम्लादिवत्पृथिवीनिष्ठस्यैवोपलब्धेरिति ।

अत्र केचित् । हरीतक्यादिभक्षणोत्तरं जलमाधुर्योपलम्भाद्धरीतक्यादिना संयोगविशेषेण जलमाधुर्यं व्यज्यत इति तत्र माधुर्यसिद्धिरिति तन्न । हरीतक्यामलकादिसंयोगविशेषाणां, संयोगविशेषेण तेषां वा, संयोगविशेषस्यैव वा, जलमाधुर्यादिव्यक्तिविशेषं प्रति हेतुत्वेऽन-

न्तकार्यकारणभावगौरवापत्त्या [1] लाघवेन हरीतक्याद्यवयवेषु जलसंयोगविशेषेण, अग्निसंयोगविशेषेण, संयोगविशेषेण वा, माधुर्योत्पादस्यैवौचित्यात् ।

अपरे तु यद्यपि हरीतक्यादिभिर्जलसंयोगविशेषस्य माधुर्यविशेषप्रतीतित्वापेक्षया माधुर्यविशेषत्वमेव कार्यतावच्छेदकं युक्तं तथापि हरीतक्याद्यवयवेषु पूर्वरसनाशरसान्तरोत्पादकल्पने गौरवान्माधुर्यविशेषप्रतीतित्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति जले मधुरत्वसिद्धिरित्याहुः ।

एवं जलमाधुर्याभाववदेव संयोगविशेषात्तत्र माधुर्योत्पत्तिः, स च विशेषो हरीतक्यादिसंयोगे अतो माधुर्यरसविशेषत्वमेव तत्कार्यतावच्छेदकम् । यदि च रसत्वस्य प्रत्यक्षतया रसत्वेन जले रसोऽनुभूयत एव हरीतकीभक्षणोत्तरं मधुरत्वादिप्रत्यक्षमेव जन्यते तदा मधुरत्वादिप्रत्यक्षत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति केचित् ।

जलं परमाणुस्वरूपं नित्यं, कार्यस्वरूपमनित्यं, शरीरेन्द्रियविषयरूपं च । शरीरं वरुणलोके विद्यमानानां, तेषां शरीरस्याऽऽप्यत्वसाधकः शब्द एव द्रष्टव्यः ।

इन्द्रियं रसग्राहकम् । विषयरूपं करकाहिमसरित्समुद्रादि। ननु चक्षुरादिना रसाग्रहाद्रसग्राहकं चक्षुराद्यतिरिक्तं सिद्ध्यतु रसनात्वावच्छिन्नं, परं तु तस्य जलत्वे किं मानम् ।

---

१ हरीतकीसंयोगत्वेनेति कारणताकोटिगौरवात्, संयोगस्य गुणत्वेन समवायस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वस्वीकारेण गौरवाच्चाह । विजातीयसंयोगेन हरितकीत्वेन कारणता । अत्र कल्पे संयोगाप्रवेशेन कारणताकोटिलाघवम् । समवायाप्रवेशेनातिलाघवम् । एवमामलकीत्वेनेत्यादि । एतद्धि द्वितीयकल्पे हरीतक्यामलकादिसंयोगेषु वैजात्यमेकमेव । ननु हरीतक्यादीनां कारणत्वेऽनन्तकार्यकारणभावापत्तिरत आह । विजातीयसंयोगत्वेनेति । समाधाने कार्यकारणभावापत्तिस्तु आद्यकल्पद्वयापेक्षया । तृतीयकल्पे तु हरीतक्यादौ विजातीयमाधुर्यत्वस्य स्वाभिमतकार्यतावच्छेदकतया विजातीयमाधुर्यप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकमिति कार्यतावच्छेदक एव गौरवमितिज्ञेयम् ।

रूपादिषु पञ्चसु मध्ये यद्बहिरिन्द्रियं यं गुणं गृह्णाति तत्तद्गुणवद्यथा श्रोत्रमिति रसग्राहकबहिरिन्द्रियत्वेनास्त्वापाततो रसवत्त्वसिद्धिस्तथापि न जलत्वसिद्धिरिति चेत्।

अत्र केचित्। पार्थिवेन्द्रियत्वेन गन्धग्राहकत्वात्तस्य पार्थिवेन्द्रियत्वे गन्धग्रहापत्त्यार्थाज्जलत्वसिद्धिरिति तन्न। घ्राणत्वेनैव गन्धग्राहकत्वं न तु पार्थिवेन्द्रियत्वेन गौरवात्।

अन्ये तु रसनेन्द्रियं जलं गन्धाव्यञ्जकत्वे सति रसव्यञ्जकद्रव्यत्वात् सक्तुरसव्यञ्जकजलवत्। मनश्चक्षूरसनसन्निकर्षेषु व्यभिचारवारणाय गन्धाव्यञ्जकरसव्यञ्जकद्रव्यत्वानामुपादानमित्याहुः। तन्न। रसनासंयुक्तपित्तभागे सन्निकर्षविधया स्वीयरसव्यञ्जके व्यभिचारात्। न च परकीयत्वस्य रसे विशेषणत्वात्, नोक्तदोष इति वाच्यम्। अनुकूलतर्काभावेनोक्तहेतोरप्रयोजकत्वेन साध्यासाधकत्वान्न रसनेन्द्रियस्य जलत्वसिद्धिः।

परे तु रसनेन्द्रियस्य परममहत्परिमाणवत्त्वे निष्क्रियत्वापत्त्या युगपत्सर्वरसग्रहापत्त्या अणुपरिमाणवत्त्वे युगपन्नानाद्रव्यरसाग्रहापत्त्या जन्यमहत्परिमाणवत्त्वं वाच्यम्। जन्यमहत्त्वस्य संख्यापरिमाणप्रचयजन्यत्वेन तदाश्रयस्य रसनेन्द्रियस्यानित्यत्वं वाच्यं तथा च तस्यातिरिक्तत्वे तदवयवानां तत्र कारणत्वादतिरिक्तकार्यकारणभावापत्तिः। अस्मन्मते तु जलत्वेन जन्यजलत्वेन कार्यकारणभावेन क्लृप्तेनैव निर्वाहान्नातिरिक्तत्वं तेषामिति तत्र जलत्वसिद्धिमाहुः।

तन्न। अस्तु रसनात्वावच्छिन्नं प्रति विलक्षणसंयोगस्य हेतुत्वं परं तु विलक्षणसंयोगस्यातिरिक्तावयवेषु

कल्पने तेषां कारणत्वकल्पने तत्कल्पने च गौरवापत्त्या जलावयवेष्वेव रसनेन्द्रियारम्भकविलक्षणसंयोगकल्पनाज्जलत्वं तस्येति न युक्तम्। तादृशसंयोगकल्पनाया जले पृथिव्यादौ वेत्यत्र विनिगमनाविरहात्[1]। घ्राणत्वरसनात्वाद्यवच्छिन्नं प्रति विलक्षणविलक्षणसंयोगस्य जनकत्वेन द्वयोः पार्थिवत्वेऽप्यक्षतेः। न च घ्राणादिचतुर्णां जनकतावच्छेदकवैजात्यचतुष्टयं नोपेयते गौरवात् किं तु चतुर्णामप्यारम्भकसंयोगे एकमेव वैजात्यं द्रव्यजनकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यं कल्प्यते। तादृशसंयोगेन पृथिव्या घ्राणत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वाद्रसनात्वावच्छिन्नं प्रति तादृशविजातीयसंयोगेन जलत्वेनैव हेतुत्वमिति न रसनेन्द्रियस्य पृथिवीत्वं किं तु जलत्वमेवेति वाच्यम्। विजातीयसंयोगेन पृथिवीजन्यतावच्छेदकजातेर्गन्धग्रहजनकतावच्छेदकत्वं रसग्रहजनकतावच्छेदकत्वं वेत्यत्र मानाभावात्[1]। किं च द्रव्यत्वस्य परिमाणव्याप्यत्वे मानाभावेन[2] तेषां[3] परिमाणशून्यत्वे क्षत्यभावेन नित्यत्वमेव[4] युक्तम्। न च घ्राणादीनां चतुर्णामाधिक्यान्नवैव द्रव्याणीति विभागव्याघात इति वाच्यम्। सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धात्मत्वजातेरीश्वरावृत्तित्वमते ज्ञानवत्त्वोपाधिना विभागवद्गन्धवद्गन्धग्राहकान्यतरवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजात्या पृथिवीविभागसंभवात्। न च रसग्राहकं गन्धवदेतदन्यतरवृत्तितादृशजात्या कुतो न पृथिवीविभाग इति वाच्यम्। स्वतन्त्रस्य मुनेर्नियन्तुमशक्यत्वात्। एवं शीतस्पर्श-

---

१ विनिगमनाभावादित्यर्थः।

२ अनुकूलतर्काभावेनेत्यर्थः।

३ चतुर्विधेन्द्रियाणाम्।

४ चतुर्विधेन्द्रियाणां नित्यत्वं युक्तमिति भावः।

वद्रसग्राहकान्यतरवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजात्या जलविभाग इति युक्तमुत्पश्यामः ।

ननु हिमकरकयोर्जलत्वे न मानं कठिनस्पर्शवत्त्वेन पार्थिवत्वमेव युक्तम् । अत्र केचित्, ऊष्मणा विलीनयोस्तयोर्जलत्वोपलम्भात् यद् द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तद् द्रव्यं तद्द्रव्यारम्भकपरमाण्वारब्धम् यथा दुग्धध्वंसजन्यदध्नो दुग्धारम्भकपरमाण्वारब्धत्वमिति व्याप्तेर्हिमकरकारम्भकपरमाण्वारब्धत्वं तयोर्नाशानन्तरमुत्पन्नस्य सिध्यत्तयोर्जलत्वं साधयति । प्रथमद्रव्यपदं मणिरूपद्रव्यध्वंसजन्यदाहे व्यभिचारवारणाय द्वितीयद्रव्यपदं प्रागभावध्वंसरूपतन्तुजन्ये पटे व्यभिचारवारणायास्तु । शालग्रामध्वंसजन्ये नारकीयशरीरे शालग्रामारम्भकपरमाण्वनारब्धे व्यभिचारस्तु केन निरसनीय इति अदृष्टाद्वारकत्वेन विशेषणीयमिति केचिदाहुस्तन्न । मणिध्वंसजन्यवह्नौ व्यभिचारात् । वह्नौ मणिसमवधाने तृणादौ दाहवद् वह्निना वह्नेरप्यजननाद्वह्नावपि मणेः प्रतिबन्धकत्वात् ।

यत्तु स्वजन्यवह्नेरेव दाहजनकत्वाद्दाहं प्रति मणेर्न प्रतिबन्धकत्वं किं तु वह्निं प्रत्येवेति । तत्तुच्छम् । स्वजन्यवह्नित्वेन दाहकारणत्वे गौरवापत्तेः । भर्जिततण्डुलादौ दाहेनानुद्भूतवन्ह्यादिकल्पने गौरवापत्तेश्च ।

उष्णस्पर्शवत्तेजः । अनुद्भूतस्पर्शानङ्गीकारे उष्णस्पर्शवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तल्लक्षणं, तादृशजातिस्तु तेजस्त्वम् ।

ननु तेजस्त्वजातिसिद्धौ किं मानम् । न च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । जन्योष्णस्पर्शं प्रति उष्णस्पर्शस्य हेतुताया आव-

श्यकत्वात्तेजस्त्वेन तत्र हेतुत्वे मानाभावात्। न च जन्योष्णस्पर्शत्वावच्छिन्नं प्रति तेजस्त्वेनैव हेतुत्वमस्तु लाघवान्न तूष्णस्पर्शत्वेनेति वाच्यम्। चक्षुरादावपि उष्णस्पर्शापत्तेः। न चेष्टापत्तिरत एवानुद्भूतस्पर्शोऽपि स्वीक्रियत इति वाच्यम्। अनन्तानुद्भूतस्पर्शाङ्गीकारे गौरवापत्त्या जन्योष्णस्पर्शत्वावच्छिन्नं प्रति विलक्षणस्पर्शत्वावच्छिन्नं प्रति वोष्णस्पर्शत्वेनैव कारणत्वकल्पनेन कारणतावच्छेदकसंबन्धे स्वाश्रयसमवेतत्वरूपगौरवस्यापि प्रामाणिकत्वादिति।

अत्र केचित्। यदि च रसनेन्द्रिये जलत्ववत् चक्षुष्यपि तेजस्त्वे न मानं विभाजकोपाधेस्तेजश्चक्षुःसाधारणस्यैवोष्णस्पर्शवद्रूपग्राहकान्यतरवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिरूपस्यैव निर्वचनं तदा जन्योष्णस्पर्शत्वावच्छिन्नं प्रति तेजस्त्वेनैव हेतुत्वं युक्तम्। एतेन चन्द्रकिरणादे रत्नप्रभादेश्च संग्रहः। तत्राप्युष्णस्पर्शसत्त्वात्। जलीयपार्थिवावयवस्पर्शेनाभिभवात्तत्रोष्णत्वाग्रह इति।

वस्तुतस्तु तस्य रूपग्राहकत्वात्संग्रहः। तत्साधारणोपाध्यन्तरेण वा विभागः।

अन्ये तु विलक्षणरूपं प्रति विलक्षणनीलादिकं प्रति वा विलक्षणतेजःसंयोगस्य हेतुत्वात्तेजस्त्वसिद्धिः[३]। न च

---

१ समवायेन जलोष्णस्पर्शं प्रति तादात्म्येन तेजसः कारणत्वे कारणतावच्छेदकसंबन्धे लाघवम्। उक्तकार्यकारणभावे तेजसः समवायेन असमवायिनस्तु स्वाश्रयसमवेतत्वेनेति गौरवं स्पष्टमेव।

२ ननु विलक्षणरूपत्वावच्छिन्नं प्रति पाकत्वेन कारणतेति पक्षविधरूपे पाकजन्यतावच्छेदकमेव वैजात्यं ततश्च वैजात्यस्य नीलत्वसामानाधिकरण्यं पाकजनीले, नीलत्वाभाववत्पीतवृत्तित्वं नीलत्वसमानाधिकरणनीलजनीलवृत्तियोऽभावो वैजात्याभावस्तत्प्रतियोगित्वमपि इति त्रितयसम्बन्धेन नीलत्वधर्मवैशिष्ट्यस्य वैजात्ये सत्त्वात्सांकर्यमत आह विलक्षणनीलादिकमिति।

३ विलक्षणनीलादिकं प्रति विलक्षणतेजःसंयोगस्य हेतुत्वेन कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टतया तेजस्त्वजातिः सिध्यति इति भावः।

विलक्षणसंयोगस्यैव हेतुत्वमस्तु किं तेजस्त्वप्रवेशेनेति वाच्यम् । विलक्षणसंयोगसंबन्धेन तेजस्त्वेनैव हेतुत्वात् । पाकं प्रति तेजसोऽन्वयव्यतिरेकदर्शनेन तस्यैव कारणतावच्छेदकसंबन्धतया विलक्षणसंयोगकल्पनात् । अत एव तेन सम्बन्धेन पृथिव्यादिकमेव कारणमित्यपि परास्तमित्यपि वदन्ति ।

केचित्तु शुक्लभास्वररूपवत्त्वं तल्लक्षणं, शुक्लरूपं स्वरूपकीर्त्तनं, भास्वरत्वं रूपे शुक्लत्वव्याप्यो जातिविशेषः। न च वह्नौ सुवर्णादौ चाव्याप्तिः । तद्रूपस्यापि शुक्लत्वात् । पार्थिवरूपेणाभिभवात्तद्रूपाग्रहेप्यन्यरूपवत्तयैव तद्रूपग्रहात्पीतः शङ्ख इतिवत् । अत एव रूपाग्रहे कथं द्रव्यचाक्षुषमित्यपि निरस्तम् । यद्वा रूपं गृह्यत एव तद्गतशुक्लत्वमेवाभिभवान्न गृह्यते ।

अपरे तु अनुद्भूतरूपे प्रमाणाभावेन चक्षुरादावव्याप्त्या नैतल्लक्षणं, किं तु तादृशरूपवद्वृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं, नैमित्तिकद्रवत्ववद्वृत्तिगन्धवदवृत्तिजातिमत्त्वं च तल्लक्षणमाहुः । यदि निर्गन्धनैमित्तिकद्रवत्ववद्विजातीयं पार्थिवं सम्भाव्यते तदा तद्वारणार्थं तद्द्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिपदं देयम् ।

तच्च परमाणुरूपं नित्यमनित्यमन्यत् । तच्च शरीरेन्द्रियविषयरूपं शरीरं सूर्यलोकवासिनां तत्र प्रमाणमागमादिकमेव ।

इन्द्रियं चक्षुः । ननु चक्षुषस्तेजस्त्वे किं मानम् ।

अत्र प्राञ्चः । चक्षुस्तैजसं परकीयस्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकत्वाद्दीपवत् । स्पर्शाव्यञ्जकत्वे सति परकीयरूपव्यञ्जकद्रव्यत्वाद्वा प्रभावत्। आद्यं परकीयपदं दीप-

स्यापि स्वीयस्पर्शव्यञ्जकत्वाद् दृष्टान्तासिद्धिवारणाय । अत एव दीपान्यप्रभाया एव दृष्टान्तत्वसम्भवाद्‌द्वितीय हेतौ न परकीयपदं प्राथमिकम् । मनसि व्यभिचारवारणाय स्पर्शाव्यञ्जकत्वम् । आकाशादौ व्यभिचारवाणाय रूपव्य ञ्जकत्वम् । सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यपदमस्तु ।

परं तु रूपे परकीयत्वं द्वितीयहेतौ कुतः ? घटादेः स्पर्शव्यञ्जकत्वेन स्पर्शाव्यञ्जकत्वेनैव वारणसंभवादिति न शङ्क्यम् । पार्थिवत्रसरेणौ चक्षुर्निष्ठपित्ते च व्यभिचारवा-रणाय तत्सार्थकत्वादित्याहुः । तन्न । अप्रयोजकत्वात् ।

विषयो वह्निसुवर्णादिरूपः । तच्च रूपस्पर्शसंख्या-परिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वनैमित्तिकद्रव-त्ववेगवत् ।

ननु सुवर्णस्य कठिनस्पर्शवत्त्वात् पीतरूपवत्त्वाद्गुरु-त्ववत्त्वात्पार्थिवत्वमेव युक्तं, न तु तैजसत्वं भास्वररूपाभा-वादुष्णस्पर्शाभावाच्चेति चेत् ।

अत्र केचित् । पृथिवीजलद्रवत्वयोरत्यन्तानलसंयो-गेनोच्छेददर्शनात्तादृशसंयोगेनापि सुवर्णद्रवत्वस्यानाशा-त्तद्द्रवत्वस्य पृथिवीजलद्रवत्वभेदसिद्धौ तदाश्रयस्य तैज-सत्वमिति । तन्न । आत्यन्तिकत्वस्यानुगतस्यानतिप्रसक्तस्या-निर्वचनीयत्वेन विजातीयसंयोगस्यैव द्रवत्वनाशकत्वं वाच्यम् । वैजात्यस्य फलैकोन्नेयत्वेन तत्र फलाभावेन सुव-र्णसंयोगे वैजात्याभावेनैव सुवर्णस्य पार्थिवत्वेऽपि तद्द्रव-त्वस्य नाशानापत्तेः । अत एव पीतभागानां सत्यप्यत्य-न्ताग्निसंयोगे रूपापरावृत्तेस्तत्प्रतिबन्धकं द्रवत्ववद्द्रव्यं विजातीयं कल्प्यते तस्य पृथिवीत्वे जलत्वे वा तद्द्रव-त्वस्य नाशापत्तिरिति प्रत्युक्तम् । वैजात्याभावेनोभयो-

पपत्तेः । अत्यन्ताग्निसंयोगेन पीतं पीततरमिति प्रतीतेस्तद्रूपस्यापि नाशाच्च ।

ननु पीतरूपनाशाङ्गीकारे तत्र विलक्षणसंयोगसत्त्वेन तद्द्रवत्वस्यापि नाशापत्तिरिति चेत् ? न । पीतरूपाश्रये विजातीयसंयोगेऽपि द्रवत्वाश्रये विजातीयसंयोगाभावात्, पीतरूपाश्रयद्रवत्वाश्रययोर्भेदाङ्गीकारात् । तयोरभेदाभ्युपगमेऽपि पीतरूपवद्द्रवत्वनाशकयोर्भिन्नभिन्नवैजात्याक्रान्तयोरभ्युपगमाद्द्रवत्वनाशकाभावेन द्रवत्वस्यानाशात् । परमार्थतस्तु द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीतेर्द्रवत्वस्यापि नाशोऽस्त्येवेति दिक् ।

अत्यन्ताग्निसंयोगेन मलिनभागनाशादेव पीततरप्रतीति संभवात् एवं बहुतरावयवेषु द्रवत्वोत्पादादेव द्रुतं द्रुततरमिति प्रतीतिसम्भवाच्च न पीतरूपद्रवत्वयोर्नाशः । वैजात्यस्य फलैकोन्नेयत्वादित्यपरे ।

वायुत्वजातिमान् वायुः । स चातीन्द्रियः । विलक्षणस्पर्शेन वायोरनुमाना । तत्र वैजात्यमानुभविकं तदवच्छिन्नस्पर्शजनकतया वायुत्वसिद्धिः ।

परे तु अपाकजानुष्णाशीतस्पर्शवत्वं तल्लक्षणम् । पृथिवीतेजोजलेष्वतिव्याप्तिवारकाण्यपाकजानुष्णाशीतेति स्पर्शविशेषणानि इति प्राहुस्तन्न । पृथिव्यामपाकजस्यापि अनुष्णाशीतस्पर्शस्य सत्त्वेनातिव्याप्तिः । न च पाकाप्रयोज्यत्वमपाकजत्वं, पृथिवीपरमाणौ पाकजस्पर्शस्यैव सत्त्वेन तद्द्वारासमवेतपृथिवीस्पर्शमात्रस्य पाकप्रयोज्यत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अनुद्भूतस्पर्शे मानाभावेन

१ रूपवद्द्रव्यासमवेतस्पर्शः क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वात् पृथिव्यादिस्पर्शवत् । पृथिव्यादिस्पर्शे सिद्धसाधनवारणाय रूपवद्द्रव्यासमवेतेति पक्षविशेषणमित्यनुमानेनेतिभावः ।

त्वगिन्द्रियादावव्याप्तेः । परमाणुद्व्यणुकादिस्पर्शसाधारणपाकप्रयोज्यत्वस्यैकस्याभावाच्च ।

ननु विलक्षणस्पर्शं प्रति विलक्षणस्पर्शस्य हेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गाद्विलक्षणस्पर्शं प्रति वायुत्वेन कारणत्वे मानाभावः । न च विलक्षणस्पर्शं प्रति वायुत्वेनैव हेतुत्वं न तु विलक्षणस्पर्शत्वेनापि, न च त्वगिन्द्रियादौ विलक्षणस्पर्शोपत्तिस्तत्र वायुत्वे प्रमाणाभावादिति वाच्यम् । विलक्षणस्पर्शं प्रति वायुत्वेन कारणत्वे विलक्षणस्पर्शजनकतावच्छेदकं वायुत्वं जन्यवायुमात्रवृत्ति तस्याः कार्यमात्रवृत्तिजातेरनुगतकारणजन्यतावच्छेदकत्वनियमेन तादृशवायुत्वावच्छिन्नं प्रति वायुत्वेन हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च विलक्षणस्पर्शत्वं सकलवायुस्पर्शवृत्त्येकं तद्व्याप्यविलक्षणस्पर्शजन्यतावच्छेदकमपरम् । तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वं जन्यवायुमात्रवृत्त्येकं, तज्जनकतावच्छेदकं वायुत्वं सकलवायुवृत्त्येकमिति जातिचतुष्टयं स्वीकार्यम् । नित्यवायुस्पर्शे प्रमाणाभावपक्षे वायुस्पर्शे विलक्षणस्पर्शत्वमेकैव जातिः कार्यमात्रवृत्तिस्तदवच्छिन्नं प्रति वायुत्वव्याप्यजन्यवायुमात्रवृत्तिवायुत्वेन हेतुत्वमिति तथापि जातित्रयम् । मम तु वायुत्वाभिमतस्पर्शे जातिद्वयम् । तत्रैका कार्यतावच्छेदिका अपरा कारणतावच्छेदिका न तु वायुत्वस्वीकार इति विलक्षणस्पर्शं प्रति विलक्षणस्पर्शत्वेनैव हेतुत्वम् । न च विलक्षणस्पर्शजनकतावच्छेदकं वायुत्वं न जन्यवायुमात्रवृत्ति किं तु सर्ववायुवृत्ति । अन्यथा तदवच्छिन्नं प्रत्यपि हेतुत्वेन कारणतावच्छेदकतया वायुत्वान्तरस्वीकारे गौरवापत्तिरिति वाच्यम् । वायुपरमाणावस्मिन् पक्षे स्पर्शोत्पादवारणाय नित्यस्पर्शाङ्गीकार आवश्यकः । तथा च

स्पर्शं प्रति स्पर्शस्य प्रतिबन्धकत्वान्न तत्र स्पर्शोत्पत्तिः तथा च स्पर्शे जातिद्वयं वायुत्वमेकमिति जातित्रयस्वीकारे गौरवादिति चेत् ।

अत्र केचिदाहुः । विलक्षणस्पर्शवद्वायोरपि स्पर्शनानुभवसिद्धत्वाद्वायुत्वमप्यनुभवसिद्धम् । तथा च तेनैव विलक्षणस्पर्शं प्रति कारणताऽवच्छिद्यते लाघवात् । न च त्वगिन्द्रियादावव्याप्तिः । तस्य वायुत्वाभावेऽपि वायुतत्साधारणधर्मस्यैव द्रव्यविभाजकोपाधित्वस्वीकारात् । न चैवमपाकजानुष्णाशीतस्पर्शपदैर्विलक्षणस्पर्शोपलक्षणाद्विलक्षणस्पर्शवत्त्वलक्षणं निर्दोषमिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । तस्य यथाश्रुतार्थे दूषणदानादिति दिक् ।

अन्ये तु जन्यवायुस्पर्शे वैलक्षण्यमेकमेव, तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं वायुत्वमपि सकलवायुसाधारणमेकमेव । वायुपरमाणौ स्पर्शत्वव्याप्यजातिशून्यस्पर्शसत्त्वान्न तत्र स्पर्शोत्पत्तिरिति ।

परे तु वायुपरमाणुष्वनेकस्पर्शकल्पनागौरवेण विलक्षणस्पर्शजनकतावच्छेदकं जन्यवायौ वायुत्वमेकं तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकत्वेन सकलवायुसाधारणमपरं वायुत्वजन्यवायुस्पर्शे वैलक्षण्यं चैकमेवेति जातित्रयमिति वदन्ति ।

अपरे तु वायुत्वविशिष्टो वायुः स्पर्शनानुभवसिद्धः । तथा च वायुस्पर्शमात्रवृत्तिवैजात्ये न मानं किं त्वनुष्णाशीतस्पर्शजन्यतावच्छेदकं स्पर्शजन्यपृथिवीस्पर्शसाधारणमेकं वैजात्यं तद्व्यापकमनुष्णाशीतस्पर्शत्वमपरमित्याहुः ।

अन्ये तु अनुष्णाशीतस्पर्शत्वजातौ मानाभावः । किं तूष्णत्वशीतत्वजात्यभावस्तथा च वायुजन्यतावच्छेदकं

वायुस्पर्शे वैजात्यं तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकं वायुत्व-जन्यवायुवृत्ति तज्जनकतावच्छेदकं सर्ववायुवृत्ति वायुत्व-मित्याहुः । तन्न । पृथिवीस्पर्शे पृथिवीजन्यतावच्छेदकतया जात्यन्तरकल्पनेन जातिद्वयकल्पनाद्गौरवापत्तेः । न च स्पर्शजन्यतावच्छेदिका ऽपाकजजन्यस्पर्शे एकैव जातिरिति वाच्यम् । शीतत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । स परिमाणु-रूपो नित्यस्तदन्योऽनित्यः । स धृतिशब्दकम्पैरनुमेय[1] इति प्राञ्चः ।

अनित्यस्त्रिविधः । शरीरेन्द्रियविषयभेदात् । शरीरं वायुलोके । इन्द्रियं स्पर्शग्राहकं त्वक् । तद्वायवीयं रूपा-व्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकद्रव्यत्वाद् अङ्गसङ्गिसलिलशै-त्याभिव्यञ्जकव्यजनपवनवदिति प्राञ्चः ।

विषयस्तु महावायुः प्राणादिरूपश्च स्पर्शसंख्यापरि-माणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगवान् ।

शब्दवदाकाशम् । ननु शब्दत्वजातेः कार्यमात्रवृ-त्तित्वेन तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकमाकाशत्वं न जातिः, एकव्यक्तिमात्रवृत्तित्वात्, तथा च किं तज्जनकतावच्छेद-कमिति चेत् ।

अत्र केचिदाहुः । शब्दस्यैव तज्जनकतावच्छेदक-त्वम् । न च कार्यस्य कार्यात्पूर्वमभावात्कारणतावच्छेद-

१ अनुमानप्रकारश्च इत्थम् । नभसि तृणतूलस्तनयित्नुविमानादीनां धृतिः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगहेतुका अस्मदाद्यनधिष्ठितद्रव्यधृतित्वात् नौकावत् । जलादिगततृणादौ सिद्धसाधनवारणाय नभसीति । प्रयत्नवदात्मसंयोगहेतुकधृत्यादौ व्यभिचारवारणाय अस्मदादीति । एवमस्ति रूपवद्द्रव्याभिघाते योऽयं ध्वन्यादिशब्दसन्तानः स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्यसंयोगजन्यः अविभज्यमानावयवकद्रव्यसंबन्धिशब्दसंतानत्वात् । दूराभिहतभेरीशब्दसंतानवत् । पृथिव्याद्यभिघातजन्ये शब्दे सिद्धसाधनवारणाय असतीति पक्षविशेषणम् । विभागजन्ये शब्दे व्यभिचारवारणाय हेतौ अविभज्यमानेति । एवं रूपवद्द्रव्याभिघातमन्तरेण शाखादिकम्पनं स्पर्शवद्वेगवद्द्रव्याभिघातजन्यं विशिष्टकर्मत्वात् नदीपूराभिहतकाशादिकम्पनवत् । इति ।

कावच्छिन्नस्य कार्यात् पूर्वमभावान्न कार्योत्पाद इति वाच्यम् । प्रकृते कारणतावच्छेदकावलीढस्यैव कार्योत्पादकत्वात् । यद्वा । आकाशस्य व्यापकत्वेन सर्वदैव शब्दस्य कचिज्जायमानत्वा कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसत्त्वस्य कार्योत्पादकत्वपक्षेऽपि क्षत्यभावात् । न च गकारादेः कारणतावच्छेदकत्वं शब्दस्य वेत्यत्र विनिगमनाविरहः, शब्दस्य निश्चिताव्यभिचारकत्वात् । न च सर्गाद्यशब्दात् पूर्वं न तत्सम्भवः । एतद्ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तिकार्यद्रव्यनाशस्यैवावान्तरप्रलयत्वेन स्वीकारात् । ब्रह्माण्डान्तरे तादृशशब्दात्पूर्वमाकाशे शब्दसम्भवात् । अत एव पृथिव्यादौ शब्दः कल्प्यतामित्यपि निरस्तं, तेषामनन्तत्वादव्यापकत्वाच्च ।

दिक्कालयोर्विशेषगुणानाश्रयत्वान्न शब्दाश्रयत्वं तच्च संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागशब्दगुणवदिति प्राञ्चः

नव्यास्तु दिक्कालयोः प्रमाणाभावेन जीवानामनन्तत्वाज्जीवगुणत्वे शब्दस्य मनःसंयुक्तसमवायेन मानसत्वापत्त्या मानसं प्रत्ययोग्यत्वे च तद्भेदस्य मानससाक्षात्कारकारणत्वापत्त्या च न जीवगुणत्वं किं त्वीश्वरगुणत्वमिति नातिरिक्तमाकाशमित्याहुः

परे तु गुणत्वविशिष्टलौकिकविषयतासंबन्धेन मानसत्वावच्छिन्नं प्रति योग्यात्मगुणत्वेन कारणत्वं, योग्यात्मगुणत्वं जातिविशेषः। स च निर्विकल्पकसत्त्वे तु तस्यापि घटज्ञानवानिति प्रत्यक्षविषयत्वाद् ज्ञानत्वव्यापकः । जीवनयोनियत्नेमानाभावात् कृतित्वस्यापि व्यापक इति न ज्ञानत्वकृतित्वाभ्यां संकरः । न चात्मैकत्वपरिमाणयोरप्रत्यक्षापत्तिः इष्टत्वात् । तस्यैकत्वपरिमाणत्वयोर्व्य-

पकत्वाद्वा । न च मनःसंयुक्तसमवेतत्वेन चक्षुःपरिमाणादेर्मानसत्वापत्तिः । मनस्संयुक्तात्मसमवायस्य ग्राहकत्वस्वीकारात् प्रत्येकं जीवैः सह विनिगमनाविरहाच्च नेश्वरस्यैव[1] शब्दाश्रयत्वम् । न च शब्दनिमित्तकारणत्वेन क्लृप्तस्येश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वमिति वाच्यम् । कार्यत्वावच्छिन्नकारणत्वस्य क्लृप्तत्वे पि शब्दत्वावच्छिन्नसमवायिकारणत्वस्य कल्पने विनिगमनाविरहादिति प्राहुः ।

ननु शब्दस्याकाशसमवेतत्वे कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशरूपेण श्रोत्रेण करणेन कथं तत्साक्षात्कारः सम्भवति शब्दसन्निकर्षस्य श्रोत्रसमवायरूपस्य नित्यत्वेन व्यापारत्वासम्भवात् ।

अत्र केचिदाहुः । इन्द्रियरूपकरणस्य साक्षात्कारजनने व्यापारापेक्षा न तु विषयसन्निकर्षरूपव्यापारापेक्षा तथा च शब्द एव व्यापारोऽस्तु । तस्य श्रोत्रजन्यत्वात् श्रोत्रजन्यसाक्षात्कारजनकत्वाच्च । न च शब्दस्य शब्दसाक्षात्कारजनकत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । देवदत्तस्य देशान्तरशब्दसाक्षात्कारवारणाय देवदत्तकर्णावच्छिन्नशब्दस्य देवदत्तशब्दसाक्षात्कारे हेतुत्वस्वीकारात् ।

अन्ये तु श्रोत्रमनोयोगस्यैव तद्व्यापारत्वमत एव शब्दाभावप्रत्यक्षेऽपि न व्यापारासम्भव इति ।

---

१ जीवानामपीतिभावः । तथा हि नश्यास्त्वित्यादिना पूर्वं जीवभेदस्य कारणत्वस्वीकारगौरवेण शब्दस्य जीवगुणत्वं न्यषेधि । इदानीं तु मानसप्रत्यक्षप्रयोजकयोग्यात्मविशेषगुणत्वरूपजात्यभावेन मानसत्वापत्त्यभावाच्च जीवगुणत्वे बाधकमिति । आत्मत्वावच्छिन्नस्य विभोर्गुणः शब्दः । अन्यस्य विभोरभावात् । तथा च विभुमात्रं शब्दवद् अस्मिन् कल्पे विभुत्वेन आत्मत्वेन शब्दवत्वेन वा कार्यतेति बोध्यम् ।

२ व्यापारसामान्यपेक्षेति ।

कालस्तु दिग्विपरीतपरत्वापरत्वानुमेयः । तथा हि । रामे लक्ष्मणापेक्षया परत्वबुद्धिः । लक्ष्मणे रामापेक्षयाऽपरत्वबुद्धिः । तस्या रामे लक्ष्मणावधिकं परत्वं लक्ष्मणे रामावधिकमपरत्वं विषयः । अतस्तद्विषययोः परत्वापरत्वयोर्विलक्षणयोः सिद्धिस्तज्जनकसंयोगाश्रयस्य कालस्य सिद्धिः । तथा हि । परत्वापरत्वयोः पिण्डौ समवायिकारणं तत्पूर्वकालोत्पन्नत्वबुद्धिस्तदवधिकपरत्वे निमित्तकारणं, तदधिकरणकालोत्तरकालोत्पन्नबुद्धिस्तदवधिकापरत्वे निमित्तकारणं, पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम् । असमवायिकारणपिण्डप्रतियोगिकसंयोगाश्रय एव कालः । न चासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वमव्यापकद्रव्याणां सम्भवति । सर्वत्र जन्यद्रव्येषु प्रायश एतादृशपरत्वापरत्वयोरुत्पत्तेः सम्भवात् तत्संयोगस्याव्यापकेष्वसम्भवात् । आत्मनामनन्तत्वेन तत्संयोगाश्रयत्वकल्पने गौरवात् । नाप्याकाशस्य तस्य शब्दकारणत्वेनैव सिद्धेः । प्रत्येकं जीवैः सह विनिगमनाविरहाच्च । दिशस्त्वेतद्विलक्षणपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वेनैव सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वात् काल एव तदाश्रय इत्येके ।

अपरे तु इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्या कालसिद्धिः । यद्यपि इदानीं घट इत्यादिप्रतीतौ जन्यस्य सूर्यक्रियारूपकालस्यैव विषयत्वान्न महाकालसिद्धिस्तथापि सूर्यक्रियादिरूपकालस्य घटादिभिः सम्बन्धाभावे तत्सम्बन्धावगाहीदानीं घट इत्यादिप्रतीत्यभावप्रसङ्गात् सम्बन्धघटकतया कालसिद्धिः । तथा च सूर्यक्रियाश्रयसंयुक्तकालसंयुक्तत्वं घटादेरिति तेन सम्बन्धेन सूर्यक्रियादेर्घटादौ भानम् । यद्यपि येन केनापि व्यापकेन द्रव्येणैतादृशसंबन्धो

घटादौ सूर्यक्रियादीनां सम्भवत्येवेति न कालसिद्धिः । तथाऽपि तेषामनन्तत्वात् प्रत्येकं विनिगमनाविरहाच्च काल एव सम्बन्धघटकतया सिध्यतीत्याहुः ।

स चैको नित्यो विभुश्च । भेदे प्रमाणाभावात्, सर्वत्र कार्योपलम्भाच्च । एकत्वेऽपि तस्य क्षणघटिकाप्रहरदिवसपक्षमासवर्षाद्युपाधिभेदादनेकत्वम् ।

क्षणस्तु स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म घटकर्मान्तरजविभागप्रागभावविशिष्टस्य पूर्वघटकर्मणः क्षणचतुष्टयस्थायित्वान्न क्षणत्वमतः स्वजन्येत्युक्तम् । तत्तत्कर्मोत्पत्तिकालोत्पन्नघटादेस्तत्तत्कर्मजन्यविभागप्रागभावविशिष्टस्य तत्तत्कर्मवत् क्षणत्वमेव । तत्तत्कर्मोत्पत्तिकालोत्तरं कर्मसत्त्वे पि तज्जन्यविभागप्रागभावाभावात् कर्मोत्तरकाले एव विभागोत्पत्तेः, पूर्वकाले तत्कर्मजन्यविभागप्रागभावसत्त्वेऽपि कर्मसत्त्वमिति विशिष्टं क्षण एव ।

उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म वा । यद्यपि घटादिक्रियाया द्वितीयक्षणादौ द्रव्यान्तरक्रियया घटादौ संयोगो जन्यत एव तादृशोत्तरसंयोगविशिष्टघटादिकर्मणः क्षणत्रयावस्थायित्वान्न क्षणत्वम् । न च स्वजन्यसंयोग एवोत्तरसंयोगत्वेनोक्त इति वाच्यम् । संयोगात् पूर्वकर्मणः सत्त्वेन तस्यापि जनकत्वात् । तथाऽपि स्वनाशकस्यैवोत्तरसंयोगपदेनोक्तत्वात्, स्वनाशकतावच्छेदकवैजात्यस्यैव स्वजन्यतावच्छेदकत्वान्न द्वितीयक्षणोत्पन्नसंयोगस्य स्वजन्यत्वमिति कश्चित् ।

पूर्वसंयोगावच्छिन्नविभागो वा । उत्तरसंयोगप्रागभावविशिष्टपूर्वसंयोगनाशो वा ।

कश्चित् तु पूर्वसंयोगनाशावच्छिन्नविभागोऽपि क्षण

इत्याह । तत् तुच्छम् । विभागस्योत्तरसंयोगनाश्यतया पूर्वसंयोगनाशविशिष्टविभागस्य द्विक्षणस्थायित्वेन क्षणव्यवहाराविषयत्वात् । न च विभागस्य पूर्वसंयोगनाशनाश्यतया क्षणद्वयस्थायित्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । पूर्वसंयोगनाशापेक्षयोत्तरसंयोगस्य च लाघवेन नाशकत्वात् । शब्दज्ञानादिवच्छास्त्रे विभागस्य द्विक्षणस्थायित्वेन कुत्राप्यगणनाच्च । अपि च आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियाया अनारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वपक्षे कारणमात्रविभागस्य कारणाकारणविभागजनकत्वं, तस्य च द्रव्यनाशसापेक्षस्य विभागजनकत्वे एकादशक्षणा प्रक्रियाऽभिहिता । विभागस्य द्विक्षणस्थायित्वे च द्व्यणुकनाशसमय एव पूर्वदेशसंयोगनाशेन विभागनाशात् कथं द्रव्यनाशसापेक्षो विभागं जनयेदिति न किंचिदेतत् । यद्यपि विभागनाशकत्वं नोत्तरसंयोगत्वेन सर्वस्यापि संयोगस्योत्तरत्वेन विभागस्य क्षणिकत्वापत्तिस्तथाऽपि यथोत्तरसंयोगस्य विभागनाशकत्वं तथा विभागग्रन्थे वक्ष्यामः ।

विलक्षणपरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयविभुत्वं, विलक्षणापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयविभुत्वं,[1] विलक्षणपरत्वासमवायिकारणपिण्डप्रतियोगिकसंयोगाश्रयत्वं,[2] तादृशापरत्वासमवायिकारणतादृशसंयोगाश्रयत्वं वा दिशो लक्षणम् ।

ननु कालिकपरत्वापरत्वातिरिक्तपरत्वापरत्वयोर्मानाभावेन तादृशपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्र-

---

१ पिण्डेऽतिव्याप्तिवारणायाह विभ्विति ।

२ तृतीयचतुर्थलक्षणे तत्रैवातिव्याप्तिवारणाय पिण्डप्रतियोगिकेति पदम् ।

यतया न दिक्सिद्धिरिति चेत् । न स्वसन्निकृष्टे स्थविरेऽपि स्वापरत्वबुद्धिः स्वस्य तदपेक्षया विप्रकृष्टे यून्यपि स्वस्य परत्वबुद्धिर्जायते। न चैषा कालिकपरत्वापरत्वाभ्यां सम्भवति इति विलक्षणपरत्वापरत्वानामेव तद्विषयत्वम् । अत्र यदपेक्षया परत्वं यत्र यस्योत्पद्यते तदपेक्षया तत्र तस्य सन्निकृष्टत्वबुद्धिस्तादृशापरत्वे निमित्तम् । पिण्डः समवायी दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायी । एवमपरत्वे विप्रकृष्टबुद्धिर्निमित्तकारणम् । समवायिकारणादिकं पूर्ववत् । एतादृशसंयोगाश्रयत्वं नान्यस्येति दिगेव तादृशसंयोगाश्रय इत्याहुः ।

अन्ये तु प्राच्यां दिशि घट इति प्रत्ययादुदयाचलसूर्यसंयोगरूपप्राच्या घटे सम्बन्धाभावे तादृशप्रत्ययासम्भवेन तादृशसूर्यसंयोगाश्रयसंयुक्तदिक्संयुक्ततया घटादौ तादृशप्रत्ययात् तादृशसम्बन्धस्य घटकतया दिक्सिद्धिः। न चैतादृशसम्बन्धघटकत्वं पृथिव्यादीनामनन्तत्वादव्यापकत्वादात्मनां चाप्यनन्तत्वात्। नापि कालाकाशयोः, प्रत्येकं जीवैः सह विनिगमनाविरहाद्दिगेव सिध्यतीत्याहुः ।

नव्यास्तु यदपेक्षया यत्र यत्सन्निकृष्टदेशवृत्तित्वं तेनैव तदपेक्षया तत्र तत्सन्निकृष्टत्वरूपापरत्वेनापर इति बुद्ध्युपपत्तेर्न विलक्षणापरत्वे मानम् । एवं यदपेक्षया यत्र यद्विप्रकृष्टदेशवृत्तित्वं तेनैव तदपेक्षया तत्र तद्विप्रकृष्टदेशवृत्तित्वरूपपरत्वेनैव परत्वबुद्ध्युपपत्तेर्न विलक्षणपरत्वेऽपि प्रमाणमस्तीति न विलक्षणपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयतया दिक्सिद्धिः । नापि प्राच्यादेः सम्बन्धघटकतया तत्सिद्धिः । उदयाचलसूर्यसंयोगरूपप्राच्यादेः स्वाश्रयसूर्यसंयुक्तदिक्संयोगस्य स्वप्रतीचीवर्त्ति-

घटेऽपि सत्त्वेन तत्रापि स्वप्राचीस्थत्वबुद्ध्यापत्तेः । न च प्राच्यादेर्घटादिसम्बन्धाभावे कथं प्राच्यां दिशि घट इति व्यवहार इति वाच्यम् । स्वदेशापेक्षयोदयाचलसन्निहित-देशस्यैव स्वप्राचीत्वेन तद्वृत्तिघटादौ स्वप्राचीस्थोऽयं घट इति व्यवहारसम्भवात् । स्वप्राचीस्थघटादौ अन्यस्य प्रतीचीस्थव्यवहारात् पुरुषभेदेनैव प्राच्यादेर्वक्तव्यत्वात् । अत एव कालिकयोः सिद्धिरपि न । तत्प्रागभावकालोत्पन्नत्वेन तदुत्पत्तिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वेनैव वा कालिकतत्परत्वव्यवहारोपपत्तेर्न कालिकपरत्वे मानम् । लक्ष्मणस्यापि रामाधिकरणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणवृत्ति-त्वेन रामात्पर इति व्यवहारापत्तिवारणायोत्पत्तीति । क्षणपदस्थाने समयपदप्रवेशे तु लक्ष्मणस्यापि रामोत्पत्तिसमयो वर्षादिरूपस्तद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगिसमयवृत्तित्वेन रामात् पर इति व्यवहारापत्तिः स्यादतः क्षणपदम् । समयपदानुपादाने लक्ष्मणस्यापि रामोत्पत्तिक्षणे वर्त्तते यो रामोत्पत्तिप्राक्कालीनलक्ष्मणविषयकज्ञानादीनां ध्वंसस्तत्प्रतियोगिज्ञानादौ विषयितया वर्त्तमानत्वेन रामात् परत्वव्यवहारापत्तिरतः समयपदं कालिकसम्बन्धेन वृत्तितालाभाय तदधिकरणक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिक्षणवृत्तित्वेन तादृशक्षणोत्पन्नत्वेन वा न तत्परत्वव्यवहारो, लक्ष्मणेऽपि रामात् परत्वव्यवहारापत्तेः । एवं तदधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वेन तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणक्षणोत्पन्नत्वेन तदवधिकापरत्वव्यवहारोपपत्तेर्न कालिकापरत्वेऽपि मानम् । इदानीं घट इत्यादिप्रतीत्योपाधिरूपकालेष्वेव घटादीनां कालिकसम्बन्धस्वीकारान्न संबन्धघटकतयाऽपि कालसिद्धिरित्याहुः ।

आत्मत्वजातिमानात्मा । आत्मत्वं तु सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिध्यति । न च सुखसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धस्यात्मत्वस्येश्वरवृत्तित्वे प्रमाणाभावेनेश्वरेऽव्याप्तिरिति वाच्यम् । अहं सुखी अहं दुःखी इत्यादिप्रत्यक्षसुखाद्याश्रये प्रकारतया भासमानाया आत्मत्वजातेः प्रत्यक्षसिद्धतया तस्या एवात्मशब्दशक्यतावच्छेदकतया श्रुतावात्मशब्दस्य मुख्यतयैवोपपत्त्या चेश्वरे तत्सिद्धौ तस्याः सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वात् । न चेश्वरे सुखाद्यापत्तिः । अदृष्टादेरभावात् नित्यस्येत्यादेरप्रयोजकत्वात् ।

यद्यपि शक्यतावच्छेदकतया न जातिसिद्धिरन्यथा विभुपदशक्यतावच्छेदकतया विभुचतुष्टये जातिसिद्ध्यापत्तेस्तथाऽपि शक्यतावच्छेदकतया नात्र जातिकल्पनं किंतु प्रत्यक्षसिद्धाया आत्मत्वजातेरात्मशक्यतावच्छेदकतया ईश्वरे श्रौतात्मशब्दमुख्यत्वोपपत्त्यर्थमीश्वरे तस्याः सम्बन्धस्यैव कल्पनम् । यद्वा ज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वादिकं तल्लक्षणम् । अत एव सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धात्मत्वस्येश्वरावृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । अत एवेश्वरे गङ्गादिविषयकज्ञानाद्धर्माद्यापादानमपि निरस्तम् । धर्मादिकं प्रत्यात्मत्वेनापि कारणत्वात् । नन्वात्मनि प्रमाणाभाव इति चेत् ? न । अहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षेण तत्सिद्धेः । किं च सुखादिसमवायिकारणतया धर्मादेः समवायेन सुखादिजनकतया च तत्सिद्धिः । अत एवाहं सुखीत्यादिप्रत्ययानां शरीरविषयत्वान्नात्मसिद्धिरिति निरस्तम् । शरीरस्य ज्ञानादिमत्त्वे बाल्येऽनुभूतस्याग्रे यौवने स्मरणानुपपत्तिः । बाल्ययौवनशरीराणां भेदात् ।

बाल्ये कृतधर्मादीनामग्रे सुखादिजनकत्वानुपपत्तेश्च । अत एव जन्येन्द्रियाणामप्यात्मत्वव्यवहारो निरस्तः । नापि मनसः । तस्याणुत्वेनाहं सुखी दुःखीत्यादिप्रत्यक्षविषयत्वात् । नन्वहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षे सुखादिसमवायिनो न विषयत्वं किं त्ववच्छेदकतया सुखाद्याश्रयशरीरस्यैवेति सुखाश्रयत्वं मनसोऽस्त्विति चेत् ? न । शरीरस्य मानसलौकिकसाक्षात्काराविषयत्वात् । किं च हस्तावच्छेदेनोत्पन्नसुखादेरपि अहं सुखीति प्रत्यक्षविषयत्वात् तत्र तत्र तदवच्छेदकहस्तस्यैव तादृशप्रत्यक्षविषयत्वं वाच्यम् । तथा च कथमनुगतोऽहमित्याकारकप्रत्ययो हस्तादिशरीरसाधारणानुगतानतिप्रसक्ततादृशप्रत्यक्षविषयधर्माभावात् । एतेन शरीरस्य मानसप्रत्यक्षविषयत्वमस्तु मनसोऽणुत्वेऽप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्तत्सुखस्य तादात्म्यसम्बन्धेन कारणस्यैवावच्छेदकत्वाच्छरीरस्यावच्छेदकत्वेन सुखाश्रयत्वम् । मनसा समवायेनैव सुखादि ग्रह इत्यपि निरस्तम् । किं चादृष्टवदात्मसंयोगस्य भोगसाधनघटादौ हेतुत्वात् तादृशघटादेर्देशान्तरेऽप्युत्पत्तेर्नादृष्टाद्याश्रयत्वं मनसः । न चादृष्टस्य कालिकसम्बन्धेनैव तादृशघटादिकारणत्वम् । न च मनस एवासिद्धिरिति वाच्यम् । तस्य व्यासङ्गान्यथानुपपत्त्याऽणुत्वेन सिद्धेर्वक्ष्यमाणत्वादिति वाच्यम् । पूर्वोक्तयुक्त्याऽनुगतप्रत्यक्षासम्भवात् । यद्यपि शरीरजातेः शरीरावयवतदवयवादिसंयोगनिष्ठत्वेनाहं सुखीत्याद्यनुगतप्रत्ययः सम्भवत्येव तथाऽपि कायव्यूहान्यथानुपपत्त्या विभुरात्मा स्वीकर्त्तव्य इति दिक् ।

कश्चित् तु सुखादेर्मनःसमवेतत्वे तेषामप्रत्यक्षप्रसङ्ग इति । तन्न । सुखादेर्मनोयोग्यत्वेन मनोनिष्ठत्वेऽपि प्रत्य

स्त्वसम्भवात्[1] । किं च सुखादेरात्मनिष्ठत्वे मनःसंयुक्तसमवायेनात्मैकत्ववन्मनस एकत्वस्यापि प्रत्यक्षवारणाय गुणलौकिकमानसे सामानाधिकरण्येन महत्त्वस्य हेतुत्वं वाच्यं, सुखादेर्मनोनिष्ठत्वे च एकत्वादेर्मनसोऽयोग्यत्वादेवाग्रहणोपपत्तेर्न गुणमानसे सामानाधिकरण्येन महत्त्वस्य हेतुत्वमित्यपरमपि लाघवम् । न च गुणप्रत्यक्षे द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतप्रत्यक्ष एव वा सामानाधिकरण्येन महत्त्वस्य हेतुत्वं न तु चाक्षुषादिभेदेन अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । अत एव द्रव्यप्रत्यक्षे महत्त्वस्य समवायेन हेतुत्वं न तु द्रव्यचाक्षुषादाविति वाच्यम् । चक्षुस्संयुक्तपरमाणौ पृथिवीत्वादिसमवायसत्त्वेन परमाणुघटितसन्निकर्षेण पृथिवीत्वादिचाक्षुषवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवन्निरूपितसमवायस्य हेतुत्वस्वीकारात् । एवं परमाणुघटितत्वक्सन्निकर्षेण पृथिवीत्वन्वाचवारणाय द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्पार्शने त्वक्संयुक्तमहदुद्भूतस्पर्शवन्निरूपितसमवायस्य हेतुत्वावश्यकत्वेन गुणप्रत्यक्षे द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे वा न महत्त्वस्य सामानाधिकरण्येन हेतुत्वं मानाभावादित्याहुः । तन्न । मन्मतेऽपि एकत्वत्वेन मनोनिष्ठैकत्वत्वेन वा अयोग्यत्वादेवाग्रहणोपपत्तेरिति दिक् ।

स च जीवेश्वरभेदेन द्विविधः । जीवास्त्वनन्ताः ईश्वरस्त्वेक एव । द्विविधोऽपि नित्यो विभुश्च । जीवास्तु

[1] मनसि महत्त्वाभावेन स्वनिष्ठसंख्याद्यष्टगुणाप्रत्यक्षत्ववत् सुखादीनां मनःसमवेतत्वे तेषामप्यप्रत्यक्षत्वं स्यादिति शङ्कृकस्याशयः । महत्त्वसामानाधिकरण्यमात्रेण गुणलौकिकमानसं निर्वोढुं न शक्यते । अन्यथा सिद्धान्तेऽपि आत्मनिष्ठसुखादिवद्धर्माधर्मयोरपि मानसं स्यात्तेन मानसत्वाभावान्यथानुपपत्त्या धर्मादिषु मनोऽयोग्यत्वमन्येषु मनोयोग्यत्वमवश्यं फलानुरोधेन कल्प्यं तद्वदेतत्कल्पेऽपि सुखादीनां मानसत्वसंभवात्तेषां मनोनिष्ठत्वेऽपि न क्षतिरिति समाधातुराशयः ।

संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाश्रयाः । ईश्वरस्तु संख्यादिपञ्चकज्ञानेच्छाप्रयत्नवान् । ननु जीवोऽप्येक एवास्त्विति चेत् । न । एकमुक्तत्वे सर्वेषां मुक्तत्वापत्तेः[1] । वामदेवादीनां मुक्तत्वप्रतिपादकागमाप्रामाण्यापत्तेश्च । यत् तु जीवस्यैकत्वे परसमवेतसुखादेः परस्य प्रत्यक्षापत्तिरिति । तत् तुच्छम् । परशब्देनात्मनोऽभिधाने इष्टत्वात् । शरीराभिधाने चासम्भवात् शरीरे प्रत्यक्षाभावात् । अवच्छेदकतया शरीरान्तरे स्यादित्यपि न । हस्तेऽवच्छेदकतासम्बन्धेन विद्यमानसुखस्यावच्छेदकतासम्बन्धेन पादे कारणाभावादेवाभाववत्तच्छरीरे विद्यमानसुखस्य शरीरान्तरेऽवच्छेदकतयाऽभावेन तत्प्रत्यक्षस्याप्यवच्छेदकतया तत्राभावात् । अवच्छेदकतासम्बन्धेन तत्र सुखादिप्रत्यक्षेऽवच्छेदकतया तत्र सुखादेरपि हेतुत्वात् । एवं सर्वत्र सुखाद्यापादनं निरसनीयमिति दिक् । ईश्वरे प्रमाणमग्रे वक्ष्यामः ।

मनस्त्वजातिमन्मनः । तच्च नानाऽणु । संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागदैशिकपरत्वापरत्ववेगवत् अविभुद्रव्यत्वाद्दैशिकपरत्वापरत्ववन्नित्यत्वान्न कालिकपरत्वापरत्ववत् । तच्चात्मग्राहकम् । आत्मवृत्तिजातियोग्यगुणतद्गतजातितदभावानां च ग्राहकम् । नन्वनीन्द्रियमनःसद्भावे किं मानं सुखादिसाक्षात्कारे सुखादेर्हेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गात् । न चात्मनः सुषुप्तिकाले प्रत्यक्षप्रसङ्गः । ज्ञानाद्यविषयकात्मप्रत्यक्षासम्भवेन तदानीं ज्ञानाद्यभावेन ज्ञानादिविषयकात्मप्रत्यक्षासम्भवादिति

---

१ ननु जीवात्मैकत्वपक्षे मुक्तिर्नास्त्येव किन्तु महाप्रलये चरमशरीरनाशादेव मुक्तिरिति न एकमुक्तत्वे सर्वेषां मुक्तत्वापत्तिरूपो दोष इत्यत आह वामदेवादीनामिति ।

चेन्न । मनसोऽनङ्गीकारे सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्त्यात्मयोग्यविशेषगुणस्यैव प्रत्यक्षसम्भवेन ततस्तत्प्रत्यक्षतत्प्रत्यक्षधारासंभवेन सुषुप्त्यनुपपत्तेः न च सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे निर्विकल्पकस्यैवाङ्गीकारस्तस्य चायोग्यत्वान्न प्रत्यक्षमिति सुषुप्त्युपपत्तिरिति वाच्यम् । सुषुप्त्यव्यवहितपूर्वक्षणे यस्यैव प्रत्यक्षं निर्विकल्पकं तस्यैवाग्रे सविकल्पकसम्भवेनाग्रे तत्प्रत्यक्षसम्भवेन सुषुप्त्यनुपपत्तेः । निर्विकल्पकस्य फलैकोन्नेयत्वेन तदा निर्विकल्पकसत्त्वे प्रमाणाभावाच्च[1] । न च मनसः स्वीकारेऽप्यात्मनो विभुत्वेन मनःसंयोगस्य सम्भवेन सुषुप्त्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । त्वङ्मनोयोगस्यापि ज्ञानमात्रे कारणत्वस्वीकारेण सुषुप्तिकाले मनसः पुरीततीसंयुक्ततया तत्र त्वगभावेन त्वङ्मनोयोगाभावात् सुषुप्त्युपपत्तेरिति केचित् ।

अन्ये तु चर्ममनोयोगस्य शरीरमनोयोगस्य वा ज्ञानसामान्ये हेतुत्वान्न सुषुप्त्यनुपपत्तिरित्याहुः ।

अपरे तु क्रियासंयोगयोर्विशिष्यैव कारणत्वं वाच्यम् । अन्यथा घटक्रियया भूतलसंयोगवत् तत्रत्यसर्वद्रव्येष्वपि संयोगजननापत्तेः । तथा च तदानीन्तनमनःक्रिययाऽन्यत्र संयोगजननेऽपि नात्मनि संयोगो जन्यते मानाभावात् । न चैतत्कालीनसर्वमूर्त्तसंयोगित्वं, तथा च तदानीन्तनमनःक्रियया कथमात्मनि संयोगो न जन्यत

१ भवद्भिः सुषुप्त्यनुरोधेनाऽप्रत्यक्षपुरीततिमनःसंयोगः स्वीक्रियते तद्वदस्माभिरपि सुषुप्त्यनुरोधेन सुषुप्तिप्राक्काले नियमेन निर्विकल्पकमेव स्वीक्रियते । तन्निर्विकल्पकात् पूर्वकाले चतद्द्रव्ये एवेन्द्रियसंयोगः स्वीक्रियते । पश्चात्सविकल्पककाले द्रव्यक्रियये-न्द्रियसंयोगनाशात्तस्य च कार्यसहभावेन हेतुत्वस्वीकारेण न सविकल्पकसंभव इति न मनसः सिद्धिरिति । एवं चैतत्कल्पनं भवतामिवास्माकं फलानुरोधाद[illegible]-वादिनः ।

इति वाच्यम् । एतत्कालोत्पन्नद्रव्यैस्तदात्मादौ संयोगाभावेनाविभुत्वापत्तेः । कदा चित् तादृशसंयोगित्वमिति चेत् तदस्मन्मतेऽपि । न वा तदपि, किंतु परममहत्त्वं तथा च सुषुप्तावात्ममनःसंयोगाभावादेव न ज्ञानम् ।

ननु त्वङ्मनोयोगस्य ज्ञानसामान्ये हेतोरभावेन तदानीं ज्ञानाभावः । तस्य ज्ञानसामान्ये हेतुत्वे प्रमाणाभावात् । अन्यथा चाक्षुषादिज्ञानकालेऽपि त्वाचज्ञानापत्तिः । चाक्षुषादिज्ञानान्यथानुपपत्त्यैव त्वन्मते त्वङ्मनोयोगस्य सत्त्वात् । न च चाक्षुषादिसामग्र्यास्तत्र प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । अनन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवादित्याहुः ।

अन्ये तु घ्राणरसनचक्षुस्त्वगिन्द्रियाणां स्वस्वस्थव्यापकगुणसन्निकर्षे सति गन्धादीनां चतुर्णामेकं ज्ञानमज्ञानं वा स्यात् न त्वेकस्यैव ज्ञानम् । तथा चैकस्यैव तदानीं ज्ञानोपपादनार्थमिन्द्रियमनःसंयोगस्य कारणत्वं वाच्यम् । तथा च येनेन्द्रियेण मनःसंयोगोऽस्ति तत्प्रत्यक्षं जनयति नान्यत् । तथा च मनसोऽणुत्वे सर्वैः सह तदा संयोगासम्भवान्न सर्वैस्तदानीं प्रत्यक्षं जन्यत इति मनसोऽणुत्वसिद्धिः । न च दशसु पठ्यमानगाथासु बुभुत्सावशादेव बुभुत्सितानां ग्रहणं नाबुभुत्सितानां तथा रूपादिषु बुभुत्सितस्यैव ग्रहणं नाबुभुत्सितस्येति वाच्यम् । बुभुत्साया नाबुभुत्सितग्रहणे प्रतिबन्धकत्वं न वा बुभुत्सितरूपादिप्रत्यक्षे हेतुत्वं रूपबुभुत्सायामपि अबुभुत्सितपरिमाणादिग्रहात् । न च रूपबुभुत्साया रूपाविषयकज्ञाने प्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । एवं रसादिबुभुत्साया रसाद्यविषयकज्ञाने प्रतिबन्धकत्वापत्त्या गौरवापत्तेः । रूपबुभु-

त्सां विनाऽपि रूपप्रत्यक्षसम्भवेन व्यभिचारात्। बुभुत्सा-वशाद्गाथाग्रहणं त्वित्थम्। बुभुत्सा हि बुभुत्सितशब्दा-वच्छिन्नश्रोत्रे मनःसंयोगसम्पादकतयोपयुज्यते। तत्त-च्छब्दावच्छेदेन श्रोत्रमनःसंयोगसम्पादकतयोपयुज्यते। तत्तच्छब्दावच्छेदेन श्रोत्रमनःसंयोगस्य हेतुत्वात्। एवं रूपादिबुभुत्साऽपि रूपग्राहकेन्द्रिये मनःसंयोगसम्पादक-त्वेनोपयुक्ता मनसोऽणुत्वस्यैव साधिका। अन्यथा रूपा-दिचतुर्णां बुभुत्सायां चतुर्णामेकज्ञानविषयत्वं ज्ञानावि-षयत्वं वा स्यादित्याहुः।

नव्यास्तु सुषुप्त्यन्यथानुपपत्त्या न मनसः सिद्धिः। मनस्त्वाश्रयतत्संयोगादिकल्पनापेक्षया लाघवेन जन्य-ज्ञानकारणतावच्छेदकजातेः सुषुप्तिकालीनात्मसंयोगेष्वेव कल्पनात्। विजातीयसंयोगस्य समवायेन ज्ञानादौ हेतु-त्वात्। तच्च वैजात्यं जाग्रत्कालीनपृथिव्याद्यात्मसंयोगे-ष्वेव। अत एव पार्थिवपरमाणवो वा मनांसीति दीधि-तिविवृतिकारैरपि ज्ञानकारणात्मसंयोगाश्रयत्वेन तत्र मनस्त्वं स्वीकृतं न तु ज्ञानकारणपृथिवीपरमाण्वात्मसं-योगाश्रयत्वेन, तत्त्वेन कारणत्वे गौरवात्। जलपरमा-ण्वात्मसंयोगत्वेन विनिगमनाविरहाच्च। नापि युगपज्ज्ञा-नानुपपत्त्या तत्सिद्धिः। रूपादिभिः सन्निकर्षस्य फलैकोन्ने-यत्वेन यत्र यस्यैव प्रत्यक्षं तद्ग्राहकेन्द्रियसन्निकर्ष एव तत्रास्तीति कल्पनादेकज्ञानोपपत्तेः। एवं य एव शब्दो गृह्यते तस्यैव कदम्बगोलकन्यायेनोत्पादकल्पनया कर्णाव-च्छिन्नत्वात् तस्यैव प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः। अत एव तस्य विभु-त्वमपीति दिक्।

गुणत्वजातिमान् गुणः। स च रूपरसगन्धस्पर्शसं-

द्रव्यपरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रव-त्वस्नेहसंस्कारशब्दसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मबुद्धिभे-दाच्चतुर्विंशतिविधः ।

गुणत्वजातिस्तु रूपादौ गुण इत्याकारकप्रत्यक्षेणैव सिद्धा । अतीन्द्रियरूपादौ तत्सिद्धिस्तु सङ्करभयात् । गुरुत्वादौ धर्मिग्राहकमानादिति प्राञ्चः ।

अपरे तु रूपरसादौ गुणाकाराध्यक्षं नापामरसाधा-रणं येन तत्सिद्धिः स्यात् । नापि द्रव्यकर्मान्यस्मिन् सा-मान्यवति याः कारणतास्तदवच्छेदकतया तत्सिद्धिः । एवंविधप्रकारेण जातिसिद्धेरभावात् । अन्यथा रूपा-न्यस्मिन् सामान्यवति याः कारणतास्तदवच्छेदकत्वेनापि जातिसिद्धौ तया सङ्करापत्तेः । अत एव सामान्यवति कर्मा-न्यस्मिन् वर्तते यः संयोगसमवायिकारणत्वाभावस्तदव-च्छेदकतयाऽपि न गुणत्वसिद्धिः । रूपान्यसामान्यवति संयोगसमवायिकारणत्वाभावात् तदवच्छेदकतया जाति-सिद्धौ तया सङ्करप्रसङ्गात् । तस्माद् द्रव्यकर्मान्यत्वे सति सामान्यवत्त्वं गुणत्त्वं, रूपाद्यन्यतमत्वं तु न गुणत्वं गौर-वात् । गुरुत्वादेर्निरस्यत्वेन तद्घटितान्यतमत्वस्यासम्भ-वित्वाच्चेति प्रागेवोक्तप्रायमित्याहुः ।

ते द्विविधाः । सामान्यगुणा विशेषगुणाश्च । तत्र विशेषगुणाः रूपरसगन्धस्पर्शसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहशब्द-सुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नधर्माधर्मबुद्धिभावनाख्याः । अन्ये सा-मान्यगुणाः । विशेषगुणलक्षणं तु एकद्रव्यविभाजकोपा-ध्यवच्छिन्नवृत्तिवृत्ति अपरद्रव्यविभाजकोपाध्यवच्छिन्न-वृत्त्यवृत्तिजातिमद्गुणत्वम् । न चैवमनुष्णाशीतस्पर्शादा-वव्याप्तिः । तत्र पृथिवीवायुस्पर्शादौ जातिभेदाङ्गीका-

रात् । एवं पृथिवीजलरूपरसयोरपि जातिभेदाङ्गीकारान्नाऽव्याप्तिः ।

तत्र रूपत्वजातिमद्रूपम् । रूपत्वजातिस्तु नीलरूपादौ रूपाद्यनुगताध्यक्षेण सिद्धा । न चातीन्द्रियनीलादौ न रूपत्वसिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । समवायेन विजातीयनीलादिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलादेर्हेतुत्वेन नीलत्वादेःपरमाणुनीलादिवृत्तित्वेन साङ्कर्यवारणाय रूपत्वादेः परमाणुरूपादिवृत्तित्वस्वीकारात् । न च रूपत्वादिना रूपत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कारणत्वात् प्रत्यक्षसिद्धरूपत्वादेरेव कारणतावच्छेदकतया परमाणुरूपादौ रूपत्वादिसिद्धिरिति वाच्यम् । रूपत्वादेर्नित्यवृत्तितया कार्यतानवच्छेदकत्वात् । नापि जन्यरूपत्वादिकं रूपादिकार्यतावच्छेदकं पाकादपि रूपादेर्जायमानत्वेन व्यभिचारात् नापि विजातीयरूपत्वादिकं नीलत्वादेः पाकजनीलादिवृत्तित्वेन रूपादिजन्यतावच्छेदकवैजात्यस्य पीतादिवृत्तित्वेनोभयो रूपादिजन्यनीलादिवृत्तित्वेन नीलत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । नापि पाकजन्यजन्यरूपत्वादिकम् पाकजन्यताऽपि रूपादौ रूपाद्यजन्यजन्यरूपत्वावच्छिन्नं प्रति ग्राह्येत्यन्योन्याश्रयप्रसङ्गात्[1] । न च विजातीयनीलादिकं प्रति पाकजन्यता तथा च पाकजन्यजन्यरूपादिकं प्रति रूपादिजन्यत्वमिति वाच्यम् । विजातीयनीलादिकं प्रत्येव नीलादेर्हेतुत्वं रूपाद्यजन्यजन्यरूपादिकं प्रति पाकस्य हेतुत्वमित्यस्यापि सुवचत्वात् ।

वस्तुतस्तु विजातीयनीलादिकं प्रति पाकस्य, विजा

१ रूपजन्यतायां पाकजन्यता पाकजन्यतायां रूपजन्यतेत्यन्योऽन्याश्रयइतिभावः ।

तोयनीलादिकं प्रति नीलादेर्हेतुत्वाद्रूपत्वादिना रूपादिकं प्रति हेतुत्वे मानाभाव इत्याहुः ।

केचित् तु चक्षुर्मात्रग्राह्यविशेषगुणो रूपम् । स्नेहप्रभाभित्तिसंयोगरूपत्वादिवारणाय मात्रविशेषगुणादिपदानि । न चातीन्द्रियरूपेऽव्याप्तिः । तादृशगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति प्राहुः । तन्न चक्षुर्मात्रगृहीतस्नेहविशेषवृत्तिस्नेहत्वस्य स्नेहे सत्त्वेन स्नेहेऽतिव्याप्तिः । न च चक्षुर्मात्रग्राह्येति जातेर्विशेषणान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । विशेषपदगुणत्वव्याप्यपदयोर्वैयर्थ्यात् । प्रभात्वस्य गुणावृत्तित्वेनैव वारणादिति दिक् ।

तच्च रूपं पृथिव्यादित्रयवृत्ति । नीलपीतरक्तकपिशहरितश्वेतचित्रभेदात् सप्तविधम् । उद्भूतमनुद्भूतं च । पृथिव्यां सप्तविधमप्यनित्यमेव । जलतेजोवृत्ति शुक्लमेव । तच्च नित्यगतं नित्यम् । अनित्यगतमनित्यम् । नीलादिकं तु नीलत्वादिजातियोगि, नीलत्वादिजातौ प्रत्यक्षमेव मानम् ।

ननु समवायेन नानारूपज्ञानाद्विजातीयनानारूपज्ञानात् समानाधिकरणसमानकालीनविजातीयनानारूपज्ञानाद्वा[1] चित्रव्यवहारोपपत्तौ न चित्ररूपे मानम् । अत एव घटे क्रमिकविजातीयरूपग्रहवतोऽसमवायिकारणभेदाद्रूपभेद इति भ्राम्यतश्च घटे नानारूपाणां समवायेन ज्ञानेऽपि न चित्रव्यवहार इति चेत् ।

---

१ नानारूपेत्युक्तौ कालिकसंबन्धेन नानारूपवान् घट इति ज्ञाने चित्रव्यवहारः स्यादिति समवायेनेति । तावत्युक्तौ दग्धश्यामकपालारब्धघटादावसमवायिकारणभेदाद्रूपभेद इति भ्रमाद्दग्धश्यामरूपवानयं घट इति भ्राम्यतश्चित्रव्यवहारः स्यादिति विजातीयेति । तावत्युक्ते समवायेन नीलो घटः पीतः पटो रक्तं कुड्यमिति ज्ञानाच्चित्रव्यवहारः स्यादिति समानाधिकरणेति । तावत्युक्ते पाकजक्रमिकनानारूपवान् घट इति ज्ञानाच्चित्रव्यवहारः स्यादिति समानकालीनेति विशिष्टमुपात्तम् । ज्ञानाद्वेति वाशब्द उत्तरोत्तरमाकाङ्क्षया पदकृत्यसूचनार्थः । न तु लक्षणभेदार्थः । एकलक्षण एव तात्पर्यग्राहकइति यावत् । अन्यथोक्तदोषस्य दुरुद्धरत्वादिति दिक् ।

अत्र केचित् । नीलपीताद्यारब्धे घटादौ प्रत्यक्षा-न्यथानुपपत्त्या रूपमावश्यकम् । तत्र नीलपीतादिनाना-रूपस्वीकारे गौरवम् । न च नीलपीतादेः कारणसत्त्वेन तयोरावश्यकत्वेन तत एव चित्रव्यवहारोपपत्तेरतिरिक्त-चित्रस्वीकारे गौरवमिति वाच्यम् । समवायेन नीला-दिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन नीलेतररूपादेः प्रतिबन्धकत्वमावश्यकं वाच्यम् । अन्यथा तादृशघटादौ पीतकपालावच्छेदेन नीलोत्पादापत्तिः । तथा च नीलेत-रपीतेतरयोः परस्परं प्रतिबन्धकयोः सत्त्वान्न नीलपीत-योस्तत्रोत्पत्तिः । अतश्चित्रमेव प्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या स्वी-कार्यमित्याहुः ।

अपरे तु[1] समवायेन नीलादिकं प्रति न स्वाश्रयस-मवेतत्वसम्बन्धेन नीलादेर्हेतुत्वं येनोक्तरूपेण प्रतिबन्ध-कता स्यात् किन्त्ववच्छेदकत्वसम्बन्धेन नीलादिकं प्रति समवायेन नीलादेः कारणत्वम् । तथा च तादृशघटादेर्नीला-दिकमवच्छेदकतासम्बन्धेन नीलकपालादावेवोत्पद्यते न पीतकपालादावपि । न च समवायेन नीलादिकं प्रति स्वा-श्रयसमवेतत्वसम्बन्धेनापि नीलादेर्हेतुत्वं वाच्यम् । अन्यथा नीलकपालादाववच्छेदकतासम्बन्धेन जायमानं समवायेन नीलघटादाविवाकाशादौ पीतघटादावपि उत्पद्येतेति वा-च्यम् । समवायेन घटादौ जायमानं प्रतीतिवशात् कपा-लादाववच्छेदकतया स्वीक्रियते यथा भवद्भिः, तथावच्छे-दकतासंबन्धेन जायमानं प्रतीतिवशात् समवायेन घटादौ स्वीक्रियत इति । न हि सर्वेऽपि सम्बन्धाः कार्यतावच्छे-

१ पूर्वकल्पे तादृशकार्यकारणभावाधीनः प्रतिबध्यबन्धकभावः । तदधीनोऽति-रिक्तचित्ररूपस्वीकारः । अपरे तु वादिना तु सर्वानर्थमूलीभूतः स कार्यकारणभाव एव न स्वीक्रियते इति तत्त्वम् ।

दकाः । यद्वा[1] । समवायेन नीलादिकं प्रत्येव नीलादेः स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन हेतुत्वं न त्ववच्छेदकतासम्बन्धेनापि । न वा नीलेतररूपादेर्नीलादिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन प्रतिबन्धकत्वम् । न चैवं तादृशघटादौ नीलपीतादेर्व्याप्यवृत्तित्वापत्तिः । केषां चित् कालिकाव्याप्यवृत्तित्ववद्दैशिकाव्याप्यवृत्तित्वस्वीकारात् । अत एवावच्छेदकतासम्बन्धेन नीलादिकं प्रति समवायेन न द्रव्यस्य कारणत्वमन्यथा पटाभावदशायां नीलतन्तावच्छेदकतया नीलोत्पत्त्यापत्तिः । न वाऽवच्छेदकतासम्बन्धेन रूपोत्पत्तिं प्रत्यवच्छेदकतया रूपस्य प्रतिबन्धकत्वान्तरं कल्पनीयम् । अन्यथाऽवच्छेदकतासम्बन्धेनोत्पन्ने नीले पुनरवच्छेदकतया नीलापत्तेः । पाकात् समवायेन नीलोत्पत्तेः पुनरुत्पादवारणार्थं समवायेन रूपं प्रति समवायेन रूपस्य प्रतिबन्धकत्वस्यावश्यकत्वात् । न च नीलावयवावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य नीलग्राहकत्वम् । एवं पीताद्यवयवावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवायस्य पीतादिग्राहकत्वं वाच्यम् । तथा च षट्कार्यकारणभावापत्त्याऽतिरिक्तचित्रस्वीकार एवोचित इति[2] वाच्यम् । नीलावयवावच्छिन्नेनैव चक्षुःसंयुक्तसमवायसत्त्वेऽपि चित्ररूपप्रत्यक्षवारणाय चित्रप्रत्यक्षेऽवयवविजातीयनानारूपप्रत्यक्षस्य चित्ररूपे चावयवविजातीयनानारूपस्य कारणत्वेऽतीवगौरवापत्तेः[3]।

---

१ ननु अवच्छेदकतया कार्यतास्वीकारे अत एवेत्यादिना वक्ष्यमाणातिरिक्तकार्यकारणभावद्वयस्वीकारे गौरवापत्तिरित्ययमेवास्वरसः पूर्वकल्पे । अतः पक्षान्तरमाह यद्वेति।

२ अन्यथा रूपप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायस्य हेतुत्वमिति सामान्यतः कार्यकारणभावस्वीकारे नीलाद्यवच्छेदेन पीतादिप्रत्यक्षापत्तिर्दुर्वारेति भावः।

३ विजातीयनानारूपप्रत्यक्षे नीलपीताद्याश्रयनानावयवघटितसन्निकर्षाणां हेतुत्वेन पूर्वतुल्यत्वात् । प्रत्युत नानारूपाणां चित्ररूपे हेतुत्वस्वीकारेऽतीवगौरवं तवैवेति भावः।

यद्वा तादृशनीलपीतादिकं व्याप्यवृत्त्येव । न च पीतकपालावच्छेदेन सन्निकर्षे नीलादेः प्रत्यक्षतापत्तिः । नीलादिकपालाद्यवच्छिन्नसंयुक्तसमवायस्य नीलादिग्राहकत्वात् । अव्याप्यवृत्तित्वाङ्गीकारेऽपि तादृशसन्निकर्षस्यैव ग्राहकत्वं वाच्यम् । अन्यथा पीतकपालावच्छेदेन सन्निकर्षेऽपि नीले संयुक्तसमवायसत्त्वेन नीलग्रहापत्तिरिति नातिरिक्तं चित्रं रूपम् । एवमेव चित्रस्पर्शेऽपि साधकं तन्निराकरणं च द्रष्टव्यमिति वदन्ति ।

परे तु समवायघटितस्वाश्रयाश्रयत्वविशिष्टावच्छेदकतासम्बन्धेन नीलादिकं प्रति समवायसम्बन्धेन नीलादेर्हेतुत्वमित्याहुः[१] ।

रसत्वजातिमान् रसः । रसत्वजातौ प्रत्यक्षमेव मानम् । न चातीन्द्रियरसे रसत्वजातौ मानाभावः । समवायेन विलक्षणमधुरादिकं प्रति स्वाश्रयसमवेतत्वसम्बन्धेन मधुरादिरसादेर्हेतुत्वेन मधुरत्वादिजातेरतीन्द्रियपरमाण्वादिमधुररसादिवृत्तित्वेन मधुरत्वादिना साङ्कर्यवारणायातीन्द्रियरसेऽपि रसत्वस्वीकारात् ।

परे तु रसनेन्द्रियजलौकिकसाक्षात्कारविषया या गुणत्वव्याप्या जातिस्तद्वान् रासनलौकिकविषयतावती

१ परेस्त्विति । निष्कृष्टमतमेतदितिप्रतिभाति । पूर्वंत्रास्वरसस्तु समवायेन कारणतास्वीकारे अव्याप्यवृत्तित्वस्वीकारपक्षे अव्याप्यवृत्तित्वबलात्किं चित्किं चिदवच्छेदेन नीलपीताद्युत्पत्तिनियमलाभेऽपि नीलाद्यवच्छेदेनैव नीलादेरुत्पत्तेर्नियामकाभावेन व्यत्ययापत्तेर्दुर्वारत्वात् । व्याप्यवृत्तित्वपक्षे तु नीलकपालावच्छेदेनैव चक्षुःसंयोगेन सर्वत्र नीलमस्तीति भ्राम्यतः सर्वत्र नीलमस्तीति शब्दप्रयुञ्जतो वाक्यश्रवणादन्यपुरुषोत्पन्नशाब्दबोधस्य प्रमात्वापत्तिः । त्वन्मते तत्रार्थबाधाभावात् । घटावच्छेदेन सर्वरूपस्य स्वीकारात् । न चैवं द्रव्यत्वकारणत्वमवच्छेदकतया रूपस्य प्रतिबन्धकत्वमित्यनयोरधिकयोः स्वीकारे गौरवापत्तिः । कार्यतावच्छेदकसंबन्धे समवायघटितेत्यादिविशेषणेन द्रव्यत्वकारणताया अप्रयोजकत्वात् । अतिरिक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्य तु स्वीकारः । तत्स्वीकारमात्रेण पूर्वकल्पीयदूषणनिरासेन तत्कल्पनस्य प्रामाणिकत्वात् ।

या गुणत्वव्याप्या जातिस्तद्वान् वा रसः । अत एव रसनेन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे उपनीतरूपत्वादेर्भानेऽपि रूपत्वादौ रासनलौकिकविषयत्वाभावान्न रूपत्वादिकमादायातिव्याप्तिः । गुणत्वमादाय गुणादावतिव्याप्तिवारणाय गुणत्वव्याप्येति । यद्यपि गुणत्वस्यापि गुणत्वव्याप्यत्वमस्त्येव तथाऽपि गुणत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वं गुणत्वव्याप्यत्वेन विवक्षितं न तु गुणत्वसमानाधिकरणत्वं सत्तामादायातिप्रसङ्गात् । न वा गुणत्वाभाववदवृत्तित्वे सति गुणत्वभिन्नत्वं गौरवात् । रसनेन्द्रियग्राह्यगुणत्वं तु न रसलक्षणम् । अतीन्द्रियरसेऽव्याप्तेरिति वदन्ति ।

स च पृथिवीजलवृत्तिः । मधुरतिक्तकटुकषायाम्लक्षारभेदात् षड्विधः । उद्भूतो नुद्भूतश्च । पृथिव्यां पाकजोऽपाकजश्च । षड्विधोऽपि पृथिव्यामनित्य एव जले मधुरोऽपाकजश्च । स नित्यगतो नित्योऽनित्यगतोऽनित्यश्च ।

ननु मधुरतिक्तावयवारब्धे चित्ररूपोपपादकयुक्त्या चित्ररसो दुर्वार इति चेत् ? न । मधुरं प्रति मधुरेतररसस्य तिक्तं प्रति तिक्तेतररसस्य प्रतिबन्धकतया तत्र मधुरतिक्तयोरभावः । चित्रस्तु तत्र नाङ्गीक्रियते तत्कल्पने तत्प्रागभावध्वंसयोः कल्पने च चित्ररसं प्रत्यतिरिक्तकार्यकारणभावकल्पने च गौरवापत्तेः । रसनेन्द्रियेण द्रव्याग्रहाद्यादृशद्रव्यस्य नीरसत्वे क्षतिविरहात् । मधुरादिप्रतीतेरवयवमधुररसादिनैव चित्रप्रत्ययस्य चावयवविजातीयनानारसेनैवोपपन्नत्वात् ।

नन्वेवं परमाणुमधुररसादेरयोग्यत्वेन तेनावयविनि मधुररसादिप्रत्यक्षोपपादनासम्भवादस्तु त्र्यणुके मधुरादिरसोत्पत्तिः । त्र्यणुकमधुरादिरसेनैव चतुरणुका-

दिषु मधुरादिप्रत्ययोपपत्तेश्चतुरणुकादिप्रभृत्यन्त्यावयवि-
मधुररसादौ मानाभाव इति चेत् । न । त्र्यणुकमधुररसा-
द्यन्यथानुपपत्त्या मधुररसादिकं प्रति मधुररसादेर्हेतुत्वे-
नान्यत्रापि मधुररसादेर्वारयितुमशक्यत्वात् सामग्रीस-
त्त्वादिति प्राञ्चः ।

अन्ये तु परमाणुद्व्यणुकयोरङ्गीकारेऽपि महत्त्ववत्स-
मवेतद्रव्यत्वेनैव रसे प्रतिबन्धकतास्वीकारान्न चतुरणु-
कादौ मधुराद्युत्पत्तिः सम्भवति । न चैवमतिरिक्तप्रतिब-
ध्यप्रतिबन्धकतास्वीकारे गौरवमिति वाच्यम् । अनन्त-
मधुरादितत्प्रागभावध्वंसादिकल्पनापेक्षया एकस्य प्रति-
बध्यप्रतिबन्धकभावस्यैव स्वीकारात् । कथमन्यथा रूपं
प्रति रूपत्वेनापि प्रतिबन्धकतासिद्धिः । परमाणुद्व्यणुकयो-
रनङ्गीकारे तु पार्थिवत्रुटौ मधुररसादिकं पाकजमेव
जलत्र्यणुके तु मधुररसादिकं नित्यम् । तथा च मधुरादिकं
प्रति विलक्षणपाकस्यैव हेतुत्वं स च पार्थिवत्र्यणुके
कल्प्यते नान्यत्र । तथा च त्र्यणुकमधुरादिनैवान्यत्र मधुरा-
दिप्रत्ययोपपत्तेर्नान्यत्र मधुररसादिसिद्धिः । यदि चान्यत्र
समवायेन तत्प्रतीतेः प्रामाण्यान्मधुरादिकल्पनं तदा म-
धुरतिक्तारब्धेऽपि समानम् । नन्वेवं चित्ररसप्रतीत्या
चित्ररसस्यापि सिद्धिः स्यात् । न स्यात् । समानाधिकर-
णविजातीयनानारसेनैवोपपन्नत्वात् । एतेन चित्रगन्धो
व्याख्यातः ।

गन्धत्वजातिमान् गन्धः । गन्धत्वजातिस्तु गन्धो
गन्ध इत्यनुगतप्रत्यक्षसिद्धा । यद्वा विजातीयसौरभे वि-
जातीयतेजःसंयोगस्य समवायेन हेतुत्वात् तादृशविजा-
तीयसंयोगस्य तेजस्यपि सत्त्वेन तत्र सौरभाद्यापत्तिवा-

रणाय गन्धत्वावच्छिन्ने पृथिवीत्वेन हेतुत्वात् । कार्यतावच्छेदकतयाऽपितत्सिद्धिः ।

कश्चित् तु घ्राणग्राह्यगुणत्वं घ्राणजप्रत्यक्षकारणगुणत्वं वा तल्लक्षणम् । गन्धत्ववारणाय गुणेति प्राह । तन्न । घ्राणसंयुक्तसमवायस्य रूपादावपिसत्त्वेन तेषां घ्राणजप्रत्यक्षवारणय गुणत्वविशिष्टलौकिकविषयतया घ्राणजप्रत्यक्षे गन्धस्य गन्धसमवेतत्वविशिष्टलौकिकसाक्षात्कारविषयतया घ्राणजप्रत्यक्षे गन्धसमवेतस्य तादात्म्येन हेतुत्वम् । न च रूपादेरयोग्यत्वेनैव न घ्राणजं तेषामिति वाच्यम् । तेषामयोग्यत्वेन भेदानां घ्राणजप्रत्यक्षे कारणत्वे गौरवापत्तेः । यद्वा लौकिकविषयतया घ्राणजभावप्रत्यक्षे गन्धानुयोगिकसमवायस्य प्रतियोगित्वानुयोगित्वान्यतरसम्बन्धेन गन्धस्य हेतुत्वमिति घ्राणजभावप्रत्यक्षेगन्धस्य हेतुत्वमस्तु । तथाऽप्याद्ये परमाण्वादिगन्धाव्याप्तेः । तस्यातीन्द्रियत्वात् । द्वितीये घ्राणसंयुक्तसमवेते रूपे सत्तासमवायसन्निकर्षेण सत्ताघ्राणजापत्तेः । घ्राणजलौकिकविषयतयैव गुणत्वव्याप्यजातिमत्परतया तद्वर्णने घ्राणसंयुक्तमहदुद्भूतगन्धवत्समवेतसमवायस्य हेतुत्वे तु तदपि सम्यगिति दिक् ।

स द्विविधः । सुरभिरसुरभिश्चोद्भूतोऽनुद्भूतश्च पाकजोऽपाकजश्च सर्वोऽप्यनित्यः । पृथिवीमात्रवृत्तिः । गन्धे सुरभित्वत्रयम् । एकं प्रत्यक्षसिद्धं तत्सर्वसुरभिनिष्ठं सुरभिकारणतावच्छेदकम् । अपरं सुरभिनिष्ठं सुरभिकार्यतावच्छेदकम् । पाककार्यतावच्छेदकमपरम् । एवमसुरभित्वत्रयमिति दिक् ।

स्पर्शत्वजातिमान् स्पर्शः । सा चानुगतप्रत्यक्षसि-

द्धा । स चतुर्विधः । शीतोष्णानुष्णाशीतचित्रभेदात् । उद्भूतोऽनुद्भूतश्च नित्योऽनित्यः पाकजोऽपाकजश्च । कठिनः कोमलश्च । शीतः पयसि । उष्णस्तेजसि । अनुष्णाशीतः पृथिवीवाय्वोः । पृथिव्यामनित्य एव पाकजोऽपाकजश्च । अन्यत्र नित्यगतो नित्योऽनित्यगतोऽनित्योऽपाकजश्च । शीतस्पर्शादयश्च शीतस्पर्शत्वादिजातिमन्तः । ताश्च जातयः प्रत्यक्षसिद्धाः ।

ननु कठिनत्वकोमलत्वयोः संयोगगतत्वेन कठिनकोमलाभ्यामवयवाभ्यामारब्धे कथं चित्रस्पर्शोत्पत्तिरिति चेत् । न । तयोः संयोगगतत्वे चाक्षुषत्वापत्तिभयेन स्पर्शगतस्यैवाङ्गीकारेण कठिनकोमलाभ्यामारब्धे चित्रस्पर्शोत्पत्तेः । एतस्य सर्वोऽपि विचारश्चित्ररूपवदवसेयः ।

नन्वनुद्भूतस्पर्शादौ मानाभाव इति चेदत्र प्राञ्चः । घ्राणं रूपरसगन्धस्पर्शादिमत् पृथिवीत्वात्, इत्याद्यनुमानेन तेषां सिद्धिः । उद्भूतत्वे तेषां महत्त्वसमानाधिकरणानां प्रत्यक्षत्वापत्त्यानुद्भूतत्वे एव पर्यवसानमित्याहुः ।

वैशेषिकास्तु, अस्तु पृथिव्यां पाकजं रूपादिकं परन्तु परमाणावेव पाकाद्रूपनाशोत्पादौ रूपाजन्यजन्यनीलत्वापेक्षयाऽसमवेतनीलत्वस्यैव विलक्षणपाककार्यतावच्छेदकत्वादसमवेतरूपनाशत्वस्यैव पाकनाश्यतावच्छेदकत्वाच्च । घटादिनिष्ठरूपादिनाशे घटनाशादेर्हेतुत्वात् पाकेन घटादौ रूपनाशासम्भवाच । कथं तर्हि घटादौ पूर्वरूपादितो विलक्षणरूपादिकं दृश्यते पूर्वरूपाश्रयं दृश्यते एव न, किन्तु पाकात् परमाणौ क्रिया तथा विभागसंयोगनाशक्रमेण द्व्यणुकनाशः । ततः समवायिकारणनाशक्रमेण घटादिनाशः । ततः परमाणौ रूपनाशस्ततो रूपान्तरोत्पत्तिः ।

ततः परमाणुक्रियान्तरेण तथैव वा परमाणुसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पादादिक्रमेण घटाद्युत्पत्तिः । द्व्यणुकरूपोत्पादादिक्रमेण घटान्तरे पूर्वघटसदृशो रूपोत्पत्तिः ।

अत्र प्रसङ्गाद्विचार्यते । द्व्यणुकनाशमारभ्य द्व्यणुकान्तरे एकादशक्षणे रूपोत्पत्तिर्दशमे नवमेऽष्टमे वेति । तत्र एकादशक्षणा त्वेवम् । परमाणौ वह्निसंयोगात् क्रिया ततः परमाणुद्वयविभागः, तस्मिन् क्षणे न परमाण्वाकाशविभागः, द्रव्यारम्भकसंयोगनाशकविभागजनककर्मणो द्रव्यानारम्भकसंयोगनाशकविभागजनकत्वनियमात् विकसत्कमलकुण्डलादौ तथादर्शनात् । कथं तर्हि परमाण्वाकाशविभाग इति चेत् । परमाणुद्वयविभागात् कारणमात्रविभागस्य कारणाकारणविभागहेतुत्वात् । परमाणुद्वयविभागेन परमाण्वाकाशादिविभागे जननीये द्रव्यनाशस्तज्जनकसंयोगनाशो वा ऽपेक्षितः । अन्यथा परमाणुद्वयविभागस्य कर्मतापत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षं कारणं कर्मेति कर्मलक्षणात् । तत्र द्रव्यनाशापेक्षत्वपक्षे यत्परमाणुक्रियया द्व्यणुकनाशस्तत्परमाणुक्रियान्तरेण द्व्यणुकोत्पादे एकादशक्षणा । संयोगनाशापेक्षत्वपक्षे दशक्षणा । तथाहि । परमाणुक्रिया ततः परमाणुद्वयविभागस्ततः परमाणुसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकनाशस्ततो द्वितीयक्षणे परमाणुद्वयविभागेन द्रव्यनाशापेक्षेण परमाण्वाकाशविभागः परमाणुश्यामनाशश्च ततस्तृतीयक्षणे परमाण्वाकाशसंयोगनाशपरमाणुरक्तोत्पादौ । ततश्चतुर्थक्षणे परमाणूत्तरदेशसंयोगस्ततः पञ्चमे क्षणे क्रियानिवृत्तिक्रियान्तरजनकसंयोगौ ततः षष्ठे पूर्वक्षणकल्पितकारणेन क्रियान्तरोत्पत्तिः । ततः सप्तमे तया विभागस्ततो ऽष्टमेपूर्वसंयोगनाशस्ततो

नवमे द्व्यणुकारम्भकसंयोगस्ततो दशमे द्व्यणुकोत्पत्तिस्तत एकादशक्षणे द्व्यणुके रक्तोत्पत्तिः ।

ननु परमाणावग्निसंयोगसत्त्वेन क्रियोत्पत्तिक्षणतदुत्तरक्षणयोरेव श्यामनाशरक्तोत्पादौ युक्तौ न तु द्व्यणुकनाशोत्तरक्षणतदुत्तरक्षणयोः । न च सर्वावच्छेदेन पाकस्य कारणत्वेन परमाणुसंयुक्ते परमाणौ सर्वावच्छेदेनाग्निसंयोगाभावान्मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधादिति वाच्यम् । निबिडयोरेव समानदेशताविरोधात् । कथमन्यथा आलोकसंयुक्ते घटादौ चक्षुःसंयोगोत्पत्तिः । न वा सर्वावच्छेदेन पाकस्य हेतुत्वं किंतु विजातीयत्वेन । न च वैजात्यं तादृशसंयोगत्वनियतं मानाभावादितिचेत् न ।

अविनश्यदवस्थावयविश्यामेऽवयवश्यामेन कालिकव्याप्तिसत्त्वात् । द्व्यणुकनाशोत्तरमेव श्यामनाशात् । न हि सुचिरमवयवी श्यामोऽवयवाश्च न श्यामा इति । न चैवमपि द्व्यणुकनाशोत्पत्तिक्षणे परमाणुरूपनाशापत्तिः । एतन्मते समवायेन द्रव्यस्यरूपनाशोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा पाकसत्त्वेन परमाणौ क्रियोत्पादसमये रूपनाशोत्पत्त्यापत्तेः । न च त्रिक्षणाप्रक्रियानुपपत्तिः । तादृशव्याप्त्यनङ्गीकारेण तदभिधानात् । यद्वा परमाणुपरमाणुसंयोगस्य विलक्षणसंयोगस्यैव वा प्रतिबन्धकत्वकल्पनात् । कारणमात्रविभागस्य संयोगनाशापेक्षस्य विभागजनकत्वपक्षे द्व्यणुकद्वितीयक्षणे परमाण्वाकाशविभागोत्पत्त्या एकक्षणह्रासे दशक्षणा कारणमात्रविभागस्यानपेक्षस्य स्वद्वितीयक्षणे विभागजनकत्वे द्व्यणुकनाशात् । पूर्वक्षणे परमाण्वाकाशविभागोत्पत्त्या क्षणद्वयह्रासे नवक्षणा । न च विभागस्य कर्मतापत्तिः संयोगविभागयो-

रनपेक्षं कारणं कर्मेति कर्मलक्षणात् । कर्मणः संयोगादिजनने द्रव्याद्यपेक्षणात् । उत्तरसंयोगजनने पूर्वसंयोगनाशापेक्षणाच्च । न च स्वोत्तरभाविभावानपेक्षत्वं तत् । विभागस्य सहकारिभावानपेक्षितत्वेन सहकारिकल्पनेऽपि विभागेऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वात् । द्रव्यान्तरक्रियायाः स्वोत्तरोत्पत्तिकस्य घटस्य घटसंयोगजननेऽपेक्षितत्वादव्याप्तेः ।

किंतु कर्मत्वजातिमत्कर्म । तच्चाक्षतमेव आरम्भकसंयोगेत्यादिनोक्तनियमानङ्गीकारे परमाणुद्वयविभागोत्पत्तिसमये परमाण्वाकाशविभागजनने द्व्यणुकनाशक्षणे परमाणावुत्तरदेशसंयोगोत्पादादष्टक्षणा क्रियाविभागयोर्विशिष्टकार्यकारणभावात् । अग्रावच्छेदेन क्रियाया वृन्तावच्छेदेन विभागाजनकत्वात् कमलनाशासम्भवेन तादृशनियमाभावात् । यत्परमाणुक्रियया द्व्यणुकनाशस्तत्परमाणुक्रियान्तरेण द्व्यणुकोत्पादाभ्युपगमेत्वितो न्यूना न सम्भवत्येव । परमाण्वन्तरक्रियया द्व्यणुकोत्पादपक्षे त्वितो न्यूनक्षणापि सम्भवत्येव । तथाहि । द्व्यणुकनाशोत्तरद्वितीयक्षणे परमाण्वन्तरे द्व्यणुकारम्भानुगुणकर्मचिन्तनात्सप्तक्षणा द्व्यणुकनाशस्ततः परमाण्वन्तरे कर्म ततस्तेन विभागः । ततः पूर्वसंयोगनाशः ततः परमाणोरेतत्परमाणुसंयोगस्ततो द्व्यणुकोत्पत्तिस्ततो रूपोत्पत्तिः । द्व्यणुकनाशसमये परण्वन्तरे कर्मोत्पत्तिस्वीकारे षट्क्षणा तत्पूर्वक्षणे कर्मचिन्तनात्पञ्चक्षणा । तत्पूर्वक्षणे कर्मचिन्तनाच्चतुःक्षणा तत्पूर्वक्षणे कर्मचिन्तनात्त्रिक्षणा द्व्यणुकनाशसमये परमाण्वोरारम्भकसंयोगस्य उभयकर्मजस्य अन्यतरकर्मजस्य वा स्वीकाराद्यत्परमाणुक्रियया द्व्यणुकनाशः, तत्परमाणुक्रिययैव द्व्यणुकारम्भकसंयोगोत्पादाभ्युपगमेऽपि त्रिक्षणा द्व्यणुकनाशस-

मये तत्क्रियया परमाण्वन्तरेण सहारम्भकसंयोगाभ्युपग-
मात् । इतो न्यूना न सम्भवत्येव । द्व्यणुकस्य प्रतिबन्धकस्य
सत्त्वेन द्व्यणुकान्तरानुत्पत्तेः । द्रव्यं प्रति द्रव्यस्य प्रतिबन्ध-
कत्वादित्याहुस्तन्न । घटाद्यवृत्तियौ घटादिसमवेतनाशस्तत्र
घटादिनाशस्य विजातीयनीलादौ पाकस्य हेतुत्वेन घटाद्या-
रभ्य परमाणुपर्यन्तेषु पाकादेव रूपादिनाशरूपाद्युत्पत्त्योः
सम्भवेन घटादीनामनन्तनां नाशाद्युत्पादकल्पने गौरवप्र-
सङ्गात् ।

ननु पाकेन परमाणौ रूपादि जायते इत्यत्र माना-
भाव इति चेत् । न । पाकेन रसालफलादौ पूर्वरूपादितो
विलक्षणरूपादिकं दृश्यते । न च तत्परमाणौ पूर्वरूपादौ
सति सम्भति कारणरूपादिना विलक्षणरूपादिकाले रसा-
लफलादौ पूर्वरूपादौ सजातीयरूपाद्यापत्तेः । अतः पाकेन
परमाण्वादौ रूपादिनाशोत्पादौ युक्ताविति केचित्
तन्न । पाकस्य रूपादिजन्यरूपादौ प्रतिबन्धकत्वकल्पने-
नापि तादृशरूपाद्यनुत्पादसम्भवेनानन्तपरमाणुरूपादि-
नाशरूपाद्युत्पादकल्पने गौरवात् ।

अपरे तु हरिद्रादिभस्मनां हरिद्राद्यारम्भकपरमा-
ण्वारब्धत्वम् । हरिद्रादिनाशानुरोधेन तेषु क्रियाविभा-
गपूर्वदेशसंयोगनाशोत्तरदेशसंयोगानामावश्यकत्वमिति
तदुत्तरसंयोगेष्वेव भस्मारम्भकवैजात्यं कल्प्यते लाघवान्न
त्वन्यपरमाण्वारब्धत्वं भस्मनः तेषु क्रियादिकल्पने गौर-
वात् । यथाच हरिद्रादिपरमाणौ भस्मोत्पत्तिकाले पीत-
रूपसत्त्वेन भस्मन्यपि पीतरूपाद्यापत्तिः स्यादतः पाकेन
परमाणौ पूर्वरूपनाशरूपान्तरोत्पत्ती युक्ते इत्याहुः । तन्न ।
तथाप्येकैकस्मिन् परमाणौ रूपादिचतुर्णां नाशस्ते-

षामुत्पादश्च कल्पनीयः । तदपेक्षया परमाण्वन्तरेऽक्षि-
यादीनां कल्पनैव युक्ता लाघवात् ।

वस्तुतो हरिद्राव्यणुकादिनाशे न मानम् । चतुरणु-
कादिप्रभृतीनां भस्मन्यनुपलम्भादस्तु तेषां नाशः । पाका-
द्धरिद्रादित्र्यणुकेष्वेव पूर्वरूपनाशरूपान्तरोत्पादौ । न
चैवं परमाणुद्व्यणुकयोः पूर्वरूपसत्त्वे त्रसरेणौ पाकाद्रूपो-
त्पत्तिकाले द्व्यणुकपीतात्पीतापत्तिः पाकस्य विलक्षण विल-
क्षणपीतादौ प्रतिबन्धकत्वस्योक्तत्वात् । यद्वा द्व्यणुकेऽपि
पीतरूपनाशोऽस्तु त्र्यणुके पाकाद्रूपोत्पत्तिसमय एव द्व्यणुके
परमाणुरूपाद्रूपोत्पत्तिः रूपजनकपाकस्य द्व्यणुकेऽस्वीकाराद्न
पाकजरूपोत्पत्तिः । उत्पादकनाशकयोर्भेदाङ्गीकारात्पार्थिव
परमाणौ रूपादिनाशे न मानमिति पृथिव्यां रूपादिकमनि-
त्यमेवेति नव्यमत एव युक्तिसिद्धं न च प्राचांमते । रूपादि-
चतुर्णामाश्रयनाशनाश्यत्वं क्वचित्पाकनाश्यत्वम् । न चैवं
रूपादिनाशत्वावच्छिन्ने नानुगतो हेतुः । इष्टत्वात् । यथा
द्रव्यनाशेसमवायिकारणनाशोऽसमवयिकारणनाशश्चना-
नुगतोऽपि हेतुः । न चैवं द्व्यणुकनाशे क्लृप्तत्वाल्लाघवाच्च प्रति-
योगितया द्रव्यनाशे विलक्षणसंयोगनाशस्य स्वप्रतियोगि-
जन्यत्वसम्बन्धेन स्वप्रतियोगिसमवायिसमवेतत्वसंबन्धे-
न वा हेतुत्वम् । न च कपालनाशजन्यघटानाशे व्यभिचारः
कपालनाशानन्तरं कपालसंयोगनाशाभ्युपगमादिति वा-
च्यम् । कपालसंयोगनाशोत्पादकाले घटेऽनन्तसंयोगादिक-
ल्पने गौरवोत्पादापत्तेः । अस्मन्मते समवायिकारणस्य का-
र्यसहभावेन हेतुत्वात्तदा घटस्य विनाशान्न संयोगादि-
कल्पनमिति दिक् ।

केचित्तु नीलादिकं सकलनीलादिद्रव्यगतमेकमेव नित्य-

मजन्यं च। यद्वा नीलमेकं नीलतरमेकं नीलतममेकम्। एवमरुणादिकमपि। अत एव नीलतरं नीलतममिति प्रयोगोऽप्युपपन्नः। नीलादेरुत्पादविनाशप्रत्ययस्तु तदुपलम्भानुपलम्भौ समवायोत्पादविनाशौ वा विषयीकरोतीति वदन्ति तन्न घटादेरपि नित्यत्वापत्तेः। तदुत्पादविनाशप्रत्ययस्य तदुपलम्भानुपलम्भविषयत्वेनैवोपपत्तेः। किं च पाकस्य विजातीयनीलत्वादिकमेवकार्यतावच्छेदकं न तु तत्समवायत्वम्, गौरवात्।

केचित्तु घटो नील इत्यादिप्रतीत्या नीलादेर्घटाभेदमाहुः। तन्न। नीलपीताद्याश्रयस्यैव प्रतीतौ प्रकारत्वात्। किञ्च तत्तत्समवेतकार्यं प्रति तस्य समवायिकारणत्वेनाभेदासम्भवात्।

केचित्तु नीलादेर्घटाभिन्नत्वेन तेषां त्वाचत्वापत्तिरिति। तन्न। इष्टापत्तेः। रूपत्वादेरेव तन्मते चक्षुर्मात्रग्राह्यत्वादिति कश्चित्।

संख्यात्वजातिमती संख्या। संख्यात्वजातिस्तु एकत्वद्वित्वादौ संख्यासंख्येत्यनुगतप्रत्ययसिद्धा। सा च न द्रव्यम्। असंयोगित्वात्। नापि कर्म। कर्मत्वेनानुभूयमानत्वाभावात्। नापि जात्यादिकम्। जातिमत्वात्। नापि रूपादिकम्। तद्विलक्षणत्वेनानुभूयमानत्वात्। तस्मादतिरिक्त एव गुणः। सा च द्विविधा। व्यासज्यवृत्तिरव्यासज्यवृत्तिभेदात्। तत्राव्यासज्यवृत्तिरेकत्वम्। तच्च नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम्। तत्र स्वाश्रयावयवगतमेकत्वमसमवायि। तच्चाश्रयनाशनाश्यम्।

अन्ये तु भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमे मानाभवेन यत्र कार्येऽसमवायिकारणस्यान्वयव्यतिरेकौ

तत्रास्तु तस्य हेतुत्वम् । अत्रासमवायिकारणान्वयव्यतिरेकयोरभावान्नासमवायिकारणं तत्रैकत्वमित्याहुः । तच्चैकत्वत्वजातिमत् । सा चेदमेकत्वमिदमेकत्वमित्यनुगतप्रत्यक्षसिद्धा । गुणादावेकत्वप्रत्ययस्तु एकार्थसमवायेन । अत एव गुणादावेकत्वमस्तु द्रव्ये तत्प्रत्ययस्तु स्वाश्रयसमवायित्वेनेति परास्तम् । एतद्घटादिसमवेतेषु बहुषु तत्कल्पनापेक्षया एतद् घटादावेवं तत्कल्पनाया लघीयस्त्वात् । न चैकत्रैव तत्कल्पनम् । विनिगमनाविरहात् । गुणान्तरे स्वाश्रयसमवायिसमवेतत्वसंबन्धेन प्रतीतिविषयत्वे गौरवापत्तेश्च । न च कार्यद्रव्यगतमप्येकत्वं नित्यमस्त्विति वाच्यम् । तस्यैकत्वे जातित्वापत्तेः । नानात्वे च कार्यसमवेतगुणस्यानित्यत्वनियमादिति कश्चित्[1] ।

व्यासज्यवृत्तिस्तु द्वित्वादिपरार्द्धान्ता । सा चानित्यैव । तत्र स्वसमानाधिकरणानि यावदेकत्वान्यसमवायिकारणम् । अपेक्षाबुद्ध्यादिनिमित्तकारणम् । अपेक्षाबुद्धिनाशान्नाशः परमाण्वादिद्वित्वादेरपेक्षाबुद्धिसहकारिनाशान्नाशः । अपेक्षाबुद्धेस्तत्तद्वित्वादौ कारणता तु तत्तद्वित्वादिसमानाधिकरणयावदेकत्वानामेकत्वत्वेन या बुद्धिस्तद्बुद्धित्वेन । अत एवायमेकोऽयमेक इत्याकारिकया इदमेकत्वमिदमेकत्वमित्याकारिकया वा समूहालम्बनरूपया द्वित्वोत्पत्तिः । एवं त्रित्वोत्पत्तिः त्रित्वोत्पत्तिसमये च नानन्तद्वित्वोत्पत्तिरपि, तस्याद्वित्वोत्पत्तावहेतुत्वादिति कश्चित् ।

१ कश्चिदित्यस्वरसस्तु लाघवात् कार्यद्रव्यगतमेकत्वमेकं नित्यमेवास्तु । नन्वेवं नित्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वमिति जातिलक्षणान्वयाज्जातित्वापत्तिः । एकत्वेऽतिव्याप्तेरेव जाति न्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वमिति जातिलक्षणकरणात् ।

अपरे तु तत्र द्वित्वादौ तत्तद्द्वित्वादिसामानाधिकरणयावदेकत्वानामेकत्वत्वेन ज्ञानं हेतुः । त्रित्वोत्पत्तिसमये द्वित्वानामुत्पत्तिस्त्विष्टैव । अयमेक इमौ द्वौ इति बुद्ध्यात्रित्वानुत्पत्तिरिष्टैव । तत्समानाधिकरणयावदेकत्वानवगाहित्वादित्याहुः ।

अन्ये तु द्वित्वजनकतावच्छेदकमेकमपेक्षाबुद्धौ वैजात्यम् । एवं त्रित्वादिजनकतावच्छेदकमपि वैजात्यान्तरम् । तच्च द्वित्वजनकतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यं सर्वं च मानसत्वाव्याप्यम्, अतो न चाक्षुषत्वेन त्रित्वजनकतावच्छेदकवैजात्यस्य द्वित्वजनकतावच्छेदकवैजात्यस्य वा संकरः अयमेक इमौ द्वाविति ज्ञानात् त्रित्वानुत्पादस्त्विष्ट एव । अथवा द्वित्वत्रित्वोत्पत्तौ विजातीयज्ञानस्य हेतुत्वादेकत्वत्रयानवगाहिनोऽप्येतादृशज्ञानाद्द्वित्वोत्पत्तिर्जायत एव । यद्वा । त्रित्वजनकतावच्छेदकं द्वित्वजनकतावच्छेदकवैजात्यं विरुद्धमेवेति वदन्ति । तन्न । भगवदपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वाद्यनुत्पादापत्तेः । किञ्च घटेषु त्रित्वोत्पादः पटयोर्द्वित्वोत्पादश्च युगपन्नस्यात् । अयमेकोऽयमेक इतिस्तम्भयोर्द्वित्वजनकविजातीयज्ञानस्य विषये पटद्वये द्वित्वोत्पादप्रसङ्गाच्च । अत एव घटेषु त्रित्वस्य पटयोर्द्वित्वस्य युगपदनुत्पादेऽपि न क्षतिः । तत्र पञ्चत्वसंख्याया एवोत्पत्तेः ।

परे तु एकत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यतया विजातीयं ज्ञानं द्वित्वोत्पादकं एवं त्रित्वोत्पादकं तद्विजातीयम् । अयमेक इत्यादिज्ञाने द्वित्वत्रित्वजनकतावच्छेदकवैजात्ययोरभावान्न द्वित्वत्रित्वोत्पाद इत्याहुः । तन्न । चाक्षुषत्वादिना संकरवारणाय मानसत्वव्याप्यत्वमवश्यं कमनी-

यम् । तथा च भगवदपेक्षाबुद्ध्या द्वित्वोत्पादाभावापत्तेरितिदिक् ।

नन्वीश्वरापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिजनकत्वे किं मानमितिचेत् ।

अत्र केचित् । सर्गाद्यकालीनद्व्यणुकपरिमाणजनकपरमाणुद्वित्वोत्पत्तौ भगवदपेक्षाबुद्धिरेव कारणम् । शरीरविरहेण तदा जन्यबुद्धेरभावात् । जन्मान्तरीयजन्यबुद्धेराशुविनाशितया तज्जन्यद्वित्वस्यापि तदानीमभावात् । किं च त्र्यणुकमहत्त्वं प्रति अवयवगतत्रित्वसंख्याया हेतुत्वात्तद्द्वित्वोत्पादिका भगवदपेक्षाबुद्धिरेव सर्गाद्यकालीनत्र्यणुकपरिमाणजनकद्व्यणुकसंख्यायाः जन्यापेक्षाबुद्ध्यजनकत्वात् । अत एव परमाणुद्वित्वनाशव्यावृत्तमेवापेक्षाबुद्धिनाशकार्यतावच्छेदकं वाच्यमन्यथाव्यभिचारापत्तेः । तथा च परमाणुद्वित्वस्य अस्मदादिबुद्धिजन्यत्वेऽपि सर्गान्तरेऽनुवृत्तिसम्भवात् । भगवदपेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिजनकत्वे न मानमिति परास्तम् ।

नव्यास्तु द्व्यणुकपरिमाणस्यासमवायिकारणाजन्यत्वमेवास्तु भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वे मानाभावात् । तादृशनियमाङ्गीकारेऽपि परमाणुपरिमाणमेवास्तु तत्रासमवायिकारणम् । न च परिमाणस्य स्वोत्कृष्टपरिमाणजनकत्वनियमेन परमाणुपरिमाणस्याणुत्वेन तज्जन्यद्व्यणुकपरिमाणस्य ततोऽप्युत्कृष्टलक्षणात्यन्ताणुत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तादृशनियमे मानाभावादिष्टापत्तेश्च । त्र्यणुकमहत्त्वं प्रचयजन्यमेवास्तु त्रिभिः परमाणुभिरेव वा त्र्यणुकोत्पत्तिः । अन्तरालद्व्यणुके मानाभावात् । अस्तु वा त्र्यणुकस्यैव नित्यत्वम् । चाक्षुषद्रव्यत्वादिना न त्र्यणुकस्यानित्यत्वम् । तादृशानुमानस्याप्र-

योजकत्वात् । अन्यथा[१] परमाणोरपि चाक्षुषद्रव्यसमवायिसमवायित्वेनानित्यत्वसाधनापत्तिरिति नेश्वरापेक्षाबुद्धेर्द्वित्वादिजनकत्वे मानमित्याहुः ।

ननु जन्यापेक्षाबुद्धेरपि द्वित्वादिजनकत्वे किं मानम् । न चापेक्षाबुद्धिशून्यस्यापि द्वित्वादिप्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । तस्या द्वित्वादिसाक्षात्कार एव कारणत्वात् । न च द्वित्वादिसाक्षात्कारत्वापेक्षया द्वित्वत्वादिकमेवापेक्षाबुद्धिकार्यतावच्छेदकं लाघवादिति वाच्यम् । अनन्तद्वित्वादिकल्पनापेक्षया द्वित्वादिसाक्षात्कारत्वस्यैव कार्यतावच्छेकत्वादिति । नित्यमेव द्वित्वादिकमस्त्विति चेत् ? । न कार्यतावच्छेदकलाघवेन व्यक्तिकल्पनायाः स्वीकारात् । द्वित्वत्वादेरेवापेक्षाबुद्धिकार्यतावच्छेदकत्वात् । अन्यथा स्वर्गाद्यन्यसुखत्वादिकमेव शरीरजन्यतावच्छेदकमस्तु । तथा च शरीरत्वेन सुखत्वेन च कार्यकारणभावात्तत्र शरीरकल्पनापि न स्यात् । न च स्वर्गेऽपि तत्तल्लौकिककारणजन्यं सुखं तच्च शरीरसाध्यमेवेति वाच्यम् । वनितासम्भोगजन्यसुखसजातीयसुखस्यैवादृष्टविशेषजन्यत्वात् । न च स्रक्चन्दनवनितादिजन्यसुखे तत्तज्जन्यतावच्छेदिका जातयस्तज्जातीयसुखेऽवदृष्टजन्यतावच्छेदिकास्त्वपरा जातयः कल्प्यास्तदपेक्षया शरीरकल्पनैव लघीयसीति वाच्यम् । शरीरतदवयवावयवतत्तत्कारणतत्तद्ध्वंसादिकल्पने च गौरवप्रसङ्गादित्याहुः ।

---

१ यदि च त्र्यणुकमनित्यं चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवत् । चाक्षुषद्रव्यसमवायित्वाद् द्व्यणुकमनित्यं कपालवदित्यनुमानेन त्र्यणुकद्व्यणुकयोरनित्यत्वं साध्यते तदा परमाणुरनित्यश्चाक्षुषद्रव्यसमवायिसमवायित्वादित्यनुमानेन परमाणोरपि अनित्यत्वं सिद्ध्येदिति भावः ।

अपरे तु अस्तु कार्यतावच्छेदकलाघवं प्रबलम् । न चैतावता द्वित्वादेरनित्यत्वम् । द्वित्वत्वादेर्लौकिकविषयितया द्वित्वत्वादिप्रत्यक्षनिष्ठस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् । न चैवमपेक्षाबुद्धिशून्यस्य द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिरनिवारितैवेति वाच्यम् । द्वित्वत्वादिप्रत्यक्षातिरिक्तप्रत्यक्षस्याभावेन तदतिरिक्तस्यापादनासम्भवाद् द्वित्वत्वादिविषयकस्य च तत्सामग्र्यभावादेवासम्भवात् । अन्यथा घटसामग्रीविरहकाले कम्बुग्रीवादिमतोऽप्यापादनस्य महत्त्ववत्याकाशादौ केवलप्रत्यक्षापादनस्य च दुर्वारतापत्तेः । न च घटयोर्द्वित्वप्रत्यक्षकाले पटादिविषयकापेक्षाबुद्धिशून्यस्य सन्निकृष्टपटयोर्द्वित्वप्रत्यक्षापत्तिः । कारणवशात् कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नमेवापादनीयं तस्य विद्यमानत्वात् । अन्यथा तवापि घटयोरिदानीं द्वित्वोत्पत्तिकाले भाविद्वित्वोत्पादप्रसङ्गः । यद्वा द्वित्वादिकं सर्वत्रैकमेव, नित्यं च । न चैवं द्वित्वादेर्जातित्वापत्तिः । समवेतशून्यत्वे सति अनेकसमवेतत्वस्यैव जातित्वात् । यत्र विशेष्यतयापेक्षाबुद्धिस्तत्र तत्प्रत्यक्षम् । अत एवापेक्षाबुद्धिशून्यस्य सन्निकृष्टपटयोर्द्वित्वे चक्षुःसंयुक्तसमवायसत्त्वेन प्रत्यक्षापादनमपि निरस्तम् । अथवा तत्तदेकत्वविषयापेक्षाबुद्धेस्तत्तद् द्वित्वमेव विषयितया कार्यतावच्छेदकम् । तत्तद्द्वित्वाद्यविषयकद्वित्वत्वादिग्रहस्यालीकत्वादेव नापेक्षाबुद्धिशून्यस्य द्वित्वत्वप्रत्यक्षापादनं सम्भवतीति द्वित्वादिकं नित्यमेवेति वदन्ति ।

परे तु तत्तदेकत्वज्ञानस्य तत्तदेकत्वसमानाधिकरणद्वित्वादिप्रत्यक्षे हेतुत्वम् । न चैक इति ज्ञानात्तत्तदेकत्वसमानाधिकरणनिखिलद्वित्वादेः प्रत्यक्षतापत्तिरिति

वाच्यम्। द्वित्वादेरेकत्वान्तरसमानाधिकरणतया तत्प्रत्यक्षाभावादेव तत्प्रत्यक्षासम्भवात्। अत एव परकीयापेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्वादेः पुरुषान्तरं प्रत्ययोग्यत्वकल्पनापि निरस्ता। अत एव द्वित्वत्रित्वयोरेकदोत्पादपक्षे त्रिषु द्वित्वोत्पादप्रसङ्गवारणार्थं प्रागभावस्यासमवायिकारणस्य समवायिकारणस्य वा विशिष्य हेतुत्वकल्पना गौरवग्रस्ता परास्ता। न च द्वौ त्रय इति प्रत्ययापत्तिः। त्वन्मतेऽपि समाधेस्तुल्यत्वात्। अत एवं एकत्वस्य सर्वत्रैकत्वे द्वयोरेकत्वमिति प्रत्ययापादनं परास्तम्। द्वयोर्गुरुत्ववदिष्टत्वात्। यथासंख्याततातिरिक्तस्थले द्वित्वान्वयिनी यावती व्यक्तिस्तत्रापरपदार्थतावच्छेदकावच्छिन्नान्वयाद् द्वयोः शब्द इत्याद्यप्रयोगः। क्षितिपयसोर्गन्धस्नेहाविति प्रयोगश्चोपपन्न इति दिक्।

नन्वागमसिद्धपरार्धसंख्याया अतीन्द्रियत्वेन तत्र परार्धत्वजातौ मानाभावेन परार्धत्वजातिमत्त्वं न तल्लक्षणमिति चेत्।

अत्र केचित्। परार्धं परार्धमित्यनुगतव्यवहारस्यैव परार्धत्वजातिसाधकत्वं प्राहुः।

अन्ये तु एकत्वादिभिन्नसंख्यात्वं परार्धत्वमिति वदन्ति।

परे तु स्वोत्पत्तिकालोत्पत्तिकयावत्संख्यासमानाधिकरणसंख्यात्वं निखिलविद्यमानद्रव्यगतत्वात् परार्धसंख्यायाः। परार्धं प्रति परार्धस्य प्रतिबन्धकत्वात् पूर्वपरार्धनाशानन्तरमपरपरार्धोत्पत्तिः। तदुत्तरक्षणे तत्परार्धाश्रयद्रव्यनाशो द्रव्यान्तरोत्पादश्च तदुत्तरक्षणे पूर्वपरार्धनाशस्तदुत्तरक्षणे परार्धान्तरोत्पत्तिः। एवं च यदा परार्धान्त-

रोत्पत्तिस्तदुत्तरक्षणे तत्परार्धाश्रयद्रव्याणां नाशः। तदुत्तक्षणे महाप्रलयः। तत्परार्धोत्पत्त्युत्तरक्षणे क्षणिकत्वापत्तिभयेन जन्यभावोत्पत्त्यनङ्गीकारात् तत्परार्धस्य स्वकालोत्पत्तिकयावत्संख्यासमानधिकरणत्वेन लक्षणसत्वेऽपि अन्यपरार्धस्य स्वोत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नसंख्यया ऽसमानाधिकरणत्वादव्याप्तेः प्रथममुत्पत्तिपदम्। परार्धमात्रस्य स्वोत्पत्तिक्षणे नष्टद्रव्यस्य संख्यया समानाधिकरणत्वादसम्भवपरिहारार्थं द्वितीयमुत्पत्तिपदम्। स्वव्यापकस्वेतरसंख्याकान्यसंख्यात्वं तु न युक्तम्। पूर्वपरार्धोत्पत्त्यनन्तरोत्पत्तिको यः पूर्वपरार्धाश्रयद्रव्यनाशः, तदुत्तरं विद्यमानद्रव्याण्यादाय परार्धान्तरोत्पत्तिः, तत्परार्धस्य पूर्वपरार्धव्याप्यत्वात्तत्परार्धेऽव्याप्तेः। न च प्रतिलक्षणं द्रव्यस्य नाशोत्पत्तिस्वीकारान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। मानाभावात्। परार्धस्य द्विक्षणस्थायित्वापत्तेश्च। यदा यदा द्रव्यनाशस्तदा तदा द्रव्योत्पादस्वीकारेणापि अव्याप्तिवारणसम्भवे सति प्रतिक्षणं द्रव्यनाशद्रव्योत्पादस्वीकारो मृग्य इति दिक्।

यत्तु स्वव्यापकस्वविजातीयसंख्यान्यसंख्यात्वं तल्लक्षणम्। परार्धस्य परार्धव्यापकत्वेपि तस्य सजातीयत्वमित्याह। तन्न। परार्धत्वजात्यभावेन तस्यापि विजातीयत्वात्। न च स्ववृत्तियावज्जात्यभाववत्त्वं स्वविजातीयत्वम्। परार्धस्य परार्धवृत्तयो यावत्यो जातयो गुणत्वादयस्तद्वत्त्वात्तत्सजातीयत्वमेवेति वाच्यम्। महापद्मत्वादिजातेरप्यभावेन परार्धस्य महापद्मादिसजातीयत्वेन महापद्मादावतिव्याप्तेः। तत्सत्वे तु तदेव लक्षणमस्त्विति दिक्।

नव्यास्तु एककालानवस्थायिद्रव्येषु द्वित्वाद्यनुत्पत्तिस्तेषु द्वित्वादिव्यवहारस्तु तत्तत्स्वरूपमात्रविषयकबुद्धिविषयत्वेनैवोपपादनीयः। एवं सर्वत्रैव तत्तद्बुद्धिविशेषविषयत्वेनैव द्व्यादिव्यवहारोपपत्तेर्नातिरिक्तसंख्यायां प्रमाणमित्याहुः।

परिमाणत्वजातिमत्परिमाणम्। तच्च नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यं संख्यापरिमाणप्रचयजन्यं च। परिमाणत्वजातिस्तु परिमाणं परिमाणमित्यनुभवसिद्धा। तच्चतुर्विधम्। अणुमहद्दीर्घं ह्रस्वं च। अणुपरिमाणं नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यं चेति द्विविधम्। अनित्यं च परमाणुद्वित्वसंख्याजन्यं तच्च द्व्यणुक एव। नित्यं परमाणौ।

महत्त्वत्वजातिमन्महत्त्वम्। सा च प्रत्यक्षसिद्धा। तच्च नित्यमनित्यंचेति द्विविधम्। नित्यंत्वनणुद्रव्यत्वेनानुमानसिद्धं दिगादिगतम्। अनित्यं तु त्र्यणुकाद्यन्त्यावयविगतम्। केषु चित् प्रत्यक्षसिद्धं केषु चिद्वाय्वादिषु स्पर्शप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या सिद्धम्। कार्यमहत्त्वं तु त्रित्वसंख्यामात्रजन्यं परिमाणमात्रजन्यं संख्यापरिमाणोभयजन्यं संख्यापरिमाणप्रचयत्रितयजन्यं परिमाणप्रचयोभयजन्यं चेति पञ्चविधम्। केवलप्रचयजन्यं प्रचयसंख्योभयजन्यं च महत्त्वं नास्त्येव। तथाहि। त्र्यणुकमहत्त्वं द्व्यणुकत्रित्वमात्रजन्यं कपालादिद्वयारब्धं घटादिमहत्त्वं स्वाश्रयकारणपरिमाणमात्रजन्यम्।

केचित्तु अप्रचितारब्धत्र्यणुकमहत्त्वात्प्रचयारब्धत्र्यणुकमहत्त्वस्योत्कर्षात्तत्प्रचयमात्रजन्यम्। द्व्यणुकत्रित्वसंख्याया अत्यन्तापकृष्टमहत्त्वे हेतुत्वात्। न च प्रचयजन्यत्र्यणुकेऽप्यत्यन्तापकृष्टमहत्त्वापत्तिर्द्व्यणुके त्रित्वस-

त्त्वादिति वाच्यम् । अत्यन्तापकृष्टमहत्त्वे प्रचयस्य विरोधित्वादिति वदन्ति । तन्न । संख्याप्रचयमहत्त्वैर्जन्यमहत्त्वाश्रये संख्यामात्रप्रचयमात्रजन्यमहत्त्वयोर्वारणायावयवमहत्त्वस्योभयत्र प्रतिबन्धकत्वम् । प्रचयस्य च संख्यामात्रजन्यमहत्त्वविरोधित्वमिति प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावत्रयं स्वीकार्यं तदपेक्षया त्रित्वसंख्याजन्यतावच्छेदकजातिविशेषस्य प्रचयमात्रजन्यत्र्यणुकपरिमाणमात्रवृत्तिजातिव्यापकत्वं स्वीकृत्य तस्याश्चावयवमहत्त्वप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमस्तु । तथा चैकएव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः ।

वस्तुतस्तु त्र्यणुकमहत्त्वे उत्कर्षापकर्षयोरननुभवान्न प्रचयमात्रजन्यत्वम् । अत एव संख्याप्रचयोभयमात्रजन्यमपि निरस्तम् ।

परे तु त्र्यणुकमहत्त्वं प्रचयजन्यमेव । न च प्रचयो द्व्यणुके नास्त्येव भूयोऽवयवावच्छेदेनानेकावयवावच्छेदेन वा ऽवयवान्तरासंयुक्ते ऽवयवे द्रव्यजनकसंयोगस्यैव प्रचयत्वादिति वाच्यम् । विजातीयसंयोगस्यैव प्रचयत्वात् । न च द्व्यणुकसंयोगे वैजात्यकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । द्व्यणुकेषु त्रित्वसंख्यायास्तत्रेश्वरापेक्षाबुद्धेः कारणस्यापेक्षाबुद्धिनाशस्य तन्त्रित्वादिनाशव्यावृत्तकार्यतावच्छेदकस्य तन्नाशे कारणान्तरस्य च कल्पनापेक्षया द्व्यणुकसंयोगे प्रचय एव कल्प्यते लाघवादित्याहुः ।

केचित्तु त्र्यणुकमहत्त्वं प्रति स्वाश्रयावयवबहुत्वाणुत्वं हेतुरतो न तादृशमहत्त्वेऽवयवमहत्वस्य विरोधित्वमिति । तन्न । द्व्यणुकेऽपि तादृशमहत्वापत्तेः । तदवयवाणुत्वेऽपि इतरदादाय बहुत्वसत्त्वात् । स्वाश्रयावयवाणुत्वमात्रवृत्तिबहुत्वेन न च हेतुत्वम् । लाघवात् स्वाश्रयावयवमात्रवृत्तिबहुत्वस्य हेतुत्वादिति दिक् ।

स्वतन्त्रास्तु त्रसरेणोरनित्यत्वपक्षे तन्महत्त्वं प्रति जन्याणुत्वेन समवेतीयाणुत्वेनासमवेतसमवेतसमवेतद्रव्यत्वेन वा हेतुत्वम् । न चैवं द्व्यणुकद्वयात् त्र्यणुकोत्पादः स्यात् । इष्टत्वाद् इत्याहुः ।

प्रचयरहितैरवयवैरारब्धस्य महत्त्वं महत्वबहुत्वोभयमात्रजन्यम् । प्रचयसहितैस्तादृशैरारब्धस्य महत्त्वं संख्यापरिमाणप्रचयजन्यम् । संख्यारहिततादृशाभ्यामवयवाभ्यामारब्धस्य महत्वं प्रचयमहत्त्वजन्यम् । तेषु महत्त्वेषु वैलक्षण्यानुभवादिति दिक् ।

दिगादिगतं नित्यमहत्त्वं तु परममहत्त्वत्वजातियोगात्परममहत्त्वमित्याहुः ।

दीर्घत्वत्वजातिमद्दीर्घत्वम् । तच्च त्र्यणुकमारभ्यान्त्यावयविपर्यन्तेष्वेव । सर्वमनित्यम् । तन्महत्त्ववत्पञ्चविधम् । अत्र दीर्घत्वं कारणमिति विशेष इति कश्चित् ।

परे तु दिगादावपि परमदीर्घत्वम् । तच्च नित्यम् । न च महत्त्वमेव दीर्घत्वमिति वाच्यम् । तदवधिकमहत्त्ववत्यपि तदवधिकदीर्घत्वाव्यवहारादित्याहुः ।

ह्रस्वत्वत्वजातिमद्ध्रस्वत्वम् । तदणुपरिमाणवन्मात्रवृत्ति । नित्यमनित्यं चाणुपरिमाणवत् । द्व्यणुकमात्रवृत्ति इत्यन्ये ।

तत्र प्रमाणं तु अणुद्रव्यम् अणुव्यवहाराविषयपरिमाणवत् द्रव्यत्वादित्यनुमानम् । त्र्यणुकमहत्त्वे त्र्यणुकदीर्घत्वे च द्व्यणुकाणुत्वे ह्रस्वत्वे च समवाय्यसमवायिनोः साम्येपि प्रागभावादिनिमित्तभेदाद्भेद इति प्राञ्चः ।

अन्ये तु अणुत्वह्रस्वत्वयोरतीन्द्रियतयानुमानस्याप्रयोजकतया च तयोर्मानाभावः । अणुके ह्रस्वव्यवहार-

अणुद्रव्येषु महत्त्वाभाववदद्रव्यत्वनिबन्धनः । महद्द्रव्येषु तत्तद्द्रव्येभ्योऽणुत्व ह्रस्वत्वव्यवहारश्च तत्तत्प्रकृष्टमहत्त्व-दीर्घत्वाभावनिबन्धनस्त्वयापि स्वीकृत एवेति दिक् ।

परे तु दीर्घत्वप्रतीतेरवयवसंयोगविशेषेणैवोपपत्ते-र्न तत्परिमाणम् । अन्यथा वर्त्तुलत्वचतुरस्रत्वादीनां परि-माणान्तरतापत्तेः । न चैते महत्त्वविशेषा एवेति वाच्य-म् । दीर्घत्वेऽपि तुल्यत्वात् । तदवधिकमहत्त्वविरहिणि ततो दीर्घत्वप्रतीतेर्न महत्त्वविशेषस्तदिति चेत् । न । वर्त्तुलत्वादावपि तुल्यत्वात् । संयोगस्य निरवधित्वाद्व-र्त्तुलत्वादौ सावधित्वप्रतीत्या न दीर्घत्वमात्रस्य परिमा-णत्वसाधकः सावधित्वानुभवोऽपीति दिक् ।

पृथक्त्वत्वजातिमत्पृथक्त्वम् । सा च प्रत्यक्षसिद्धा । तदाश्रयश्चास्मादयं पृथगिति व्यवहारेण क्वचित् प्रत्यक्षेण च सिद्धः । न चान्योन्याभावेनैव तयोरुपपत्तिः । घटात्पटो नेत्यप्रतीतेरन्योन्याभावस्य सावधित्वाभावात् ।

अपरे तु अन्योन्याभावेन पृथक्त्वव्यवहारे घटात्पटो नेत्यत्र पञ्चम्याः साधुत्वापत्तिः । अन्यारादिति सूत्रेणेत-रपदसमभिव्याहारात्तथातात्पर्यकेणान्यार्थपदयोगे पञ्च-मीविधानात् । यथाश्रुते तु पटात्पृथग्भिन्न इत्यत्रापि पञ्च-मी न स्यात् सूत्रे तेषामनुपादानादिति वदन्ति । तन्न । सूत्रेण पदविशेषयोगे पञ्चमीविधानात् । कथमन्यथा सा-ध्यवदन्येत्यत्रान्योन्याभाववद्वाचकान्यपदयोगे पञ्चमी न स्यात् ।

वस्तुतो नञ्पदस्यान्योन्याभाववाचकत्वादन्यपद-स्यान्योन्याभाववद्वाचकत्वान्न पर्यायत्वमिति नञ्पदयोगे पञ्चमी न स्यादिति दिक् ।

तच्च द्विविधम् । एकाश्रितमनेकाश्रितं च । आद्यं नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् । द्वितीयमनित्यमेव । प्रथमेऽनित्ये स्वाश्रयावयवगतमेकपृथक्त्वमसमवायिकारणम् । द्वितीये समानाधिकरणैकपृथक्त्वानि असमवायिकारणानि । तद्बुद्धिर्निमित्तकारणम् । तन्नाशान्नश्यति । न च घटौ पटात्पृथगिति प्रतीतेः पटावधिकैकपृथक्त्वद्वयेन घटौ रूपवन्ताविति वत्प्रत्ययोपपत्तेर्न द्व्याद्याश्रिते प्रमाणमिति वाच्यम् । पटावधिकेनैव व्यासज्ज्यवृत्तिना पृथक्त्वेन घटः पटात्पृथगिति व्यवहारोपपत्तेरेकाश्रितेऽपि प्रमाणाभावप्रसङ्गात् । तस्मादाश्रयभेदादवधिभेदाच्च पृथक्त्वभेदो विनिगमकाभावादिति प्राञ्चः ।

परे तु घटावधिकं पृथक्त्वं नैकं सर्वद्रव्ये सम्भवति । तेषामेकदाऽभावात् । अतस्तत्तद्द्रव्ये उत्पन्ने तत्तन्निष्ठैकपृथक्त्वे तदितरस्यावधित्वं कल्प्यत इति न व्यासज्ज्यवृत्तिपृथक्त्वे मानम् । न चैकदोत्पन्नानन्तद्रव्येष्वेकमेव पृथक्त्वं लाघवात्तेनैव प्रत्येकं तदितरावधिकपृथक्त्वव्यवहारोपपत्तिरिति व्यासज्ज्यवृत्त्यपि दुर्वारमिति वाच्यम् । तेषु परस्परावधिकपृथक्त्वप्रतीत्या प्रत्येकपृथक्त्वस्वीकारावश्यकत्वान्न व्यासज्ज्यवृत्तेः स्वीकारो गौरवादित्याहुः ।

नव्यास्तु घटात्पृथगिति प्रतीतौ प्रतियोगित्वस्यैव प्रतीतेस्तस्याश्चान्योन्याभावेनैवोपपत्तेर्नातिरिक्तं पृथक्त्वम् । यद्वा । अन्योन्याभावस्यैव सावधित्वं कल्प्यम् । धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघीयस्त्वादित्याहुः ।

संयोगत्वजातिमान् संयोगः । स च घटादिषु प्रत्यक्षात्परमाण्वादिषु कार्येणानुमानात्सिद्धः । संयोगत्वजातिस्तु संयोग इत्यनुगतप्रत्यक्षसिद्धा । स चानित्य एव ।

सर्वद्रव्यवृत्तिः । स द्विधा । कर्मजः संयोगजश्च । कर्मजन्यतावच्छेदकजातिमान् कर्मजः, संयोगजन्यतावच्छेदकजातिमान् संयोगजः । न च संयोगकर्मजन्यतावच्छेदकतया संयोगजातिद्वयकल्पनापेक्षया संयोगजनकतावच्छेदकतया कर्मसंयोगसाधारणी जातिरेव कल्प्यतामिति वाच्यम् । गुणत्वेन संकरप्रसङ्गादिति प्राञ्चः ॥

अन्ये तु गुणत्वजातेरनभ्युपगमेऽपि तुल्यन्यायतया विभागजनकतावच्छेदकतया कर्मविभागसाधारणजातिसिद्धौ तया संयोगजनकतावच्छेदकजातेः कर्मणि सामानाधिकरण्येन संकरान्न संयोगस्य विभागस्य च जनकतावच्छेदकतया एकजातिसिद्धिः । न च संयोगस्यापि विभागजनकत्वाद्विभागजनकतावच्छेदकजातेः संयोगसाधारण्यान्न संकर इति वाच्यम् । विभागं प्रति संयोगस्य विशिष्य हेतुत्वस्यावश्यकत्वात् । अन्यथाऽसंयुक्तेऽपि कर्मणा विभागप्रसङ्गात् । एतत्परिहारार्थमेव संयोगस्य विभागकारणत्वाङ्गीकारात् । न चासंयुक्ते विभागवारणार्थमस्तु संयोगस्य विशिष्य विभागजनकता तथापि विभागजनकतावच्छेदकजातेः संकरवारणार्थमेव संयोगादित्रितयसाधारण्यं कल्प्यतामिति वाच्यम् । संयोगजनकतावच्छेदकजातेरपि विभागादित्रयसाधारण्येन तत्परिहारसंभवात् ।

वस्तुतः संयोगस्य स्वसमवायिनि स्वसमवायिसमवायिनि संयोगजनकत्वात्कर्मणः स्वसमवायिनि स्वासमवायिनि संयोगजनकत्वाद्विशिष्यैव तयोः संयोगजनकत्वमित्याहुः ।

तत्र कर्मजो द्विविधः अन्यतरकर्मजउभयकर्मजश्च । तत्राद्यो निष्क्रिये क्रियावता संयोगः । यथा आत्मादिषु

संयोगः द्वितीयस्तु यथा सक्रिययोर्मल्लयोः । अन्यतरकर्मोभयकर्मजन्यतावच्छेदकतया सिद्धौ जातिविशेषावेव तयोर्लक्षणमिति प्राञ्चः ।

अन्ये तु विजातीयसंयोगं प्रति कर्मत्वेनैव कारणत्वं लाघवात् न त्वन्यतरकर्मोभयकर्मजन्यतावच्छेदकजातिद्वयकल्पनं गौरवादित्याहुः ।

संयोगजस्तु अवयवानवयवसंयोगादवयव्यनवयविसंयोगः । यथा हस्ततरुसंयोगाच्छरीरतरुसंयोगः । न चैष हस्तक्रियाजन्यः संभवति । तस्याः समवायेनैव संयोगजनकत्वात् कारणैकार्थसमवायेन समवायेन च कर्मणः कारणत्वापेक्षया समवायेन संयोगस्यैव हेतुत्वौचित्यात् । किंच यत्र कपालक्रियया कपालान्तरेण भूतलेन च संयोगः द्वितीयक्षणे क्रियानाशघटोत्पादौ ततः कपालभूतलसंयोगादेव घटभूतलसंयोगः । तदानीं कपालक्रियानाशादिति दिक् ।

ननु यत्रावयवक्रियोत्तरक्षणे ऽवयविनि क्रिया तत्रावयवोत्तरसंयोगकाले एवावयविनि पूर्वदेशसंयोगनाशात्तदुत्तरकाले ऽवयविन्युत्तरदेशसंयोगस्तस्य संयोगक्रियान्यतरजन्यत्वे विनिगमनाविरहः । उभयजन्यत्वे च सङ्कर इति चेत् । अत्र प्राचीनाः । संयोगद्वयमेव तत्रोत्पद्यतं विविच्याग्रहस्त्वत्यन्तसादृश्यादिति ।

अपरे तु विचित्र एव तत्र संयोग उत्पद्यते न कर्मजन्यः । तत्र संयोगस्य प्रतिबन्धकत्वात् । नापि संयोगजः कर्मणस्तत्र प्रतिबन्धकत्वात् विचित्रसंयोगे कर्मसंयोगयोर्हेतुत्वम् । नीलपीतयोश्चित्ररूपवदित्याहुः ।

अन्ये तु असंयुक्त एव तत्रावयवी संयुक्तव्यवहारस्तु अवयवसंयोगेनेति वदन्ति ।

केचित्तु अवयवकर्मोत्पत्तिकालेऽवयविनि कर्मोत्पादस्य दुर्वारतयावयवावयविनोर्युगपदेवोत्तरदेशसंयोगयोर्जायमानत्वेन कर्मजन्य एव संयोगः । न च यत्रावयव्युत्पत्तिकाले ऽवयवकर्मोत्पत्तिस्तत्रेदमिति वाच्यम् । द्वितीयक्षणे अवयविनि कर्मानुत्पत्तेः । तद्धेतोरभावादित्याहुः । तन्न । यत्रावयविन उत्पत्तिद्वितीयक्षणेऽवयवकर्म तत्र पूर्वक्षणेऽवयविनोदनाद्यभावान्न कर्मोत्पत्तिः । किंतु तदुत्तरक्षणे तत्रावयविसंयोगस्य कर्मजन्यत्वं संयोगजन्यत्वं वेति विचारसंभवात् । न चावयविनि स्वोत्पत्तेर्द्वितीयक्षणे क्रियाऽसम्भवेऽपि तृतीयक्षणे क्रियासम्भवेनावयवविभागाद्विभागस्य सम्भवेन चावयवोत्तरदेशसंयोगकालेऽवयविनि पूर्वदेशसंयोगनाशसम्भवेन तदुत्तरक्षणेऽवयविसंयोगस्य संयोगजत्वं कर्मजत्वमिति विचारः सम्भवत्येवेति वाच्यम् । अवयविन उत्पत्तिक्षणे तज्जनकसंयोगजनककर्मणो नाशस्य जायमानत्वेन पूर्वमवयवे कर्मसत्त्वेनावयविन उत्पत्तिक्षणे ऽवयवे कर्मासम्भवात् ।

[न चावयविजनकसंयोगस्यान्यतरकर्मजन्यत्वस्वीकारादवयविनोत्पत्तिक्षणनिष्क्रिये कर्मोत्पत्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । तन्मात्रस्वीकारे तच्चतुर्थक्षणे घटकनाशप्रसङ्गेन विचारासम्भवात् ।]

न च निष्क्रिये कर्मोत्पत्तिरिति वाच्यम् । तदुत्तरदेशसंयोगकाले घटनाशात् । न चावयविजनकसंयोगस्य संयोगजस्य स्वीकारान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । द्रव्यजनकतावच्छेदकवैजात्यस्य कर्मजन्यतावच्छेदकवै-

[ ] एतन्मध्यगतः पाठः पुस्तकान्तरस्थः ।

जात्यव्याप्यत्वस्वीकारात् । अन्यथा संयोगजन्यतावच्छेदकवैजात्येन सङ्करापत्तेः । न च संयोगजन्यतावच्छेदकवैजात्यव्याप्यत्वमेव तस्येति वाच्यम् । द्व्यणुकजनकसंयोगाभावाभावापत्त्या द्व्यणुकोत्पत्त्यभावापत्तेः । न चावयविन उत्पत्तिद्वितीयक्षणे अवयवे कर्म तत्र पूर्वक्षणे अवयविनि कारणाभावेन कर्मानुत्पत्तिः किं तु तदुत्तरक्षणे तत्र अवयविविभागस्य उभयजन्यत्वं अल्पतरजन्यत्वं वा न सम्भवतीति वाच्यम् । तत्र समाधेरुक्तप्रायत्वात् ।

विभागत्वजातिमान् विभागः । सा चानुगतप्रत्ययसिद्धा । स च घटादिषु प्रत्यक्षादतीन्द्रियेष्वनुमानात्सिद्धः । न च तदीयसंयोगाभावेन तत्र तद्विभक्तप्रत्ययोपपत्तिरिति वाच्यम् । उत्पत्तिकालेऽपि द्रव्ययोर्विभक्तप्रत्ययापत्तेः । अत एव न तत्संयोगप्रागभावेन । नापि संयोगध्वंसेन विभज्य संयुक्तेऽपि विभक्तप्रत्ययापत्तेः । स च सर्वोऽप्यनित्यः । सर्वद्रव्याश्रितश्च । सद्विधा । कर्मजो विभागजश्च । आद्यो द्विविधः । अन्यतरकर्मज उभयकर्मजश्च । तादृशसंयोगोदाहरणवदत्रोदाहरणं द्रष्टव्यम् । यत्रावयविनः उत्पत्तिद्वितीयक्षणेऽवयवकर्म तत्र पूर्वक्षणेऽवयविनोदनाद्यभावान्न कर्मोत्पत्तिः किं तु तदुत्तरक्षणे तत्रावयविकर्मोत्पत्त्युत्तरक्षणे ऽवयविविभागस्योभयजन्यत्वमन्यतरजन्यत्वं वेत्येवं पूर्वपक्षः । समाधानं च संयोगवन्मृग्यमिति दिक् ।

परे तु विभागजोऽपि द्विविधः । एकः कारणाकारणविभागात्कार्याकार्यविभागः । अपरः कारणमात्रविभागात्कारणाकारणविभागः स च पाकजप्रक्रियावसरे प्रदर्शितः । स चाश्रयनाशनाश्यः उत्तरदेशसंयोगनाश्यश्च ।

ननु पूर्वसंयोगप्रत्यक्षस्य विभागप्रत्यक्षे हेतुत्वमन्वयव्यतिरेकसिद्धम् । पूर्वसंयोगप्रत्यक्षाभावकाले विभागज्ञानं तु मानसं पूर्वसंयोगेनानुमित्यात्मकं वेत्युत्तरदेशसंयोगकाले पूर्वसंयोगप्रत्यक्षाभावात्तदुत्तरक्षणे विभागप्रत्यक्षासम्भवेनोत्तरदेशसंयोगक्षणे विभागसत्त्वे न मानमिति चेत् । न । अस्तु तथा हेतुत्वं न तु कार्यसहभावेन गौरवात् । तथा च पूर्वसंयोगनाशोत्पत्तिक्षणोत्पन्नपूर्वसंयोगप्रत्यक्षादेवोत्तरदेशसंयोगोत्पत्तिकालोत्तरक्षणे विभागप्रत्यक्षसंभवात् । न च विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वं मानाभावात् । तथा हेतुत्वेऽपि न क्षतिः । विभागोत्पत्तिकालोत्पन्नसंयोगप्रत्यक्षादपि तत्प्रत्यक्षसम्भवात् । न च तस्यापि कार्यसहभावेन विभागप्रत्यक्षे हेतुता गौरवात् । आस्तां वा भवदभिमता तथा हेतुता तथापि लाघवाद्विजातीयोत्तरदेशसंयोगत्वेनैव विभागनाशकत्वं न तु पूर्वसंयोगनाशत्वेन गौरवादित्युपपादितं पाकजप्रक्रियावसरे ।

केचित्तु हस्तसंयोगः समवायेन हस्तविभागनाशकः यत्र हस्तविभागोत्तरं न हस्तसंयोगः स विभाग आश्रयनाशनाश्यः हस्तसंयोगज्ञानस्य हस्तविभागप्रत्यक्षे हेतुत्वान्न संयोगाज्ञाले तत्प्रत्यक्षम् । न च विभागस्य क्षणिकत्वापत्तिर्हस्तसंयोगस्य पूर्वं सत्त्वादिति वाच्यम् । कार्यसहवृत्तिन एव संयोगस्य विभागनाशे हेतुत्वात् । न च विभागोत्तरं जायमानहस्तसंयोगस्य क्षणिकत्वापत्तिः समवायेन हस्तविभागत्वेनैव हस्तसंयोगनाशकत्वादिति वाच्यम् । तस्यापि कार्यसहभावेन संयोगनाशकत्वादित्याहुः । तन्न । परमाणुपरमाणुविभागस्यानाशापत्तेः । न च तयोः पुनः संयोगादेव तन्नाशः । यत्र तयोः पुनरग्रेसंयोगाभावस्तत्र नाशाभावापत्तेः ।

अपरे तु तदीयसंयोगत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टाश्रयनाशाजन्येन तदीयसंयोगप्रतियोगिकध्वंसेन तद्विभागव्यवहारोपपत्तेर्नातिरिक्तविभागे मानम् । घटपटान्यतरनाशजन्यघटपटसंयोगनाशेन घटपटयोर्विभक्तप्रत्ययाभावेनाश्रयनाशाजन्यत्वं संयोगनाशे विशेषणम् । विभज्य पुनः संयुक्ते विभक्तव्यवहारवारणाय तदीयसंयोगत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टेति । तावन्मात्रं चेद् गुणादौ द्रव्यविभक्तप्रत्ययापत्तिरित्यग्रिमम् । यद्वा द्वयोर्विद्यमानत्वेन विशेषणं न तु विनाशे आश्रयनाशाजन्यत्वम् । अत एव विद्यमानघटे विभज्य पटसंयुक्ते आश्रयनाशाजन्यपूर्वपटसंयोगध्वंससत्त्वेऽपि पटनाशोत्तरं न पटाद्विभक्त इति व्यवहारः । नापि घटे घटविभक्तव्यवहारः । न च विभागाभाव एव संयोगोऽस्त्विति वाच्यम् । अनन्तद्रव्यचाक्षुषादिकार्येषु द्रव्यचक्षुर्विभागाभावापेक्षया द्रव्यचक्षुःसंयोगादेरेव लाघवेन हेतुत्वात् । न च विभागजशब्दे लाघवेन विभागस्य हेतुत्वात् विभागसिद्धिरिति वाच्यम् । विलक्षणविभागस्यैव शब्दजनकतया तत्प्रयोजकसंयोगविशेषस्यैव शब्दहेतुत्वाङ्गीकारादित्याहुः ।

परत्वत्वजातिमत्परत्वम् । तत्सिद्धिश्च पर इति प्रत्ययात् । तद् द्विविधम् । दिक्कृतं कालकृतं च । द्वयमप्यनित्यम् । अपेक्षाबुद्धिनाशनाश्यं सावधिकं च । आद्यपरत्वे यस्यापेक्षाबुद्ध्या यदवधिकपरत्वोत्पत्तिर्यत्र तत्रावधिनिरूपितस्वदेशावधिप्रकृष्टत्वविशिष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धिर्निमित्तकारणं दिक्पिण्डसंयोगोऽसमवायिकारणम् । एवमपरत्वं तत्र सन्निकृष्टदेशमात्रवृत्तित्वबुद्धिर्निमित्तमिति विशेषः । अत एव तद्द्वयमव्यापकेष्वेव । कालकृते परत्वे

च यदवधिकं परत्वमुत्पद्यते तत्पूर्वकालोत्पन्नत्वबुद्धिर्निमित्तं कालपिण्डसंयोगोऽसमवायि । अपरत्वे तदुत्तरकालोत्पन्नत्वबुद्धिर्निमित्तमेतावान् भेदः । तच्च द्वयमनित्यद्रव्येष्वेव द्वित्वादिवत्परत्वादेरपेक्षाबुद्धेर्व्यञ्जकत्वोत्पादकत्वं द्रष्टव्यम् । एतत्तत्त्वं निरूपितं प्रागिति दिक् ।

गुरुत्वत्वजातिमद् गुरुत्वम् । तच्चातीन्द्रियमनुमानात्सिद्धम् । नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यमाश्रयनाशनाश्यं च । स्वाश्रयावयवगतं गुरुत्वमसमवायिकारणम् । तच्च पृथिवीजलवृत्ति । संयोगासमवधानकालीना क्रिया गुणासमवायिकारणिका क्रियात्वात् संयोगजन्यक्रियावदित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति प्राञ्चः ।

अन्ये तु गुरुत्वस्य यावद्द्रव्यभावित्वेन सर्वदा क्रियावारणाय कारणान्तरस्याभावेन प्रतिबन्धकस्य सद्भावेन वा सर्वदा क्रियानुत्पादो वाच्यः । तथा च गुरुत्वे न मानम् । उक्तानुमानस्य च पक्षविशेषणासिद्धिरित्याहुः । एतत्तत्त्वं गुणरहस्यटिपण्यां वेदितव्यमिति दिक् ।

द्रवत्वत्वजातिमद् द्रवत्वम् । तच्च द्रवत्वं द्रवत्वमित्यनुगतप्रत्यक्षादतीन्द्रियेष्वनुमानात्सिद्धम् । तच्च पृथिव्यादित्रयवृत्ति । नैमित्तिकं स्वाभाविकं च । तत्र विलक्षणतेजःसंयोगजन्यतावच्छेदकजातिमन्नैमित्तिकम् । तद्भूतेजोवृत्ति । तच्चानित्यम् । तत्र तेजःसंयोगोऽसमवायि । तच्चाश्रयनाशनाश्यम् । अग्निसंयोगनाशनाश्यं च । द्रवत्वविशेषजनकतावच्छेदकजातिमत् स्वाभाविकं । तच्च जले । नित्यगतं नित्यमनित्यगतमनित्यम् । तत्रावयवद्रवत्वमसमवायि । तच्चाश्रयनाशनाश्यम् ।

ननु स्वाभाविकद्रवत्वनिष्ठजातिविशेषस्य जलजन्यतावच्छेदकत्वमेवास्तु लाघवात्[१], न तु द्रवत्वजन्यतावच्छेदकत्वं गौरवात् । न च जलपरमाणौ द्रवत्वापत्तिः । परम्परया द्रवत्वस्य कारणत्वे तु परमाणौ तेन संबन्धेन द्रवत्वाभावादेव न तदुत्पत्तिरिति वाच्यम् । द्रवत्वं प्रति द्रवत्वस्य प्रतिबन्धकत्वादेव तत्र द्रवत्वानुत्पत्तेरिति चेत् ।

अत्र प्राञ्चः, भावकार्यस्यासमवायिकारणजन्यत्वनियमेन तद्द्रवत्वस्य द्रवत्वकारणत्वावश्यकत्वे जलस्यापि तत्र विशिष्य कारणत्वे गौरवमिति वदन्ति ।

नव्यास्तु उक्तनियमानङ्गीकारेण जलत्वेनैव तत्र हेतुत्वम् । यद्वा जलमात्रवृत्तिजात्यङ्गीकारेण तस्या एव तत्कारणतावच्छेदकत्वं कल्प्यते । तथा च स्वाभाविकं द्रवत्वं सर्वं जन्यं जन्यजलमात्रवृत्ति । परमाणुष्वनन्तद्रवत्वानङ्गीकारेण लाघवम् ।

अथ वा द्रवत्वविशेषजनकतावच्छेदिका जातिर्द्व्यणुकादिमात्रवृत्तिस्तज्जनकतावच्छेदकं द्व्यणुकादिमात्रवृत्तिजलत्वं, तज्जनकतावच्छेदकं सकलजलवृत्तीत्येतावतैव सामञ्जस्ये ऽनन्तद्व्यणुकादिषु द्रवत्वस्वीकारे गौरवम् । त्वन्मते तु पृथिव्यां स्वाभाविकद्रवत्ववारणाय विलक्षणद्रवत्वं प्रति विलक्षणद्रवत्वस्य हेतुता वाच्या, तथा च कारणतावच्छेदकतया कार्यतावच्छेदकतया च जातिद्वयकल्पने गौरवम् । न च सर्वद्रवत्ववृत्तिद्रवत्वत्वेनैव स्वाभाविकद्रवत्वकारणतावच्छेदकत्वं, न च पृथिव्यां स्वाभाविकद्रवत्वापत्तिः । द्रवत्वोत्पत्त्यन-

---

१ स्वाश्रयसमवेतस्य कारणतावच्छेदकसंबन्धत्वकल्पने गौरवम् । जलस्य तु तादात्म्येन कारणत्वे लाघवमिति भावः ।

न्तरं द्रवत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्पूर्वं चावयवद्रवत्वाभावा-देव द्रवत्वानुत्पादसम्भवादिति वाच्यम् । तथापि परमा-णुष्वनन्तद्रवत्वादिकल्पने गौरवापत्तेः । यत्र पार्थिवाव-यवे नैमित्तिकद्रवत्वोत्पत्त्यनन्तरमवयविन उत्पत्तिस्तत्र स्वाभाविकद्रवत्वापत्तेश्च । अवयवद्रवत्वस्य सत्त्वात् ।

केचित्तु अग्निसंयोगप्रयोज्यं नैमित्तिकं पृथिवीतेजो-वृत्ति, अग्निसंयोगाप्रयोज्यं स्वाभाविकं तज्जलवृत्ति, न तु स्वाभाविकत्वं जातिविशेषः प्रमाणाभावात् । तथा च द्रव-त्वे जातित्रयम् । तेजःसंयोगजन्यतावच्छेदिका एका, सर्वद्र-वत्वसाधारणी द्रवत्वविशेषजनकतावच्छेदिकाऽपरा, द्रव-त्वविशेषजन्यतावच्छेदिकाऽन्या । अत एव द्रवत्ववज्जतुघृ-तयोः संयोगेन घृतान्तरोत्पत्तौ अवयवद्रवत्वात्तत्र द्रव-त्वोत्पत्तिः । विलक्षणस्वाभाविकद्रवत्वस्वीकारे तु तत्रा-ग्निसंयोगकल्पनेन, द्रवत्वजन्यतावच्छेदकजातेः स्वाभा-विकद्रवत्वजन्यतावच्छेदकजातिव्यापकत्वस्वीकारेण वा द्रवत्वोत्पत्तिरिति वदन्ति । तन्न । स्वाभाविकद्रवत्वजन-कतावच्छेदकजात्या सङ्करप्रसङ्गात् ।

कश्चित्तु, संग्रहः सक्तुकादीनां संयोगविशेषः । तत्र द्रवत्वं स्नेहसहितं निमित्तं, स्पन्दनाख्यक्रियाविशेषे द्रवत्व-मसमवायिकारणम् । स्नेहसहितेत्युपादानात् सुवर्णादि-द्रवत्वेन संग्रहासम्भवेऽपि न दोष इत्याह । तन्न । स्नेहहे-तुत्वेनैवानतिप्रसङ्गेऽपि द्रवत्वप्रवेशे द्रव्यैकत्वादेरपि प्रवे-शापत्तेरिति दिक् ।

स्नेहत्वजातिमान् स्नेहः । स प्रत्यक्षसिद्धः । जलमा-त्रवृत्तिः । नित्यगतो नित्योऽनित्यगतोऽनित्यः । तत्र स्वा-श्रयावयवस्नेहोऽसमवायी । स चाश्रयनाशनाश्यः । स च संग्रहाख्यसंयोगविशेषे हेतुरिति केचित् ।

वस्तुतो जलेनैव सक्तुकादेर्दृढतरसंयोगो जायते न तैलादिनेति तादृशसंयोगविशेषे जलसंयोगविशेषस्य संयोगविशेषेण जलस्यैव वा हेतुत्वात् प्रत्यक्षस्यापामरसाधारणस्याभावान्न स्नेहसिद्धिरिति दिक् ।

एवं प्रकृष्टस्नेहो दहनानुकूलः । स च तैलादौ विद्यमानजलभागनिष्ठः । अप्रकृष्टश्च प्रसिद्धजलगतो दहनविरोधीति निरस्तम् । कर्पूरादिद्रव्यस्य कर्पूरत्वादिनैव दहनानुकूलत्वाज्जलत्वेनैव दहनविरोधित्वाच्चेति दिक् ।

संस्कारत्वजातिमान् संस्कारः । मूर्त्तामूर्त्तवृत्तिकालवृत्त्यवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमान्वा । शब्दजनकतावच्छेदकसंयोगविशेषगतजातिवारणाय गुणत्वसाक्षाद्व्याप्येति । स त्रिविधः । वेगो भावना स्थितिस्थापकश्चेति ।

तत्र वेगत्वजातिमान् वेगः । स च मूर्त्तवृत्तिः कर्मजः कर्मजनकश्च । क्वचिदवयववेगजन्यश्च । स च विलक्षणसंयोगात् क्वचिदाश्रयनाशाद्विलक्षणकर्मणा च नश्यति ।

ननु क्रियातिरिक्तवेगे किं मानमिति चेत् ?

अत्र केचिद्वेगेन चलतीति प्रत्ययात्तत्सिद्धिमाहुः ।

अन्ये तु युगपत् प्रक्षिप्तनाराचयोः शीघ्रगामित्वं मन्दगामित्वं वेगकृतम् । तथा हि किं चित् कर्म सन्निकृष्टदेशसंयोगजनकं किं चिच्च दूरदेशसंयोगजनकमिति कर्मणि वैलक्षण्यं कारणवैलक्षण्याधीनम् । अतो दूरदेशसंयोगजनकविलक्षणं कर्म विलक्षणवेगजन्यं यस्येषोः स शीघ्रं गच्छति । यस्य तु सन्निकृष्टदेशजनकं तद्विलक्षणं कर्म विलक्षणवेगजन्यं स मन्दं गच्छतीति वदन्ति ।

अपरे तु विलक्षणसंयोगात् कर्म, तेन वेगः स्वाश्रयविभागश्च, ततः पूर्वदेशसंयोगनाशः, तत उत्तरदेशसंयोगः,

ततः कर्मनिवृत्तिः, ततः पूर्वोत्पन्नवेगात्कर्म, ततस्तेन कर्मणा स्वजनकवेगनाशः स्वाश्रयविभागश्च, ततः पूर्वसंयोगनाशवेगौ,तत उत्तरदेशसंयोगः, ततः कर्मनिवृत्तिः,तत :पूर्वोत्पन्नवेगात्कर्म । कर्मणः समवायेन कर्मोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वान्न वेगद्वितीयक्षणे कर्म । एवं वेगं प्रति समवायेन वेगस्य प्रतिबन्धकत्वान्न वेगद्वितीयक्षणे वेगः । एवं च यत्र वेगबाहुल्येन क्रियाबाहुल्यं स दूरदेशगामी । यत्र वेगस्वल्पतया क्रियास्वल्पता स निकटदेशगामीति । न च तत्रापि वेगबाहुल्यं कुतो नेति वाच्यम् । विलक्षणकर्मण एव वेगजनकत्वात्तस्य च तत्राभावाद्वेगानुत्पत्तेः, साधकं वेगस्याहुः ।

यत्तु कर्मणा वेगः, तेन पूर्वकर्मनाशः कर्मान्तरोत्पत्तिः पूर्वदेशसंयोनाशश्च,तेन कर्मणा वेगःपूर्ववेगनाशश्च ।एवमुत्तरदेशसंयोगोत्तरमेव पूर्वोत्पन्नकर्मणा विभागात् क्षणद्वयन्यूनतया कर्मोत्पत्तिः सप्तमे क्षणे उत्तरदेशसंयोगानन्तरोत्तरदेशसंयोगसम्भवाच्छीघ्रगामित्वम् । यत्रोत्तरदेशसंयोगात् पूर्वकर्मनाशः "तत्क्षणे क्रियाजनकसंयोगकल्पनात्" तदुत्तरक्षणे कर्म; तेन स्वोत्तरक्षणे विभागः, तत्र पूर्वकर्मण उत्पत्त्युत्तरमेव नवमे क्षणे उत्तरदेशसंयोगादुत्तरदेशसंयोगः तत्र क्षणद्वयविलम्बान्मन्दगामित्वम् । कर्मविशेषस्यैव वेगजनकत्वान्न सर्वकर्मणा वेगोत्पत्तिः । कर्मविशेषस्य नाशे वेगस्य हेतुत्वान्नोत्तरसंयोगजन्यकर्मनाशे व्यभिचार इत्याहुः । तन्न ।समवायेन कर्मोत्पत्तौ समवायेन कर्मणो विरोधित्वेन वेगोत्पत्तिद्वितीयक्षणे कर्मानुत्पत्तेः । एवं वेगं प्रति वेगस्य प्रतिबन्धकत्वेन कर्मोत्तरक्षणे वेगानुत्पत्तेश्च न च संयोगजन्यतावच्छेदककर्मनिष्ठवैजात्यावच्छिन्न एव

" " एतन्मध्यगः पाठो नास्ति पुस्तकान्तरे ।

कर्मणो विरोधित्वं न कर्मत्वाच्छिन्न इति वाच्यम् । वेगात् क्रमिककर्मद्वयोत्पादप्रसङ्गात् । इष्टापत्तौ गौरवमेव बाधकम् । किंच कर्मोत्पत्तिद्वितीयक्षणे विभागो वेगश्च तेन पूर्वदेशसंयोगनाशक्षणे कर्मनाशात्तेन कर्मणा चोत्तरदेश-संयोगाजननात्किमर्थं प्रथमकर्मस्वीकारः ? अथ वेगोत्पत्ति-द्वितीयक्षणे पूर्वकर्मणा पूर्वसंयोगनाशजननात्तत्क्षणोत्प-न्नकर्मणा पूर्वसंयोगनाशोत्तरक्षणे उत्तरदेशसंयोगो वेगश्च-तेन पुनः कर्मविभागः पूर्वकर्मनाशश्च ।

"ननु पूर्वकर्मणा तदानीं विभागः विभागं प्रति कार्य-सहवृत्तित्वेन कर्मणो हेतुत्वात् । अन्यथोत्तरदेशसंयोगा-नन्तरं विनश्यदवस्थकर्मणा विभागोत्पत्त्यापत्तेः" ततस्तेन वेगः पूर्वदेशविभागश्च, एवं क्रमेण यत्र वेगक्रियाबाहुल्यं तत्र दूरदेशगामित्वं यत्र क्रियावेगयोः स्वल्पता तत्र सन्निकृष्टदेशगामित्वमिति चेत् ? न । क्रियायां वेगनाश्य-तावच्छेदकस्योत्तरदेशसंयोगनाश्यतावच्छेदकस्य च वैजा-त्यस्य कल्पने क्रियावेगयोः प्रतिक्षणमुत्पादविनाशकल्पने च गौरवापत्तेः । उत्तरदेशसंयोगानन्तरं विनश्यदवस्थक-र्मणा विभागोत्पत्तिवारणाय विभागं प्रति कर्मणः कार्यस-हवृत्तित्वेन हेतुत्वेन विनश्यदवस्थकर्मणाविभागासम्भवाच्च एतेनोक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्वीकारेऽपि क्रिया, ततो वेगविभागौ, ततः क्रियानाशसंयोगनाशौ, ततोवेगात्क्रिया ततो वेगनाशोत्तरदेशसंयोगौ, ततः क्रियातो वेगविभागौ, ततः कर्मनाशपूर्वसंयोगनाशौ, ततःकर्म, ततउत्तरदेशसंयोगः एवं क्रमेण यत्र वेगक्रियावाहुल्यं तत्र दूरदेशगामित्वं, यत्र

" " पुस्तकान्तरादधिक एतन्मध्यगः पाठः ।

वेगक्रियास्वल्पता तत्र संन्निकृष्टदेशगामित्वमित्यपि परास्तम् ।

नव्यास्तु संस्कारत्वजातौ न मानम् । अत एव तद्-घटितोक्तलक्षणमपि निरस्तम् । किं च मूर्तामूर्तवृत्त्यवृत्तिकालवृत्तिजातिमत्त्वस्यैव सम्यक्त्वेन शेषवैयर्थ्यं, शब्द-जनकतावच्छेदकजातेः शब्दनिमित्तकारणसंयोगे स्वीकारेण तस्या अमूर्तवृत्तिवृत्तित्वाभावात् ।

यच्चोक्तं दूरदेशवृत्तिसंयोगजनकविलक्षणकर्मजनकतया वेगसिद्धिः । तदपि न । विलक्षणवेगजनककर्मण एव चिरकालस्थायितया दूरदेशसंयोगजनकत्वमस्तु किं वेगेन? एवं विलम्बगामित्वस्यापि विलक्षणकर्मणैवोत्पत्तौ किं वेगेन ? यद्वा विलम्बगामिनि द्रव्यान्तरक्रियाजन्यसंयोगा उत्तरदेशसंयोगप्रतिबन्धका विभागादेरुत्पत्तिसमय एव कल्प्यन्तां, ततएव तस्य विलम्बगामित्वमिति किं वेगेन ? अत एव युगपत् प्रक्षिप्तनाराचयोः कस्य चित् सन्निकृष्टगामित्वेन कस्य चिद्विप्रकृष्टदेशगामित्वेन वेगसिद्धिरपि निरस्ता । तत्तत्क्रियाया एव फलबलेन तत्तद्देशसंयोगजनकत्वकल्पनात्किमनन्तवेगादिक्रियादिसन्तानकल्पनयेति ।

अपरे तु यत्रोत्तरदेशसंयोगोत्पत्त्युत्तरक्षणे क्रियान्तरजनकसंयोगकल्पना तत्र शीघ्रगामित्वं तदुत्तरदेशसंयोग एव वा क्रियाजनकतावच्छेदकवैजात्यकल्पना तत्र शीघ्रगामित्वं तदुत्तरोत्तरक्षणे । यत्र क्रियान्तरजनकसंयोगकल्पना तत्र न मन्दगामित्वम् । एवं यत्र तदुत्तरतृतीयक्षणे क्रियान्तरजनकसंयोगकल्पना तत्र ततोऽपि मन्दगामित्वसम्भवात् किं वेगेनेत्याहुः ।

एतेन स्वोत्पादकजातीयोत्पादकतावच्छेदकतया सं-

स्कारत्वजातिसिद्धिः । तथा हि । वेगः कर्मजन्यः कर्मसजातीयजनकः । एवं भावना ज्ञानजन्यज्ञानसजातीयस्मृतिजनिका, स्थितिस्थापकोऽपि क्रियाजन्यः तज्जन्यक्रियान्तरजनकश्चेति निरस्तम् । शब्दस्यापि शब्दजन्यत्वेन तत्सजातीयशब्दजनकत्वात् तत्रापि तादृशकारणतासत्त्वेन संस्कारत्वसत्त्वापत्तिरिति वदन्ति । भावनाख्यस्त्वात्मविशेषगुणः । आत्मवृत्तिरनुभवजन्यः स्मृतिजन्यश्च । स्मृतिजनकतावच्छेदकजातिमाननित्य एव, तस्य च क्वचित् समानप्रकारिका स्मृतिः, क्वचिद्विरोधिज्ञानं, क्वचिन्मदः, क्वचित्तीव्रदुःखं, क्वचित्कालश्च नाशकः । तस्यात्ममनःसंयोगोऽसमवायी । स चाभ्यासादरप्रत्ययाभ्यां दृढतर उत्पद्यते सादृश्यदर्शनाद्यदृष्टचिन्ताद्यन्यतमसहकृतः स्मृतिहेतुः । न चातीन्द्रियसंस्कारे मानाभावः स्मृतिस्त्वनुभवध्वंसव्यापारकानुभवादेवोत्पद्यते इति वाच्यम् । अनुभवस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन स्मृतिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति प्राञ्चः ।

अपरे तु कारणीभूताभावप्रतियोगित्वं न प्रतिबन्धकत्वम् । दण्डाभावस्य कारणीभूतस्वाभावात्मकदण्डप्रतियोगित्वेन घटप्रतिबन्धकत्वापत्तेः, किं तु यदभावत्वेन यत्र कारणत्वं तत्र तस्य प्रतिबन्धकत्वम् । दण्डाभावाभावत्वेन न घटकारणता गौरवाद्दण्डध्वंसादपि घटापत्तेश्च; किं तु दण्डत्वेन । एवं च स्मृतौ नानुभवाभावत्वेन हेतुता । अत्यन्ताभावेनापि स्मरणापत्तेः । किं तु ध्वंसत्वेनेति नानुभावस्य प्रतिबन्धकत्वम् । न चानुभवध्वंसस्य कारणत्वे सर्वदा स्मरणापत्तिः । उद्बोधकस्य फलैकोन्नेयत्वेन तवापि समानत्वात् । न च यत्र देवदत्तस्य दश-

वारं दर्शने सति देवदत्तस्य दशवारं स्मरणं तत्र यज्ञदत्तज्ञानत्वेनैव देवदत्तस्मरणे कारणताकल्पने लाघवात् । पश्चाच्च यज्ञदत्तज्ञानेऽपि सति न देवदत्तस्मरणम् । तत्र देवदत्तस्मरणादिना तस्य संस्कारस्य नाशान्न स्मृतिः । भवन्मते च दशयज्ञदत्तज्ञानानां दशसु देवदत्तस्मरणेषु तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे दशकार्यकारणभावकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । एतावता स्थलविशेषे संस्कारसिद्धावपि सर्वत्र तस्यासिद्धेः। किं च संस्कारस्य तद्ध्वंसे संस्कारेऽनुभवस्य संस्कारनाशे च स्मृत्यादेःकारणत्वस्य च संस्कारं प्रति संस्कारस्य प्रतिबन्धकताया अनन्तसंस्कारादेश्च कल्पनापेक्षया यज्ञदत्तज्ञानेष्वेव देवदत्तस्मरणजनकतावच्छेदकधर्मस्यैव कल्पनाया उचितत्वम् । न च तस्य विषयतारूपत्वे तदवच्छिन्नं प्रति अनुगतं कारणं वाच्यमिति गौरवमिति वाच्यम् । घटनिर्विकल्पकोत्तरं घटत्वविशेष्यकघटप्रकारकज्ञानानङ्गीकारपक्षे तत्तद्विशेषणज्ञानत्वेनैव तत्तद्विशिष्टबुद्धौ जनकत्वेन तत्तज्ज्ञानजन्यासु यज्ञदत्ततत्तद्बुद्धिषु तस्याः स्वीकारेण तादृशविषयताशालित्वावच्छिन्ने आत्मत्वादिना हेतुत्वेऽप्यक्षतेः । तत्तद्यज्ञदत्तज्ञानातिरिक्तस्य विषयताशालिज्ञानस्याभावान्न तदनन्तरं तदापादनम् तत्तज्ज्ञानात्मकं तु तत्तज्ज्ञानकारणज्ञानाभावादेव न संभवति । अस्तु वा स धर्मः शक्तिवन्नित्य एव, स्वीक्रियतां वा कारणत्वेन रूपसामान्याभाववत् कारणतावच्छेदकतया तत्तज्ज्ञानभिन्नत्वावच्छिन्नभेदः, मास्तु वा तदवच्छिन्नं प्रति कारणत्वाङ्गीकारोऽपि, कार्यमात्रवृत्तिजातेरेवानुगतकारणजन्यतावच्छेदकत्वमिति दिक् ।

स्थितस्थापकस्तु स्पर्शवद्विशेषमात्रवृत्तिः । संस्कार-

त्वव्याप्यजातिविशेषवानतीन्द्रियः । नित्यगतो नित्यो ऽनित्यगतो ऽनित्यः कारणगुणपूर्वकश्चेति कश्चित् ।

परे तु स क्रियाविशेषजन्यःकारणगुणजन्यः क्रियाविशेषे हेतुश्च । न च वेगादेव धनुःशाखादौ क्रियासम्भवात् किं तेनेति वाच्यम् । वेगस्य स्वदेशोत्तरदेशसंयोगजनकक्रियाजनकत्वं बलादुन्नमितधनुःशाखादिक्रिया तु स्वाश्रयस्य यथापूर्वसंयोगजनिका विलक्षणा विलक्षणं कारणं कल्पयति तदेव तादृशजातिमदिति प्राहुः ।

अपरे तु कारणगुणपूर्वकस्य स्थितिस्थापकस्य द्रव्योत्पादद्वितीयक्षण एवोत्पादात् सर्वदा तादृशक्रियापत्तेर्न तत्र मानम् । न च क्रियात्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नं प्रति तस्य कारणत्वात् सर्वदा क्रियासामान्यकारणाभावान्न तदुत्पाद इति वाच्यम् । वेगादिना धनुषि क्रियोत्पादकालेऽपि तादृशक्रियोत्पादप्रसङ्गात् । कथं तर्हि विलक्षणा क्रिया न कथंचित् क्रियासामान्यकारणवशाज्जायमाना क्रिया क्रियासंयोगयोर्विशिष्यैव कार्यकारणभावस्याङ्गीकारात्तत्तद्देशसंयोगं जनयतीति वदन्ति ।

श्रोत्रग्राह्यगुणत्वव्याप्यजातिमान् शब्दत्वजातिमान्वा शब्दः । स प्रत्यक्षसिद्धः ।

के चित्तु आकाशविशेषगुणत्वं ज्ञानासमानाधिकरणविभुविशेषगुणत्वं वा तल्लक्षणमाहुः ।

स द्विविधः । वर्णात्मकोऽवर्णात्मकश्च । तत्राद्यस्य ताल्वादिना आकाशसंयोगोऽसमवायी । ताल्वादिना वाय्वाद्यभिघातो निमित्तं वर्णात्मकद्वितीयादेस्तु पूर्वशब्दोऽसमवायी यस्य यत्स्थानं तस्य तत्स्थानेन वायुसंयोगो निमित्तं संयोगजा अवर्णात्मकास्तु आद्याः शङ्खादि-

वायुसंयोगान्निमित्ताच्छङ्खाद्याकाशसंयोगासमवायि-
कारणादुत्पद्यन्ते । द्वितीयादयस्तु पूर्वपूर्वशब्दाद्य-
समवायिकारणादिकाः । सर्वोऽपि शब्दोऽनित्यः ।
'अन्त्यादन्यः कार्यशब्दनाश्यः । अन्त्यस्तु उपान्त्यादुपा-
न्त्यनाशाद्वा नश्यति । अन्त्यः सर्वोऽपि श्रोत्रग्राह्यः
विभागजानामाद्यानां तु वंशादिदलद्वयविभागो निमि
त्तम् । दलाद्याकाशविभागो समवायिकारणम् । न चा-
त्रापि दलाकाशसंयोगो वाय्वाकाशसंयोगो वाऽसमवा-
यिकारणमस्तु, किं विभागेनेति वाच्यम् । तयोः पूर्वं स
त्त्वेन शब्दानुत्पत्तेर्विभागस्यैवासमवायित्वात् । द्वितीया-
दयः पूर्वशब्दाद्यसमवायिकारणादिकाः

कर्णशष्कुलीविवरावच्छिन्नं नभः श्रोत्रं शब्दग्राह-
कमतो न देशान्तरवृत्तिशब्दग्रहः । यद्वा यः शब्दो यत्क-
र्णावच्छिन्नः स तेन गृह्यते । अत एव भेर्यादिशब्दोत्पन्नश-
ब्दानां कर्णावच्छिन्नत्वाभावेन ग्रहणासंभवाद्वीचीतरङ्ग-
न्यायेन कदम्बगोलकन्यायेन वा शब्दोत्पत्तिस्वीकारात्
कर्णावच्छेदेनोत्पन्नो गृह्यते भेरीशब्दो गृह्यत इति धीर्भ्रान्तै-
व; किं तु भेर्यादिप्रयोज्य एव गृह्यत इति प्राञ्चः ।

परे तु भावकार्यत्वस्यासमवायिकारणजन्यत्वव्या-
प्यत्वे मानाभावेन भेर्यादिदण्डादिसंयोगान्निमित्तकार-
णसहकृतादाकाशादेव शब्दस्योत्पत्तौ भेर्याद्याकाशसंयो-
गजन्यत्वे मानाभावः । न चभेर्याद्याकाशसंयोग एव
का णमस्तु; किं भेरीदण्डसंयोगेनेति वाच्यम् । तस्या-
न्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वात् । न न शब्दस्य नित्यत्वम-
वास्तु भेर्यादिसंयोगादिकं तदुपलम्भकं नानन्तशब्दकल्प-
नमिति वाच्यम् । विनष्टः शब्द उत्पन्नः शब्द इति प्रात्य-

यादनन्तशब्दोत्पादकल्पनात् । न च स एवायं शब्द इति प्रत्ययादभेदे सिद्धे बहुकालस्थायित्वसिद्धौ शब्दस्य शब्दानाश्यत्वसिद्धौ अन्यस्य नाशकस्याकल्पनान्नित्यत्वमिति वाच्यम् । तदेवेदमौषधं सेयं दीपकलिकेतिवत् प्रत्यभिज्ञायास्तज्जात्यवच्छिन्नभेदाभावविषयत्वात् । न च तत्सजातीयोऽयमिति स्यात् यत्र तद्व्यक्तिभेदाभावो विषयस्तत्रैव स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानादिति वाच्यम् । पूर्वोत्तरयोरौषधयोर्भेदज्ञानकालेऽपि तदेवौषधमिति प्रत्यभिज्ञानात् । अत एव यत्र व्यक्तिभेदज्ञानं तत्र तज्जातीयमिति प्रत्यभिज्ञेत्यपि निरस्तम् । कथं तर्हि गकारोऽयं स एवायं गकारजातीयोऽयमिति विलक्षणा विलक्षणा प्रत्यभिज्ञा । इत्थं यत्र गकारे गत्वं स्वरूपेण भासते तत्र गकारोऽयं, यत्र गत्वे गवृत्तित्वं भासते तत्र स एवायं, यत्र गत्वे जातित्वं तत्र गकारजातीयोऽयमिति वदन्ति ।

अन्ये तु प्रत्यभिज्ञानादेकैका एव गकारादयो नित्या अजन्याश्च । तदुत्पादकत्वाभिमतसामग्र्यास्तत्प्रत्यक्षजनकत्वाङ्गीकारान्न सर्वदा तत्प्रत्यक्षम् । उत्पादविनाशप्रत्ययस्तु भ्रान्त एव । अन्यथानन्तशब्दाङ्गीकारे गौरवापत्तेः । अत एवोत्पादविनाशप्रत्यययोरुभयोरप्रमात्वकल्पनापेक्षया प्रत्यभिज्ञाया एवाप्रमात्वकल्पनमिति निरस्तम् । न च तारत्वमन्दत्वविरुद्धधर्माभ्यां गकारादीनां भेदः तयोरन्यनिष्ठत्वात् । अस्तु वा तारतमादिभेदेन मन्दतमादिभेदेन नानात्वमात्रम् । अस्तु वा तारत्वमन्दत्वयोरविरोधः । य एव तारः स एवान्यापेक्षया मन्द इति प्रतीतेः । अत एव गत्वाद्यपेक्षया गादिप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वे गौरवमित्यपि निरस्तम् । अन-

न्तव्यक्तयादिकल्पनापेक्षया तस्य प्रामाणिकत्वात् । अत एव तादात्म्येन तत्तत्कर्णावच्छिन्नशब्दस्य शब्दविशिष्टलौकिकविषयतया तदीयश्रावणप्रत्यक्षे हेतुत्वं न । किं तु तत्तत्कर्णस्यैव तेन तेन गृह्यमाणशब्देऽवच्छेदकत्वं कल्प्यते न तु वीचितरङ्गन्यायेन कदम्बगोलकन्यायेन वा शब्दोत्पादो गौरवात् । भेर्यादिशब्दः श्रुत इति धीः प्रमैवेति निरस्तम् । अनन्तगकारादीनां तद्ध्वंसानां च कल्पने गौरवापत्तेः । न च घटादिजनकसामग्र्याः घटादिप्रत्यक्षहेतुत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । घटाद्युत्पादानन्तरमपि घटादेः केषां चित्प्रत्यक्षभिन्नसामग्र्या वक्तव्यत्वादित्याहुः । तन्न क्रियासंयोगयोर्विशिष्यैव कार्यकारणभावस्यावश्यकतया तत्तच्चक्षुःसंयोगाद्यवच्छिन्नघटादेस्तत्तद्घटादिचाक्षुषे हेतुत्वसंभवेन घटादेरपि नित्यत्वापत्तेः । उत्पादविनाशप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञायाश्चोभयत्र तुल्यत्वादिति दिक् ।

सुखत्वजातिमत्सुखम् तच्च धर्मासाधारणकारणकम् । जन्यसाक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमदात्मविशेषगुणः । क्षणद्वयस्थायि । स्रक्चन्दनवनितादिना शरीरसंयोगान्निमित्तात्क चित् ज्ञानादिरूपान्निमित्तादुत्पद्यते । धर्मस्यापि तदुत्पादनद्वारा हेतुत्वम् । आत्ममनःसंयोगस्तत्रासमवायी । तच्च द्विविधम् । वैषयिकं मानोरथिकं च । वैषयिके स्रक्चन्दनवनितादिसंयोगो निमित्तम् । मानोरथिके ज्ञानं निमित्तम् । सर्वमनित्यमेव । न चेश्वरे सुखत्वप्रतिपादकागमवशात्तस्य नित्यत्वमपि वाच्यम् । धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभावात् । ईश्वरे सुखाभावेन तत्प्रतिपादकस्यागमस्यौपचारिकत्वात् । न च ज्ञानत्वेन शरीरत्वेनात्ममनःसंयोगत्वेन च कार्यकारणभावादीश्वरे

ज्ञानप्रतिपादकागमोऽप्यौपचारिक एवास्त्विति वाच्यम् । ईश्वरस्य कर्तृत्वेन सिद्धस्य नित्यज्ञानवत्त्वेनैव सिद्धेः । जन्यज्ञानत्वादिकमेवात्ममनः संयोगादिजन्यतावच्छेदकं कल्प्यते । किं चेश्वरसुखाभेदप्रतिपादकस्यैवागमस्य सत्त्वात्तस्यौपचारिकत्वस्य गुणगुणिनोरभेदानङ्गीकारेणावश्यकत्वमेवेति दिक् ।

दुःखत्वजातिमद् दुःखम् । तच्चाधर्मासाधारणकारणकम् । तच्च साक्षात्कारविषयताव्याप्यजातिमदात्मविशेषगुणः । तच्चानित्यमेव सुखवत् । वैषयिकं मानोरथिकं च । कण्टकादिसंयोगविशेषनिमित्तोत्पन्नं वैषयिकम् । व्याघ्रादिज्ञाननिमित्तोत्पन्नं मानोरथिकम् । तत्क्षणद्वयस्थायि । उत्तरोत्पन्नगुणनाश्यत्वात् । ननु स्वोत्तरोत्पन्नस्य स्वनाशकताऽवश्यं वाच्या । अन्यथा स्वस्याप्यन्यापेक्षयोत्तरत्वेन क्षणिकत्वापत्तिः । उत्पत्तिपदं च स्वस्यापि स्वोत्तरत्वेन स्वनाशकतापत्त्या क्षणिकत्वापत्तिवारणायेति स्वत्वघटितत्वादननुगतता । तथा च यत्र रोगाद् दुःखं धारारूपेणानुभूयते तत्रानन्तदुःखस्वीकारे गौरवात्तावत्कालमेकमेव दुःखमस्तु । तत्र स्वोत्तरोत्पन्नस्य स्वोत्तरोत्पन्नत्वेन स्वोत्तरवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा नाशकताया अकल्पनात् । यत्क्षणे नश्यति तत्क्षणपूर्वक्षणोत्पन्नायास्तद्व्यक्तित्वेन तत्र नाशकताकल्पनात् । अत एव शतवर्षपर्यन्तमेकमेव दुःखमस्तु एवमेव सुखेऽपि चेत् । न । यदा तद्दुःखोत्पत्तिस्तदान्येषामपि दुःखानि उत्पद्यन्ते । तेषां चतुर्थादिक्षणेऽप्रत्यक्षात्तृतीयक्षणे नाशो वाच्यः । तदनुरोधेन तत्क्षणोत्पन्नदुःखनाशत्वावच्छिन्नं प्रति वस्तुगत्या यस्तदुत्तरक्षणस्तत्क्षणोत्पन्नत्वेन तत्क्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा कारणत्वमनुगतरूपेण निखिलतत्क्षणो-

त्पन्नदुःखनाशसाधारणं वाच्यमित्यर्थात् तत्क्षणोत्पन्नसुखदुःखादेः क्षणद्वयस्थायित्वात् । न चैवं तत्क्षणानामप्यानन्त्यात्तत्तत्क्षणभेदादनन्तकार्यकारणभावस्वीकार इति वाच्यम् । इष्टत्वात् । तवापि द्विक्षणस्थायिसुखादिनाशे तत्तत्क्षणोत्पन्नव्यक्तीनामिव विनिगमनाविरहेण तत्तत्क्षणानामपि हेतुत्वेन क्षणभेदेन कार्यकारणभावबाहुल्यात्तत्क्षणोत्पन्ना यावत्यो व्यक्तयस्तद्भेदात्क्षणभेदाच्च कार्यकारणभावभेदः । मम तु तत्साधारणो ह्येक एवेति लाघवमिति दिक् ।

परे तु तत्तत्क्षणोत्पन्नदुःखाद्यपेक्षया तत्तत्क्षणानां न्यूनताभावेन तत्तद्व्यक्तित्वापेक्षया तत्तत्क्षणोत्पन्नत्वेन करणत्वे कारणतावच्छेदके गौरवात्तेन रूपेण न नाशकता । एवं नाश्यतापि न तत्तत्क्षणोत्पन्नसुखत्वेन, गौरवात् । किं तु तत्तद्व्यक्तित्वेनेति । तत्कालोत्पन्नदुःखादिविशेषस्य बहुकालावस्थायित्वे बाधकाभाव इति । तन्न । यत्क्षणे दुःखादेरुत्पत्तिस्तत्पूर्वक्षणावृत्तिदुःखत्वादिना नाश्यतावच्छेदकत्वात् । न च तत्पूर्वक्षणानामपि नानात्वेन कार्यतावच्छेदके नानात्वं समानं गौरवमपरमधिकमिति वाच्यम् समनियताभावानामेकत्वेन तत्क्षणवृत्तित्वाभावतत्क्षणसमानकालीनक्षणवृत्तित्वाभावयोरेकत्वेन तत्क्षणवृत्तित्वाभावस्य स्वरूपेण कार्यतावच्छेदकप्रवेशेन गौरवाभावात् । एवं कारणतापि यत्क्षणे दुःखादेरुत्पत्तिस्तत्क्षणावृत्तित्वेन लाघवात् । न च दुःखादेरुत्पत्तिद्वितीयक्षणोत्पन्नदुःखादेरपि तत्पूर्वक्षणावृत्तित्वेन नाश्यत्वात्तदुत्पत्तिक्षणावृत्तित्वेन नाशकत्वाच्च क्षणिकत्वापत्तिरिति वाच्यम् । तस्यापि स्वपूर्वक्षणावृत्तित्वेन स्वोत्पत्तिक्षणा-

वृत्तिनाश्यतया कारणान्तराभावात् क्षणिकत्वासम्भवात्। यत्क्षणे यानि दुःखादीनि उत्पद्यन्ते तेषां तत्पूर्वक्षणावृत्तिदुःखत्वादिना नाश्यता तदुत्पत्तिक्षणे यः तत्क्षणावृत्तित्वेन नाशकतायाः सर्वत्र स्वीकारात्। न च स्वोत्पत्तिक्षणे नष्टस्यापि स्वक्षणावृत्तित्वेन स्वनाशकतया स्वस्य क्षणिकत्वापत्तिरिति वाच्यम्। तदुत्तरक्षणवृत्तित्वस्यापि नाशकतावच्छेदके निवेशात्।

वस्तुतस्तु नाशे प्रतियोगिनोऽपि कारणतया न तदुत्पत्तिक्षणे तन्नाशः। द्वितीयक्षणे तु तन्नाशसम्भावनापि न। नाशकस्याभावादिति तत्त्वम्। न च बुद्धिसुखदुःखेच्छाप्रयत्नधर्माधर्मद्वेषशब्दसाधारणी जातिरेकैव कल्प्यतां, तथा च तत्साधारण एक एव कार्यकारणभाव इति वाच्यम् ज्ञानत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात्। न च सुखदुःखसाधारणी एका कल्प्यताम्। इष्टत्वादिति वदन्ति। तन्न। विनिगमनाविरहेण तत्तद्व्यक्तित्वेन नाशकतायाः दुर्वारत्वात्। एतत्तत्त्वं गुणरहस्यटिप्पण्यां वेदितव्यम्।

वस्तुतस्तु तत्तत्क्षणवृत्तिनाशे तत्तत्क्षणावृत्तेर्नाशकत्वं ज्ञानेच्छासाधारण्येन वाच्यम्। न च तत्तत्क्षणावृत्तिघटादेः क्षणिकत्वापत्तिः। द्रव्यनाशादावसमवायिकारणनाशादेर्हेतुत्वे नातिप्रसङ्गविरहात्। अत एवेश्वरज्ञानादेस्तत्तत्क्षणावृत्तित्वेनैव वारणात् सर्वज्ञानेच्छादिसाधारणवैजात्यकल्पनमपि निरस्तमिति दिक्।

इच्छात्वजातिमतीच्छा। सा चेच्छामीत्यनुगतमानसप्रत्यक्षसिद्धा।

केचित्तु द्वेषान्यत्वे सति प्रयत्नासाधारणकारणात्मविशेषगुणवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तल्लक्षणमाहुः।

सा च सुखे दुःखाभावे च सुखत्वदुःखाभावत्वप्रकारिका सुखत्वदुःखाभावत्वप्रकारकज्ञानसाध्या[1] तत्साधनेषु च सुखे दुःखाभावसाधनताज्ञानसाध्या । ननु सुखसाधने पाकादिच्छा न स्यात् तत्र सुखस्य दुःखाभावस्य वा साधनत्वस्याभावेन तद्ज्ञानासंभवादिति चेत् । न । येन रूपेण यत्रेच्छा तद्रूपाश्रयसाधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वात् । इष्टसाधनताज्ञानस्य धर्मितावच्छेदकधर्मप्रकारकेच्छाजनकत्वान्नान्यरूपेणेच्छा ।

कामोऽभिलाषो रागश्च संकल्पः करुणा तथा ।
वैराग्यं कपटं भावः स्पृहा तृष्णा तथैव च ॥
लोभादिकमुपायेच्छा भेदा एव तु विश्रुताः ।

तत्र मैथुनेच्छा कामः । अभ्यवहरणेच्छाऽभिलाषः । पौनःपुन्येन विषयसङ्गेच्छा रागः । अनासन्नक्रियावश्यकर्त्तव्येच्छा संकल्पः । निरुपाधिकपरदुःखप्रहाणेच्छा करुणा । दोषदर्शनाद्विषयपरित्यागेच्छा वैराग्यम् । परवञ्चनेच्छा कपटम् । अन्तर्निगूढेच्छा भावः । परद्रव्यादानेच्छा स्पृहा । अवश्यकर्तव्येऽपि स्वद्रव्यापरित्यागेच्छा कार्पण्यम् । अन्यायेन परद्रव्यादानेच्छा लोभः । इदं च स्वरूपकीर्त्तनं न तु लक्षणम् । अतिव्यापकत्वादव्यापकत्वाच्च । लक्षणं च भक्तिश्रद्धादेरिव जातिविशेषा विषयताविशेषास्तत्तत्क्रियाभेदादुपाधिभेदाद्वा बोध्याः । एवं चिकीर्षासिसृक्षासंजिहीर्षालक्षणमपीति दिक् ।

---

१ इच्छा द्विविधा । फले फलसाधने च । फलं द्विविधम् । सुखं दुःखाभावश्च । तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम् । उपायेच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानं कारणम् । सर्वं फल साधनस्यपीष्टात्वातफलसाधनेच्छां प्रत्यपीष्टसाधनताज्ञानं कारणमिति विवेकः ।

द्वेषत्वजातिमान् द्वेषः। सा चानुगतप्रत्यक्षसिद्धा। आत्मविशेषगुणः। अनित्य एव प्रयत्नहेतुः। शत्रौ द्वेषासद्वधे प्रवृत्तिरिति कश्चित्।

परे तु निवृत्तौ स हेतुरिति वदन्ति। स च दुःखे दुःखत्वप्रकारकज्ञानसाध्यः। तत्साधनेषु दुःखसाधनताज्ञानसाध्यः। तत्साधनेष्वपि तत्साधनताज्ञानसाध्यः। यद्वा दुःखसाधनताज्ञानमेवोपायद्वेषहेतुः, दुःखपदेन द्वेषविषयस्य ग्रहणात्। तथा च यत्र द्वेषस्तत्साधनताज्ञानं दुःखादन्यत्र द्वेषे कारणम्।

अन्ये तु दुःखप्रयोजकताज्ञानमुपायद्वेषे कारणमाहुः। स च द्रोहक्रोधाक्षमामर्षेर्ष्यासूयामन्युभेदाद्बहुविधः। तत्रालक्षितविकारश्चिरानुबद्धापकारपर्यवसायी द्रोहः। शरीरेन्द्रियादिवैकृत्यहेतुप्रत्युत्पन्नदुःखप्रभवस्त्वाशुतरविनाशी क्रोधः। परकीयगुणादिविषये द्वेषोऽक्षमा। स्वगुणपरिभवशङ्किनः परगुणद्वेषोऽमर्षः। परमपकुर्वतीर्ष्या। अपकारासहिष्णोरसमर्थस्य परापकारपर्यवसायी निगूढश्चिरकालावस्थायी द्वेषोऽसूया। अपकर्तरि प्रत्यपकारासमर्थस्यान्तर्निगूढो द्वेषो मन्युरित्यादिस्वरूपकीर्त्तनमिति दिक्।

यत्नत्वजातिमान् यत्नः। स च जीवनयोनिरितरश्च। जीवनयोनिरनित्य एव। इतरश्च नित्योऽनित्यश्च। नित्यो भगवतो, जीवानामनित्यः प्रत्यक्षश्च। जीवनयोनिस्त्वतीन्द्रियः।

ननु तत्र किं मानम्? प्राणक्रियाया अदृष्टादेरेवोत्पत्तिसम्भवेन किमन्तर्गडुना यत्नेनेति चेत्?

अत्र केचित् । प्राणक्रिया यत्नजन्या क्रियात्वात् शरीरचेष्टावदिति वदन्ति । तन्न । ईश्वरयत्नजन्यत्वेन सिद्धसाधनात् । जन्ययत्नजन्यत्वसाधने च वायुक्रियायां व्यभिचारात् । इतरश्चानित्य इच्छाजन्यः, चेष्टाजनकः । प्रयत्नवदात्मसंयोगासमवायिकारणिका क्रिया चेष्टा । क्वचिद् द्वेषादपि स इति कश्चित् । नित्यस्तु कार्यमात्रहेतुः । निवृत्त्याख्यो यत्न इत्यपि केचित् । प्रवृत्त्यभाव एव निवृत्तिरित्यन्ये ।

धर्मत्वजातिमान् धर्मः । स च सुखकीर्तनादिनाश्योऽनित्य एव । आत्मविशेषगुणोऽतीन्द्रियः । धर्मत्वजातिस्तु कारणतावच्छेदकतया सिध्यति । सुखत्वावच्छिन्नं प्रति धर्मत्वेन हेतुत्वादिति कश्चित् ।

परे तु विलक्षणस्वर्गादौ वाजपेयादेस्तज्जन्यविलक्षणादृष्टस्य वा हेतुत्वमावश्यकम् । अन्यथा विहितकर्मान्तरेण धर्मान्तरेण वा वाजपेयजन्यस्वर्गोत्पादापत्तेः । तथा च धर्मत्वेन कार्यकारणभावे मानाभावान्न धर्मत्वजातौ मानम् । न च गङ्गादिदर्शनादिजन्यधर्मस्येश्वरे वारणाय धर्मत्वेनात्मत्वेन कार्यकारणभावाद्धर्मत्वजातिसिद्धिरिति वाच्यम् । अधर्मादिवारणार्थमधर्मत्वेनाऽऽत्मत्वेन कार्यकारणभावान्तरापत्तेरधर्मकारणज्ञानादिसत्त्वात् । न चेष्टापत्तिः । अनेककार्यकारणभावापेक्षया धर्माधर्मादिसाधारणीं जातिं कल्पयित्वा तदवच्छिन्नं प्रति लाघवेनात्मत्वेन हेतुताया एव कल्पने उचितत्वात् । यद्यपि तत्त्वज्ञानिनां धर्माधर्मोत्पत्तिवारणार्थं मिथ्याज्ञानस्य कारणत्वमवश्यं वाच्यम् । तत एवेश्वरे धर्माधर्मोत्पत्तिवारणसम्भवान्नात्मत्वेनादृष्टत्वावच्छिन्ने कारणत्वे मानम् । तथापि तत्त्व-

ज्ञानत्वेन ध्वंसस्यैवादृष्टत्वावच्छिन्ने प्रतिबन्धकत्वस्वीकारेण तथा हेतुत्वस्यावश्यकत्वम् । किं च मिथ्याज्ञानत्वेन कारणत्वे सुप्ते मिथ्याज्ञानाभावाददृष्टोत्पत्तिर्न स्यात् । न च मिथ्याज्ञानशब्देन वासनाशब्दवाच्यभावनाख्यसंस्कारो वाच्यः । तथा च सुप्ते तस्य विद्यमानत्वाददृष्टोत्पत्तिरिति वाच्यम् । संस्कारस्य प्रागेव दूषितत्वात् । तस्मात्तत्त्वज्ञानध्वंसस्यैव प्रतिबन्धकत्वमिति दिक् ।

तल्लक्षणं तु सुखजनकवृत्त्यतीन्द्रयविशेषगुणमात्रवृत्तिजातिमत्त्वमिति कश्चित् । विलक्षणात्ममनःसंयोगवारणाय विशेषेति । ननु तस्यातीन्द्रियत्वे तत्र किं मानम् ।

अत्र केचित् यागादेः स्वर्गसाधनत्वस्य वेदेन बोधनात् साधनत्वस्य कार्याव्यवहितपूर्वक्षणे स्वस्वव्यापारान्यतरसत्त्वरूपस्य व्यापाराभावे बाधाद्वेदाप्रामाण्यनिरासाय व्यापारत्वेनादृष्टकल्पनम् । न च देवताप्रीतिरेव व्यापारोऽस्तु तस्या यागजन्यत्वस्य क्लृप्तत्वात् स्वर्गजनकत्वमात्रं कल्प्यते । 'यजदेवपूजाया'मिति स्मृतेः पूजा च गौरवितप्रीतिहेतुभूता क्रियेति वाच्यम् । प्रीतेरव्याशुतरविनाशित्वात्, प्रीतिपरम्पराकल्पने गौरवापत्तेश्च । गङ्गास्नानादौ देवताप्रीतेरभावाच्च । विध्यवादिदेवताके प्रीतेरभावाच्च । न च विष्णुप्रीतेः फलत्वेन श्रवणाद्विष्णावपि प्रीतिरस्तीति वाच्यम् । तत्र कर्मधारयेण व्यापिकाया बहुकालीनायाः प्रीतेरेवफलत्वश्रवणात् । न च यागध्वंस एव व्यापारोऽस्त्विति वाच्यम् । यद्ध्वंसजन्यं यत्तत्तदजन्यमिति व्याप्तेः । स्वर्गे यागाजन्यतापत्तेः । यागस्य कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन प्रतिबन्धकतापत्तेः । ध्वंसस्यान-

न्तत्वेन फलानन्त्यापत्तेश्च । न च विधिबोध्यवर्षादिप-र्यन्तमेव फलं ध्वंसो जन तीति वाच्यम् । स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ विधिना तादृशफलाबोधनात्तत्र फलानन्त्या-पत्तेः । एतत्तत्त्वमन्यत्राभिहितमेवेति दिक् ।

अधर्मत्वजातिमानधर्मः ।दुःखकारणविशेषगुणवृत्ति-सविषयावृत्तिजातिमान्वा । स चानित्य एव । दुःखात्क-चित् प्रायश्चित्तादिना च नश्यति । स चातीन्द्रिय आत्म-विशेषगुणः । धर्मवदेतत्साधकं द्रष्टव्यम् । विस्तरस्तु गुणरह-स्यटिप्पण्यां वेदितव्य इति दिक् ।

बुद्धित्वजातिमती बुद्धिः । पटं जानामि घटं जानामी-त्यनुगतप्रत्ययस्तस्य तत्र मानत्वात् । सा च द्विविधा । स्मृ-तिरनुभवश्च । स्मृतिः समानप्रकारकज्ञानजन्याऽनित्यैव यथार्थाऽ यथार्था च । अनुभवो द्विविधः । नित्योऽनित्य-श्च । ईश्वरस्य नित्यः । स च यथार्थ एव तत्तद्रूपेण सर्वविष-यकश्च । जीवानां त्वनित्यः । स च सर्वविषयकोऽसर्वविष-यकश्च । प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणाजन्यः सर्वविषयकः । अन्यस्त्वसर्वविषयकः । स चानुभवः प्रमाऽप्रमाभेदाद् द्वि-विधः । तत्र प्रमा चतुर्विधा । प्रत्यक्षानुमित्युपमितिशाब्द-भेदात् । तत्करणं प्रमाणमपि चतुर्विधम् । प्रत्यक्षानुमा-नोपमानशब्दभेदात् । तत्र प्रत्यक्षं द्विविधम् निर्विकल्प-कसविकल्पकभेदात् । तत्र सविकल्पकं द्विविधम् । प्रमाऽप्रमाभेदात् । तद्वति तत्प्रकारकानुभवस्तत्प्रमा तत्त-त्संबन्धेन तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्ना तेन सम्बन्धेन तत्त-त्प्रकारता तद्वानलुभवस्तेन तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रमा । तेन संयोगेन वह्निमति समवायेन वह्निज्ञानं न प्रमा । न वा शुक्तिरजतयो रजतशुक्ती इति ज्ञानं प्रमा । न वा स्मृति-

यथार्था प्रमेति । न च स्मृतेःप्रमात्वेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । अनुभवमात्रस्य प्रमात्वे इष्टापत्तिरिति वक्तुमुचितत्वात् । भ्रमकरणस्य प्रमाणत्वापत्तिस्तत्र बाधिकेति चेत् ? स्मृतिकरणस्य प्रमाणत्वापत्तिस्तत्रापि बाधिकेति तुल्यम् । किं च भ्रमरूपानुभवकरणस्य प्रमाणत्वाङ्गीकारेऽपि न प्रमाणविभागव्याघातः । तस्य प्रत्यक्षादिष्वन्तर्गतत्वेन तत्करणस्यापि प्रत्यक्षादिप्रमाणेष्वन्तर्भावस्य वक्तुं सुवचत्वात् । स्मृतेः प्रमात्वे तु न तत्करणं प्रत्यक्षादिप्रमाकरणेष्वन्तर्भवतीति प्रमाणविभागव्याघातापत्तिरिति दिक् ॥

अप्रमा च तदभाववति तत्प्रकारकज्ञानम् । तद् द्विविधम् । अनुभवस्मृतिभेदात् तत्रानुभवरूपं तद्धि प्रत्यक्षादिभेदेन चतुर्विधम् । निर्विकल्पकं तूभयबहिर्भूतमिति कश्चित् । अप्रमाभिन्नं ज्ञानं प्रमेत्यन्ये ।

तत्र साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षप्रमाणं साक्षात्कारत्वं च साक्षात्करोमीत्यनुगतप्रत्यक्षसिद्धजातिविशेषः । न चेन्द्रियजन्यज्ञानत्वमेव तत्प्रत्ययविषयोऽस्तु । मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वेनानुमित्यादावपि तथा प्रत्ययापत्तेः । इन्द्रियाप्रत्ययेऽपि तथाप्रत्ययाच्च । ननु गुरुत्ववान् घट इत्यादिप्रत्यक्षप्रत्यये साक्षात्कारत्वसत्त्वेऽपि गुरुत्वं साक्षात्करोमीत्यप्रत्ययाल्लौकिकविषयताया एव तादृशप्रत्ययविषयत्वं, तथा च साक्षात्कारत्वजातौ न मानमिति चेत् ।

अत्र केचित् द्रव्यत्वविशिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्षे समवायेन महत्त्वस्य कारणत्वान्महत्त्वकार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टायास्तस्या ईश्वरप्रत्यक्षसाधारण्याभावे ईश्वरप्रमायाः प्रत्यक्षप्रमायामनन्तर्भावे प्रमाविभागव्या-

घातापत्तिभयेन साक्षात्कारत्वस्य तत्साधारण्यस्य प्रमा-विभाजकधर्मस्य स्वीकारः । न च तत्साधारणान्यतरत्वे-नैव विभागोऽस्तु । अनुमितितत्साधारण्यान्यतरत्वेना-पि अनुमितिविभागोपपत्तावीश्वरप्रमायाः प्रत्यक्षेऽनुमितौ वाऽन्तर्भावे विनिगमकाभावात्तत्र तत्स्वीकारादित्याहुः ।

अपरे तु न कार्यतावच्छेदकतयापि प्रत्यक्षत्वजाति-सिद्धिः द्रव्यत्वविशिष्टलौकिकविषयतासंबन्धेन ज्ञाने मह-त्त्वस्य हेतुत्वात् । न च तादृशविषयतया ईश्वरज्ञानस्य स-र्वद्रव्ये सत्त्वाद् व्यभिचार इति वाच्यम् । लौकिकविषयतया प्रत्यक्षस्य प्रवृत्तौ हेतुत्वेनेश्वरज्ञाने लौकिकविषयताया मा-नाभावात् । तत्र तत्स्वीकारे त्वस्तु कार्यतावच्छेदकतया प्र-त्यक्षत्वसिद्धिः । न त्वीश्वरप्रत्यक्षे मानाभावाद्व्यभिचाराप-त्तेश्च । न च रजतं पश्यामीति प्रत्ययाद्भ्रमेऽपि लौकिकविषय-तासत्त्वाद्व्यभिचार इति वाच्यम् । विद्यमानरजतस्यैव तत्र भानाङ्गीकारान्महत्त्वस्य तत्र सत्त्वात् । अनुव्यवसायस्य प्रमात्वनियमानङ्गीकारेण भ्रमे लौकिकविषयताया अनङ्गी-काराच्च । अत एव लौकिकविषयतया द्रव्यचाक्षुषे चक्षुः-संयोगस्य कारणत्वेऽपि न व्यभिचारः । न चेश्वरज्ञाने प्रत्य-क्षत्वानङ्गीकारे ईश्वरप्रमाया आधिक्येन प्रमाविभागव्या-घात इति वाच्यम् । ईश्वरज्ञाने लौकिकविषयतास्वीकार-पक्षे तयैव प्रत्यक्षप्रमाविभागसम्भवात् । तस्य ईश्वरप्रमा-यामनङ्गीकारेऽपि न विभागानुरोधेन तत्रप्रत्यक्षत्वसिद्धिः । सिद्धधर्मेण विभागो न तु तदनुरोधेनापि पदार्थसिद्धिः । अतिप्रसङ्गात् । न वा प्रमाविभागव्याघातः । सिद्धधर्मेणान्य-तरत्वादिनैव प्रत्यक्षप्रमाणविभागसम्भवात् । न चैवमनुमि-तितत्साधारणान्यतरत्वमनुमितिनिष्ठप्रमाविभाजकताव-

च्छेदको धर्मोऽस्तु । तथा चेश्वरप्रमाया अनुमितावेवान्त-र्भावोऽस्तु इति वाच्यम् । अनुमितित्वजातेस्तत्साधारण्याङ्गीकारेणानुमितावन्तर्भावस्य तथाप्यपरिहारात् । प्रकारान्तरेणानुमितावन्तर्भावे बाधकान्तरमिति चेन्ममापि समानमिति दिक् ।

साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षं घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्रत्वङ्मनोभेदात् षड्विधम् । नन्वालोकस्यापि साक्षात्कारूपप्रमाकरणत्वेन प्रत्यक्षप्रमाणत्वापत्तिरिति चेत्? न । साक्षात्कारत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यता प्रतियोगिककारणतारूपकरणत्वेन प्रत्यक्षप्रमितिकरणविभागादालोकादेस्तादृशकरणत्वाभावात्तेन विनाऽप्यन्धकारादेश्चाक्षुषस्य जायमानत्वाच्चक्षुरादेश्च चाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वान्नालोकस्य तथात्वमिति केचित् ।

परे तु आलोकादेः प्रमाणत्वेऽपि प्रत्यक्षप्रमाणेऽन्तर्भावान्न प्रमाणविभागव्याघातः । प्रत्यक्षप्रमाणस्य षड्विधत्वकथनं नाधिकसंख्याव्यवच्छेदपरम् । अत एव क्वचिदिन्द्रियार्थसन्निकर्ष इत्यादिनाऽन्येषामपि प्रमाणत्वकथनम् । अत एव द्रव्यचाक्षुषं प्रति संयोगेन, द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति संयुक्तसमवायेन, द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति संयुक्तसमवेतसमवायादिना चक्षुषो हेतुताया आवश्यकत्वेन चक्षुष्ट्वेन हेतुत्वे मानाभावेऽपि न क्षतिः । सामान्यकार्यकारणभावस्यापि युक्तिसिद्धस्यैव स्वीकारादित्याहुः । करणत्वं च व्यापारवत् कारणत्वम् । अव्यवधानेन कार्योत्पादकत्वं वा । आद्ये चक्षुरादीनाम्, अन्त्ये तत्संयोगादीनां चेति दिक् ।

परेतु व्यापारवदसाधारणं कारणं करणम् । घटं प्रति कपालद्वयसंयोगवारणाय व्यापारवदिति । ईश्वरज्ञानवारणायासाधारणेति। तन्न। यद्धर्मावच्छिन्नं यद्धर्मावच्छिन्नं जनयित्वैव यद्धर्मावच्छिन्नं जनयति तद्धर्मावच्छिन्नस्य तद्धर्मावच्छिन्नं तद्धर्मावच्छिन्ने जननीये व्यापारः । न चेश्वरज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकावच्छिन्ने जनयितव्ये किंचिद्धर्मावच्छिन्नं व्यापारोऽस्तीति । ननु चक्षुषा संयोगेन द्रव्यग्रहे परमाण्वाकाशादीनामपि ग्रहणं स्यात्तत्रापि तत्संयोगस्य सत्त्वात् । न च चक्षुःसंयोगस्यातीन्द्रियत्वेन फलैकोन्नेयत्वेन तत्र फलाभावेन तत्सत्त्वे मानाभाव इति वाच्यम्। परमाणौ महत्त्वाभावस्याकाशे उद्भूतरूपाभावस्य च चाक्षुषतया तज्जनिकाया इन्द्रियसंयुक्तविशेषणतायाःसत्त्वेन तत्र चक्षुःसंयोगस्यावश्यकत्वात् । न च द्रव्यत्वविशिष्टलौकिकचाक्षुषे महत्त्वस्योद्भूतरूपस्य च समवायेन हेतुत्वान्न दोष इति वाच्यम् । एवमप्यन्धकारे भूतलादेश्चाक्षुषापत्तेः । तत्र समवायेन महत्त्वोद्भूतरूपयोः सत्त्वात् । अन्धकारे चाक्षुषान्यथानुपपत्त्या चक्षुःसंयुक्तविशेषणतायास्तत्र सत्त्वेन तत्र चक्षुःसंयोगस्यापि सत्त्वात् । न च द्रव्यचाक्षुषे संयोगेन महदुद्भूतरूपवदालोकस्य महत्त्ववद्रूपवदालोकस्य रूपवदालोकस्य विलक्षणसंयोगेनालोकस्य वा हेतुत्वमत एव नसुवर्णादिसंयोगेन घटादिचाक्षुषमिति नोक्तदोष इति वाच्यम् । एवमपि घटे किंचिदवयवावच्छेदेनालोकसंयोगेऽन्यावच्छेदेन चक्षुःसंयोगे चाक्षुषापत्तेः । आलोकसंयोगावच्छेदकावयवावच्छेदेन चक्षुःसंयोगवतां घटचाक्षुषस्य जायमानत्वेन विजातीयसंयोगेनालोकस्य तत्र सत्त्वातिदि चेत्?

अत्र केचित् आलोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्न-

चक्षुःसंयोगस्य समवायेन द्रव्यचाक्षुषे हेतुत्वान्नोक्तदोषः ।

परे तु आलोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नचक्षुःसंयोगस्य चक्षुःसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नालोकसंयोगस्य वा हेतुत्वमित्यत्र विनिगमकाभावान्न तथा हेतुत्वम्। अत एवालोकसंयोगावच्छिन्नचक्षुःसंयोगोऽपि न हेतुः । नापि तत्तदवयवावच्छिन्नस्यालोकसंयोगस्य चक्षुःसंयोगस्य च हेतुत्वम् । घटादावन्यावयवावच्छेदेनालोकसंयोगस्य चक्षुःसंयोगस्य च सत्त्वे प्रत्यक्षस्य जायमानत्वेन व्यभिचारात् । नाप्यालोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगसम्बन्धेन चक्षुर्हेतुः । चक्षुःसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगेनालोकेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहात् । अत एव एतदीयद्रव्यचाक्षुषे एतदीयचक्षुःसंयोगस्य कारणत्वं वाच्यं, तथा चातिप्रसङ्गवारणार्थमालोकसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नैतच्चक्षुःसंयोगस्यैव कारणत्वं कल्प्यत इति निरस्तम् । एतद्द्रव्यचाक्षुषे एतच्चक्षुःसंयोगावच्छेदकावच्छिन्नसंयोगेनालोकस्य कारणत्वस्यापि वक्तुमुचितत्वादिति तेन तेन रूपेण तेन तेन संबन्धेन वा द्वयोरेव हेतुत्वमाहुः ।

अन्ये तु अन्यावयवावच्छेदेन घटादावालोकसंयोगसत्त्वेऽपि चक्षुःसंयोगोऽस्त्येव । न च तत्र मानाभाव अन्धकारादिप्रत्यक्षान्यथानुपपत्त्या तत्र तत्स्वीकारावश्यकत्वात् । तथा च द्रव्यचाक्षुषे विजातीयसंयोगेन चक्षुषो हेतुत्वान्नातिप्रसङ्गः । न चैवमन्धकारे चक्षुःसंयोगावच्छेदकावयवावच्छेदेनालोकसंयोगे संपादितेऽपि तच्चाक्षुषं न स्यादिति वाच्यम् । तदानीमन्यस्यैव चक्षुःसंयोगस्याङ्गीकारात् । न चैवं घटादिचाक्षुषानन्तरमालोकस्यापनयने सति घटादेश्चाक्षुषापत्तिः पूर्वचाक्षुषानुरोधेन विजातीयच-

क्षुःसंयोगस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । तदा तत्तत्संयोगस्य नाशाभ्युपगमात् । न चैवमनन्तसंयोगतद्ध्वंसकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । कारणतावच्छेदके तत्सम्बन्धे च गौरवभयेनानन्तव्यक्तिस्वीकारस्यान्यत्र स्वीकारात् । न च चैत्रीयचक्षुःसंयोगान्मैत्रस्य द्रव्यचाक्षुषापत्तिः तदीयद्रव्यचाक्षुषे विजातीयसंयोगेन तदीयचक्षुषोऽपि हेतुत्वाङ्गीकारादित्याहुस्तन्न । द्रव्यचाक्षुषे विजातीयसंयोगेनालोकस्य तत्पुरुषीयद्रव्यचाक्षुषे विजातीयसंयोगेनालोकस्य वा हेतुत्वमिति विनिगमनाविरहात् । न चैवं सति तत्तत्पुरुषीयद्रव्यचाक्षुषजनकतावच्छेदकतया आलोकसंयोगे नन्तजातिकल्पनागौरवं, मम तु तच्चक्षुषो विजातीयसंयोगेन तत्तत्पुरुषीयद्रव्यचाक्षुषे हेतुत्वकल्पनादेकैव चक्षुःसंयोगे जातिरिति लाघवमिति वाच्यम् । कारणतावच्छेदके त्वन्मते तदीयचक्षुष्ट्वस्य प्रवेशेन तदपेक्षया संबन्धेऽनन्तजातिस्वीकारस्यैवोचितत्वात् । किं चैवं सति महदुद्भूतरूपयोः समवायेन द्रव्यचाक्षुषे हेतुत्वं न स्यात् परमाण्वाकाशादौ विजातीयचक्षुःसंयोगाभावादेवाचाक्षुषोपपत्तेः । न चेष्टापत्तिः । आलोकसंयोगो वायुसंयोगो वेत्यत्र विनिगमनाविरहात् ।

वस्तुतस्तु तत्तत्पुरुषीयद्रव्यचाक्षुषजनकतावच्छेदकत्वेनालोकसंयोगे न वैजात्यकल्पनं जातिसङ्करापत्तेः । तथा हि । यत्र चैत्रमैत्रादीनामेकेनैवालोकसंयोगेन द्रव्यचाक्षुषं तत्रालोकसंयोगे चैत्रमैत्रद्रव्यचाक्षुषजनकतावछेदकजातिद्वयसत्त्वात् । येन मैत्रस्यैव प्रत्यक्षं तत्र चैत्रचाक्षुषजनकतावच्छेदकजात्यसत्त्वात् । येन चैत्रस्यैव प्रत्यक्षं तत्र मैत्रचाक्षुषजनकतावच्छेदकजात्यसत्त्वादिति । न च चैत्र-

मैत्रप्रत्यक्षजनकभिन्नसंयोगस्वीकारान्न सङ्कर इति वाच्यम् अनन्तसंयोगकल्पने गौरवपत्तेः । तथा च विलक्षणसंयोगेन तदीयचक्षुष एव विलक्षणविलक्षणसंयोगेन चक्षुष एव वा तत्तदीयद्रव्यचाक्षुषे हेतुत्वम्, महत्त्वोद्भूतरूपयोः कारणत्वाभावस्त्विष्ट एव । अत एव घटसूक्ष्मावयवावच्छेदेन सन्निकर्षे घटप्रत्यक्षापादनमपि निरस्तमिति दिक् ।

नन्वालोकसंयोगावच्छेदकावच्छेदेन चक्षुःसंयोगस्य हेतुत्वमतेऽपि बिडालादेरन्धकारे घटादिचाक्षुषं न स्यात् आलोकसंयोगस्य तत्राभावात् । न च तच्चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवदालोकसंयोगस्तत्रास्तीति वाच्यम् । अन्येषामपि चाक्षुषापत्तेरिति चेत् ।

अत्र केचित् । तच्चक्षुःसंयुक्तालोकस्तच्चक्षुःसंगावच्छेदकावच्छेदेन संयुज्यते नान्यचक्षुःसंयोगावच्छेदकावच्छेदेन तादृशयोगस्य फलैकोन्नेयत्वादिति ।

ननु समवायेन विलक्षणालोकसंयोगस्य द्रव्यचाक्षुषे हेतुत्वेऽन्धकारे दीपादीनां चाक्षुषं सम्भवतीति दीपचक्षुःसंयोगस्य समवायेन दीपे सत्त्वात् । विलक्षणसंयोगेनालोकस्य हेतुत्वे दीपादौ तेन सम्बन्धेनालोकान्तराभावात् । स्वस्य च तत्रावृत्तेर्न तेषां चाक्षुषमिति चेन्न । तादात्म्यसम्बन्धेन तत्रावृत्तेस्तन्निष्ठगुणादिकारणत्ववद्विलक्षणदीपादिसंयोगेन दीपावृत्तेरपि दीपादेः स्वचाक्षुषे हेतुत्वसम्भवात् । अत एव महदुद्भूतरूपवदालोकस्य सुवर्णादेःसंयोगेन न घटादेश्चाक्षुषम् । न चान्धकारे सुवर्णचक्षुःसंयोगात् सुवर्णादेः प्रत्यक्षम् । तादृशसुवर्णादिसंयोगे वैजात्यानङ्गीकारात् । न चैवं विजातीयसंयोगेनालोकस्य हेतुत्वे महदुद्भूतेत्यालोकविशेषणवैयर्थ्यम् । इष्टत्वात् ।

अन्ये तु महदनभिभूतोद्भूतरूपवदालोकसंयोगस्य हेतुत्वमन्धकारे सुवर्णसंयोगात् सुवर्णस्य घटादेश्च प्रत्यक्षमिति । तन्न । बलात्सजातीयग्रहणकृतस्याग्रहणस्याभिभवत्वेनान्धकारे तादृशाभिभवस्य सुवर्णरूपादावभावेन सुवर्णादेः प्रत्यक्षापत्तेरपरिहारात् । बलवत्सजातीयसम्बन्धस्याभिभवत्वे तु कारणतावच्छेदकगौरवापत्तिरिति दिक् ।

चक्षुःसंयुक्तसमवायेन द्रव्यसमवेतचाक्षुषम् । चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायेन द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषम् ।

ननु द्रव्यसमवेतचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तसमवायस्य हेतुत्वे परमाणुघटितचक्षुःसंयुक्तसमवायेनान्धकारे पृथिवीत्वचाक्षुषवारणायालोकसंयोगावच्छेदेन चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायस्य हेतुत्वं वाच्यं तथा च त्रसरेणुचाक्षुषे व्यभिचारः । तस्य द्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वेनालोकसंयोगावच्छेदेन चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवायजन्यत्वाभावात् । न च द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषे तस्य हेतुत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । घटादावपि तादृशसन्निकर्षसत्त्वेन द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतचाक्षुषापत्तेः । न च द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्य रूपादेर्घटादौ चाक्षुषं जायत इति वाच्यम् । द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतस्य रूपादेस्त्रसरेणौ चाक्षुषसत्त्वेन व्यभिचारतादवस्थ्यात् । द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतत्वविशिष्टलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषे तस्य हेतुत्वं तर्हि तादृशविषयतया घटादौ चाक्षुषापत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेत् ।

अत्र केचित् तादृशचाक्षुषे द्रव्यस्य तादात्म्येन प्रतिबन्धकत्वान्नोक्तदोष इति वदन्ति ।

नव्यास्तु त्र्यणुकस्य नित्यत्वाङ्गीकारेण तच्चाक्षुषे

द्रव्यसमवेतचाक्षुषत्वाभावान्नोक्तव्यभिचार इति। द्रव्यसमवेतत्वविशिष्टलौकिकविषयतासम्बन्धे चाक्षुषे आलोकसंयुक्तचक्षुःसंयुक्तरूपवत्समवायो हेतुः द्रव्यसमवेतत्वविशिष्टलौकिकविषयतया चाक्षुषे वा स हेतुः। अत एव द्रव्यसमवेतरूपादिचाक्षुषस्य रूपत्वादौ सत्त्वेन तत्र चक्षुःसंयुक्तरूपवत्समवायसन्निकर्षाभावेऽपि न क्षतिः। एवं द्रव्यत्वादिविशिष्टलौकिकविषयतया चाक्षुषे चक्षुःसंयोगादेर्हेतुत्वमित्याहुः।

अपरे तु त्र्यणुकनित्यत्वाङ्गीकारे द्रव्यसमवेतचाक्षुषे स्वविषयसमवेतत्वसम्बन्धेनाश्रयचाक्षुषस्य द्रव्यचाक्षुषस्य वा हेतुत्वं, न तु तादृशचक्षुःसंयुक्तसमवायस्यापि, घटादिचाक्षुषानन्तरमेव तद्रूपादिचाक्षुषाङ्गीकारान्न व्यभिचार इत्याहुः। तन्न। घटचाक्षुषे व्यभिचारात्पूर्वं कपालचाक्षुषाभावात्। अन्यथा त्र्यणुकादिक्रमेण घटचाक्षुषापत्तेः।

वस्तुतो द्रव्यत्वविशिष्टलौकिकविषयतावत्समवेतत्वसम्बन्धेन चाक्षुषस्य द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतत्वविशिष्टलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषे हेतुत्वं तादात्म्यसम्बन्धेन द्रव्यस्य च प्रतिबन्धकत्वं त्रसरेणोरनित्यत्वपक्षेऽपि सम्भवति। अत एव द्रव्यचाक्षुषस्य स्वविषयगुणसमवेतत्वसम्बन्धेन रूपत्वादौ सत्त्वेऽपि क्षतिविरह इति ध्येयम्।

ननु चक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायस्य द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे हेतुत्वे परमाणुघटिततादृशसन्निकर्षात्परमाणुरूपगतशुक्लत्वचाक्षुषापत्तिस्तद्वारणार्थं चक्षुःसंयुक्तमालोकसंयुक्तं यन्महदुद्भूतरूपवत् तत्समवेतसमवायो हेतुर्वाच्यः। तथा च त्रसरेणुचाक्षुषे तद्रूपादिचाक्षुषे च व्यभिचारवारणार्थं द्रव्यान्यसमवेतं यत्तत्समवेतचाक्षुषे हे-

तुत्वं वाच्यं न तु द्रव्यान्यदिति द्रव्यसमवेतविशेषणम् । त्रसरेणुरूपचाक्षुषे व्यभिचारापरिहारात् । तथा च घटादौ तद्रूपादौ च तादृशचाक्षुषापत्तिरतस्तादृशचाक्षुषे द्रव्यसमवेतस्य प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, तथा च सत्तायां तादृशचाक्षुषं न स्यात् । तस्या द्रव्यसमवेतत्वादिति चेत् ।

अत्र केचित् । द्रव्यमात्रसमवेतस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

अन्ये तु द्रव्यसमवेतमात्रसमवेतचाक्षुषे द्रव्यसमवेतस्य प्रतिबन्धकत्वमाहुः । तन्न । त्रसरेणुरूपादौ तादृशचाक्षुषसत्त्वेन तत्र द्रव्यसमवेतस्य प्रतिबन्धकत्वासिद्धेः द्रव्यान्यद्रव्यसमवेतं तन्मात्रसमवेतचाक्षुषे तादृशसन्निर्षस्य हेतुत्वे द्रव्यसमवेतस्य प्रतिबन्धकत्वान्नोक्तदोषः ।

परे तु चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवत्समवेतसमवायस्य महत्त्ववत्समवेतसमवेतचाक्षुषे हेतुत्वान्न दोष इत्याहुः ।

नव्यास्तु त्रसरेणोर्नित्यत्वाङ्गीकारेण द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषे चक्षुःसंयुक्तरूपवत्समवेतसमवायस्य हेतुत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः

वस्तुतो द्रव्यसमवेतसमवेतचाक्षुषत्वं न कार्यतावच्छेदकं लाघवेन समवेतसमवेतचाक्षुषत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् । एवं वचोऽपि त्वाचग्रहे हेतुत्वं रूपस्थाने स्पर्शप्रवेशेन द्रष्टव्यम् ।

अत्र प्रचीननैयायिकाः । त्वचा द्रव्यग्रहे समवायेनोद्भूतस्पर्शमात्रं न प्रयोजकमपि तु रूपमपि । आत्मान्यद्रव्यप्रत्यक्षे मानसान्यद्रव्यप्रत्यक्षे वा समवायेनोद्भूतरूपस्य हेतुत्वात् । अन्यथा तादृशप्रत्यक्षे ऽनुगतकारणाभावापत्तेः । न च महत्त्वमेव तादृशप्रत्यक्षे कारणमिति

वाच्यम् । तस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वेन तादृशप्रत्यक्षं प्रत्यपि कारणत्वे गौरवापत्तेः । नेन च रूपस्यापि द्रव्यचाक्षुषे कारणत्वेन तादृशप्रत्यक्षेऽपि कारणत्वे गौरवमिति वाच्यम् । द्रव्यचाक्षुषे चक्षुःसंयोगस्यात्मान्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपस्य हेतुत्वेनैवानतिप्रसङ्गात् । न च द्रव्यचाक्षुषे उद्भूतरूपं मानसान्यद्रव्यप्रत्यक्षे उद्भूतस्पर्श एव हेतुरस्तु न तु द्रव्यस्पर्शने उद्भूतस्पर्शो मानसान्यद्रव्यप्रत्यक्षे उद्भूतरूपमिति वाच्यम् । आलोकादेरप्रत्यक्षत्वापत्तेः । न च त्वन्मते वायोरप्रत्यक्षत्ववन्मन्मते आलोकादेरप्रत्यक्षत्वमिष्टमेवेति वाच्यम् । आलोकादेरप्रत्यक्षत्वे चलति पक्षिकाण्डादौ दूरत्वादिदोषेण क्रियाया अप्रत्यक्षेण पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगेन क्रियानुमानानुपपत्तेः । तद्देशस्यालोकस्योद्भूतस्पर्शाभावेन त्वन्मतेऽप्रत्यक्षत्वेन तद्विभागस्य तत्संयोगस्य चाप्रत्यक्षत्वेन पूर्वदेशविभागोत्तरदेशसंयोगरूपलिङ्गस्याज्ञानेनानुमानासम्भवात् । किं च वायोः प्रत्यक्षत्वे तद्गतसंख्यादेः प्रत्यक्षापत्तिः । न च वायोरप्रत्यक्षत्वे शीतस्पर्शवान् वायुरिति त्वाचज्ञानानुपपत्तिः, बहिरिन्द्रियाणां स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञानाजनकत्वादिति वाच्यम् । तादृशसिद्धान्ताङ्गीकारेऽपि शीतस्पर्शो वायुवृत्तिरिति त्वाचज्ञानानन्तरं मनसैव शीतस्पर्शवान् वायुरिति ज्ञानाङ्गीकारादित्याहुः । तन्न । शीतो वायुरिति त्वाचप्रत्यक्षानुरोधेन तादृशप्रत्यक्षे महत्त्वस्यैव हेतुत्वात् । किं चाऽऽत्मान्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वस्य जातित्वाभावेन तादृशप्रत्यक्षस्यार्थसमाजग्रस्तत्वेन च तदवच्छिन्नं प्रत्यनुगतकारणाभावेऽपि न क्षतिः । अत एव द्रव्यचाक्षुषप्रतिबन्द्यपि निरस्ता । तथा च मानसान्यद्र-

व्यप्रत्यक्षत्वापेक्षया लाघवेन च द्रव्यचाक्षुषे उद्भूतरूपस्य द्रव्यस्पार्शने उद्भूतस्पर्शस्य हेतुत्वाद्वायुः स्पार्शन एव तद्गतसंख्याप्रत्यक्षं फूत्कारादौ त्विष्टमेवेति नव्याः ।

घ्राणस्य संयुक्तसमवायेन । गन्धस्य प्रत्यक्षे घ्राणजे वा हेतुत्वम् । गन्धगतजातिप्रत्यक्षे गन्धसमवेतप्रत्यक्षे वा संयुक्तसमवेतसमवायेन, गन्धप्रत्यक्षे महत्त्वं तु स्वाश्रयसमवेतत्वेन महत्त्वघटितसन्निकर्षो वा हेतुः । गन्धत्वादिप्रत्यक्षे तु महत्त्वादिघटितसन्निकर्ष एव हेतुर्न तु महत्त्वं स्वाश्रयसमवेतसमवेतत्वसम्बन्धेन हेतुः । परमाणुघटितसन्निकर्षेण गन्धत्वप्रत्यक्षापत्तेः

एवं रासनेऽपि बोध्यमिति दिक् ।

गन्धत्वविशिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्षं प्रति वा घ्राणजं प्रति वा घ्राणसंयुक्तमहत्त्ववन्निरूपितसमवायो हेतुः । न च रूपादौ तादृशप्रत्यक्षापत्तिः । तेषां घ्राणायोग्यत्वात् । तादात्म्येन गन्धस्य कारणत्वाद्वा । तादृशसंयुक्तसमवेतसमवायेन घ्राणस्य गन्धगतजातित्वविशिष्टलौकिकविषयतया घ्राणजप्रत्यक्षेगन्धसमवेतत्वविशिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्षे गन्धसमवेतस्य तादात्म्येन समवेतत्वसंबन्धेन गन्धस्य वा हेतुत्वेन न रूपत्वादौ तादृशप्रत्यक्षम् । एवमेव रसनया रसस्य तत्समवेतानां च ग्रहो बोध्यः । तथा हि रसत्वविशिष्टलौकिकविषयतया रासने रसनासंयुक्तमहत्त्ववन्निरूपितसमवायेन रसनायास्तादात्म्यसंबन्धेन रससमवेतस्य रससमवेतत्वसंबन्धेन रसस्य वा हेतुत्वान्नरूपादौ रूपत्वादौ च तादृशप्रत्यक्षम् । न वा गन्धघटितरसनासन्निकर्षेण सत्तादौ रासनं श्रोत्रेण समवायेन शब्दग्रहः समवे-

तत्समवायेन तत्समवेतग्रहः।

ननु श्रोत्रेण समवायेन शब्दग्रहे देशान्तरस्थशब्दग्रहणापत्तिरिति चेत्? न। शब्दत्वविशिष्टलौकिकविषयतया तत्पुरुषीयप्रत्यक्षे श्रावणे वा तत्कर्णावच्छिन्नशब्दस्य हेतुत्वात्।

अन्ये तु तत्तत्पुषीयकर्णावच्छिन्नसमवायस्य तत्पुरुषीयशब्दप्रत्यक्षे हेतुत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः।

शब्दप्रत्यक्षे तद्गतजातिप्रत्यक्षे च श्रोत्रमनःसंयोग एव व्यापारः। शब्द एवेत्यन्ये।

मनसा संयोगेनात्मग्रहः। तत्समवेतानां संयुक्तसमवायेन तत्समवेतसमवेतानां संयुक्तसमवेतसमवायेन। संस्कारादीनां तत्समवेतानां च मनसा न प्रत्यक्षम्। तेषां मनसोऽयोग्यत्वादिति केचित्।

अपरे तु गुणत्वविशिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्षं प्रति मानसं प्रति वा योग्यगुणत्वेन कारणत्वात्, गुणसमवेतत्वविशिष्टलौकिकविषयतया प्रत्यक्षे मानसे वा योग्यगुणसमवेतस्य तादात्म्येन समवेतत्वसंबन्धेन योग्यगुणस्य वा हेतुत्वान्नोक्तदोषः। योग्यगुणत्वं तु ज्ञानत्वाद्व्यापकसंस्कारादिव्यावृत्तो जातिविशेषः। न चैवं सति निर्विकल्पकस्य प्रत्यक्षापत्तिः। तस्य निर्विकल्पकव्यावृत्तत्वे तु ज्ञानत्वेन सङ्करापत्तिरिति वाच्यम्। घटमहं जानामीति प्रत्यक्षे निर्विकल्पकस्यापि विषयत्वे बाधकाभावात्। तस्यातीन्द्रियत्वोक्तिस्तु एतादृशप्रत्यक्षस्य सविकल्पकविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न तस्य तत्साधकत्वम्। किं त्वनुमानस्यैवेत्यभिप्रायेणेति केचित्।

परे तु निर्विकल्पकजीवनयोर्नियतयोरतीन्द्रियत्वे-

नानङ्गीकारात् ज्ञानत्वकृतित्वादिव्यापकत्वमेव तस्ये-स्याहुः ।

अन्ये तु जीवनयोनियत्नानङ्गीकारान्निर्विकल्पकत्वेन तादृशप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वान्नोक्तदोष इत्याहुः ।

ननु घटमहं जानामीति प्रत्यक्षस्य सविकल्पकविषयत्वेनाप्युपपत्तेर्न निर्विकल्पके मानमिति चेत्? न । विलक्षणघटत्वप्रकारकबुद्धेर्जनकं विलक्षणघटत्वज्ञानं वाच्यम्, अन्यथा जातिमानिति ज्ञानोत्तरं घट इति ज्ञानापत्तेः । न च घटत्वे जातित्वाप्रकारकघटत्वप्रकारत्वयैव तस्य वैलक्षण्याद्विलक्षणघटत्वप्रकारतायां न मानमिति वाच्यम् । घटोजातिमानित्यत्र वैलक्षण्याभावापत्तेः । तथा च घटोयमिति बुद्धेः पूर्वं घटत्वज्ञानं सिध्यन्निर्विकल्पकमेव सिध्यतीत्यन्यत्र विस्तरः ।

इन्द्रियेणाभावप्रत्यक्षे तु क्वचिदिन्द्रियविशेषणतया यथा श्रोत्रेणाकाशे गकाराद्यभावग्रहः । ककारादौ गत्वाद्यभावग्रहस्तु इन्द्रियसमवेतविशेषणतया, कत्वादौ गत्वाद्यभावग्रहणं इन्द्रियसमवेतविशेषणतया, चक्षुरादिना द्रव्येऽभावग्रहणं संयुक्तविशेषणतया, द्रव्यसमवेतेऽभावप्रत्यक्षं तु संयुक्तसमवेतविशेषणतया, द्रव्यसमवेतसमवेतेऽभावप्रत्यक्षं तु संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया, द्रव्यवृत्तिघटाभावे द्रव्यत्वभावत्वाद्यभावग्रहे तु इन्द्रियसंयुक्तविशेषणविशेषणता । एवमनुभवानुसारेणान्यत्रापि द्रष्टव्यमिति दिक् ।

न च विशेषणताया बहुविधत्वेन षड्विधत्वं सन्निकर्षस्येति सिद्धान्तव्याघात इति वाच्यम् । विशेषणतात्वेन सर्वासामेकत्वेन तत्कथनात् । न चैवं संयोगत्वेन संयोग-

संयुक्तसमवायसंयुक्तसमवेतसमवायानां समवायत्वेन समवाय, समवेतसमवाययोः यद्वा संयोगत्वेन संयोगानां समवायत्वेन चतुर्णां विषेषणतात्वेन विशेषणतानामेकत्वे त्रैविध्यमेव कुतोनोक्तमिति वाच्यम् । विभागे स्वतन्त्रेच्छाया नियामकत्वादिति दिक् ।

इति प्रत्यक्षपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथानुमानं निरूप्यते ।

अनुमितिकरणमनुमानम् । अनुमितित्वं चानुमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः ।

परे तु वह्निमनुमिनोमीति प्रतीतिवत्पर्वतमनुमिनोमीति प्रतीत्यभावेन विधेयताया एव तादृशप्रतीतिविषयत्वे सति अनुमितित्वजातौ मानाभावमाहुः ।

तच्चानुमानं ज्ञायमानं लिङ्गमिति प्राञ्चः । अतीतानागतस्यापि लिङ्गस्य ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेस्तज्ज्ञानं परामर्शव्यापारकं करणमिति नव्याः ।

मनोजन्यत्वेन मानसत्वस्यान्यत्र निरस्यत्वान्मनस्तत्र करणमिति नव्यतराः ।

परामर्शस्तु येन रूपेण व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानं तच्चैकं ज्ञानद्वयं वा । एवं च धूमो वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं स्वाव्यवहितोत्तरं पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ हेतुरिति मीमांसकाः । तन्न । स्वस्वाव्यवहितोत्तरपर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ धूमत्वेन व्याप्तिज्ञानस्य तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानस्य च हेतुत्वे गौरवापत्तेः । अतः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानस्यैव स्वाव्यवहितोत्तरपर्वतो वह्निमान् इत्यनुमितौ लाघवेन हेतुत्वात् । गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकीभूतधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यैकस्यैव स्वाव्यवहिततादृशानुमितौ हेतुत्वे तु पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभूतधर्मधर्मितावच्छेदकव्याप्तिज्ञानत्वेनापि हेतुत्वे विनिगमनाविरहात् । द्रव्यत्वेनापि कदाचित्तदानी-

मपि कस्य चिद् व्याप्तिग्रहाद् द्रव्यवान् पर्वत इति ज्ञानाद् अनुमित्यापत्तिवारणाय तत्कालीनत्वेन तत्पुरुषीयत्वेन व्याप्तिग्रहविशेषणत्वे तु अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गाच्चेत्याहुः ।

अपरे तु पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिजनकतावच्छेदकत्वेन पर्वतो वह्निव्याप्यालोकवानित्यादिज्ञानेषु मानसत्वव्याप्यो जातिविशेषः सिध्यत्यतो न चाक्षुषत्वादिना सङ्कर इत्याहुस्तन्न । पर्वतचाक्षुषसामग्रीसत्त्वेन मानसज्ञानानुपपत्त्या पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्यभावापत्तेः । किं च पर्वतो द्रव्यमित्याद्यनुमितिजनकत्वेन तज्जनकपरामर्शेषु तादृशजातिसिद्धा तया सङ्करापत्तेरिति दिक् ।

परे तु पर्वतो वह्निमानित्यनुमितौ वह्न्यभाववदवृत्तिमान्पर्वत इति निश्चयो हेतुः वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानोत्तरं वह्न्यभाववदवृत्तिमान् पर्वत इति ज्ञानादेवानुमितिरित्याहुस्तन्न । धूमो वह्निव्यभिचारी पर्वतो धूमाभाववान् इत्यादिज्ञानानामप्रतिबन्धकत्वापत्तेः । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं वह्न्यभाववदवृत्तिमान् पर्वत इति ज्ञाने हेतुः । तत्र तेषां प्रतिबन्धकत्वेऽपि न हेत्वाभासत्वमनुमितेस्तत्कारणस्य च साक्षात्प्रतिबन्धकस्यैव हेत्वाभासत्वात् । किं च धूमादेरपि समवायेन साध्याभाववति वृत्तित्वेन संयोगसंबन्धेनावृत्तित्वं वाच्यं तथा च वह्निमानेतत्त्वादित्याद्यननुगतत्वात् ।

अत्र केचित् वह्नेर्ज्ञानलक्षणासन्निकर्षात्, चक्षुषैव पर्वतो वह्निमानित्यादिविशिष्टबुध्या प्रवृत्याद्युपपत्तेर्न वह्न्याद्यनुमितौमानम् । न चाभेदातिरिक्ते संसर्गमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतया बहिरिन्द्रियेण द्रव्यग्रहे तत्संयो

गो हेतुः । अयं दण्डीत्यादिप्रत्यभिज्ञायामभेदसंबन्धेन दण्डिन एव प्रकारत्वं दण्डिनि च दण्डस्य प्रकारत्वान्न व्यभिचारः । रजतारोपे चाभेदसंबन्धेन रजतस्य प्रकारत्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । संयोगसंबन्धेन दण्डप्रकारकप्रत्यभिज्ञाने बाधकाभावेन तत्र व्यभिचारान्मानाभावाच्च । अत एव नियमान्तरमपि परास्तम् ।

न च व्यवहितदण्डे पुंसि दण्डीति चाक्षुषज्ञानापत्तिरिति वाच्यम् । दण्डाज्ञानदशायां कारणाभावात् । तत्सत्त्वे दण्डाभावज्ञानस्य सत्त्वे संशयात्मकस्येष्टत्वाद्विशेषदर्शने दण्डाभावज्ञानासत्त्वे वा निश्चयात्मकस्यापीष्टत्वात् । अस्तु तथा नियमः पर्वतो वह्निमदभिन्न इति ज्ञाने बाधकाभावात्,मानसज्ञानेन वा चरितार्थत्वाच्च । तत्र नियमस्यात्यन्तबाधितत्वाच्च । न चानुमिनोमीत्यनुभवसिद्धो ज्ञानविशेषः । यत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां परामर्शः कारणं तत्र न साक्षात्कारत्वं साक्षात्करोमीति प्रत्ययाभावात्, न साक्षात्करोमीति प्रत्ययाच्चेति वाच्यम् । साक्षात्करोमीत्यत्र लौकिकविषयताया एव विषयत्वात् । अनुमिनोमीति प्रत्ययस्य स्ववासनाकल्पितस्यापामरसाधारणस्याभावात् । न च पर्वतांशे लौकिकविषयतासत्त्वे पर्वतं साक्षात्करोमीति प्रत्ययापत्तिः । इष्टत्वात् । अत एव चाक्षुषसामग्र्या बलवत्त्वान्मानसज्ञानासम्भवेऽपि न क्षतिः । एतेनाप्रसिद्धिसाध्यकानुमितिरूपं ज्ञानं प्रत्यक्षाद्भिन्नमावश्यकम् । तन्न । साध्यप्रकारकं प्रत्यक्षं साध्यज्ञानाभावान्न साध्यविशेष्यकम् । साध्येन सन्निकर्षाभावादिति निरस्तम् । जलव्यापकपृथिवीत्वाभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववानयमिति परामर्शे व्यापकतायां जलस्य भेदस्य च प्रविष्टत्वेन पृथिव्यां भेदस्य भेदे प्रतियोगितया जलस्य भानस-

म्भवात्। अत एवाप्रसिद्धिसाध्यकानुमितेः साध्यविशे-
ष्यकत्वमेवेति नियमोऽपि परास्तः।

न च व्यापकतायां भेदज्ञानेऽपि जलभेदस्याज्ञानान्न तस्य भानमिति वाच्यम्। भेदत्वसामान्यलक्षणया तस्यापि ज्ञानात्। अत एव पर्वतीयवह्निज्ञानाभावान्न पर्वतो वह्निमान् इति प्रत्यक्षमित्यपास्तम्। न वह्न्यनुमित्यनुरोधेन तस्यावश्यकत्वात्। न च पर्वतो वह्निमान्न वेति संशयापत्तिरिति वाच्यम्। परामर्शस्यैव तत्र प्रतिबन्धकत्वात्। न च शाब्दज्ञानेऽपि मानाभावः। मानसप्रत्यक्षस्य तत्र च संभवादिति वाच्यम्। संशयानन्तरं निश्चयात्मकस्य जायमानस्य प्रत्यक्षस्यासंभवात्। एतेनानुमितिं प्रति परामर्शादेः कारणत्वम्। समाने विषये प्रत्यक्षसामग्र्या भिन्नविषये चानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनमपि निरस्तमिति दिक्।

नन्वनुमितिजनकज्ञानविषया व्याप्तिर्न साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वं, पर्वतीयवन्ह्यत्यन्ताभाववद्वृत्तित्वेन धूमादावव्याप्तेः। नापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वम्। समवायेन वह्नित्वावच्छिन्नाभावस्यधूमवत्यपि सत्त्वेनाव्याप्तेः। नापि साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन तादृशसाध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वं मूले वृक्षे कपिसंयोगोऽग्रे नेत्यबाधितप्रतीत्या समवायेन कपिसंयोगत्वावच्छिन्नाभावस्य वृक्षे सत्त्वेन कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तेः। अत एव साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवदन्यावृत्तित्वमपि न। मूले वृक्षः कपिसंयोग्यग्रे वृक्षः कपिसंयोगी नेति प्रतीत्या तादृशान्योन्याभावस्यापि वृक्षे सत्त्वेन कपिसंयोग्येतत्त्वा-

दित्राव्याप्तेः । न च प्रतियोग्यधिकरणावृत्तित्वेनात्यन्ताभावस्य प्रतियोग्यवृत्तित्वेनान्योन्याभावस्य विशेषणादुक्तयोरत्यन्ताभावान्योऽन्याभावघटितयोर्निर्दोषत्वमिति वाच्यम् । कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यत्राव्याप्तेः । द्रव्यगुणयोर्विद्यमानयोः कपिसंयोगतद्वतोश्चात्यन्ताभावान्योऽन्याभावयोरेकत्वेन प्रतियोग्यधिकरणे प्रतियोगिनि च तयोर्वृत्तित्वेन तादृशात्यन्तान्योऽन्याभावयोरप्रसिद्धेः । किं च प्रमेयत्वादिसाध्यके तादृशात्यन्ताभावान्योऽन्याभावयोरप्रसिद्धत्वेनाव्याप्तिः । अत एव साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यानधिकरणवृत्तित्वविशिष्टो यस्तद्वति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्यावृत्तित्वमपि परास्तमिति चेत् ।

अत्र केचित्, अनुमितिकारणज्ञानविषयव्याप्तिनिर्वचनमिदम् । अन्यथा धूमादौ धूमत्वादिनैव वन्हिव्याप्यत्वव्यवहारोपपत्तेरितरवैयर्थ्यम् । अनुमितिकारणज्ञानविषयो न धूमत्वमात्रम् । धूमवानिति ज्ञानादप्यनुमित्यापपत्तेः । तथा च केवलान्वयिसाध्यस्यानुमित्यभावात्तत्र तादृशव्याप्तेरभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः । तन्न । पर्वते वन्हिमनुमिनोमीतिवदिह मेयत्वादिकमनुमिनोमीति प्रतीत्या केवलान्वयिनोऽप्यनुमितिस्वीकारात् । न च साध्याभावाप्रसिद्ध्या साध्यसंशयरूपपक्षताया अभावान्नानुमितिरिति वाच्यम् । साध्यसंदेहस्य पक्षतात्वानङ्गीकारात् । किं च साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतोरवृत्तित्वमवश्यं वाच्यम् । अन्यथा वन्ह्यभाववति स्वावयवे समवायेन धूमादेर्वृत्तित्वेनाव्याप्त्यापत्तेः । तथा च सत्तावान् द्रव्यत्वादित्यत्राव्याप्तिः । साध्याभाव-

वति हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तित्वाप्रसिद्धा तादृश-वृत्तित्वाभावाप्रसिद्धेः । अत एव न हेतुतावच्छेदकसंब-न्धेन हेत्वधिकरणावृत्तिसाध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नाभावकत्वम् । ज्ञेयत्ववान्मेयत्वादित्यत्राव्याप्तेः ।

परे तु केवलान्वयिनि साध्यात्यन्ताभाववदलीकमेव भासते तदवृत्तित्वज्ञानादेवानुमितिरित्याहुः। तन्न । असत्पदार्थविषयकज्ञानकारणाभावादसत्ख्यातेरभावात् ।

अन्ये तु वन्ह्याद्यत्यन्ताभावादौ प्रतियोगितासंबन्धेन प्रमेयत्वभ्रमदशायां प्रमेयत्वाभाववदवृत्तिधूमवान् पर्वत इति ज्ञानाद् धूमादिना प्रमेयत्वानुमानम् । न चायथार्थ परामर्शजन्यत्वेनानुमितेर्भ्रमत्वापत्तेः । साध्यवद्विशेष्यक-परामर्शस्यैव यथार्थानुमितिजनकत्वात्तस्य च तत्रापि सत्त्वादित्याहुः। तन्न प्रमेयत्वादावत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानदशायां स्वरूपसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वावच्छेदेनाभावे प्रतियोगितया प्रमेयत्वाभावज्ञानदशायां वात्यन्ताभावे प्रतियोगितया प्रमेयत्वभ्रमासंभवात् । तादृशज्ञाने तादृशज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।

ये तु अत्यन्ताभावे प्रतियोगितासंबन्धेन प्रमेयत्वाभावज्ञानं समानप्रकारकमेव तादृशव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकमाहुः । तन्न । प्रमेयत्वं नास्तीति ज्ञानस्यैव प्रतियोगितयाऽत्यन्ताभावे प्रमेयत्वज्ञानत्वेन तादृशज्ञानस्याहार्यत्वेनाप्रतिबन्धकत्वात् । न च प्रमेयत्वादावत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानदशायां न तदनुमितिरिति वाच्यम् । अनुभवापलापे सर्वदा प्रमेयत्वानुमितेरप्यपलापापत्तेः । न च तदा कारणाभावादपलाप इति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यनुमितौ व्यभिचारेण तज्ज्ञानस्य कारणत्वासिद्धेः । अत

एव साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणे येन येन संबधेनावृत्तिर्यः स हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणे तेन संबन्धेनावृत्तिस्तत्वं विशेषणतासंबन्धेनावृत्तित्वं वा वाच्यम् । केवलान्वयिन्यवृत्तिमादाय लक्षणं सङ्गमनीयम् । न च कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ अव्याप्यवृत्त्यधिकरणताया अव्याप्यवृत्तित्वेन मूलावच्छेदेन एतद्वृक्षत्वादौ संयोगाधिकरणवृत्तित्वाभावस्य सत्वात् तत्र च एतद्वृक्षत्वरूपहेत्वधिकरणावृत्तित्वस्यासत्त्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । तस्याव्याप्यवृत्तित्वेऽपि सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वाङ्गीकारात् । तथा हि द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिप्रतीतिवशाद्गुणे सत्तायां न द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीतेर्गुणे सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावविषयत्वेन सामानाधिकरण्यस्य व्याप्यवृत्तित्वेन प्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रवेशेन लाघवमिति परास्तम् । धूमवान् वह्नेरित्यादावतिव्याप्तेः । धूमाधिकरणावृत्तेः कस्य चिद्वन्ह्यधिकरणावृत्तित्वात् । साध्याधिकरणावृत्तित्वव्यापकत्वं हेत्वधिकरणावृत्तित्वस्य वाच्यम् । तदपेक्षया साध्ये हेतुव्यापकत्वस्यैव लाघवेन सिद्धान्ते वक्ष्यमाणत्वात् । किं च साध्याधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नाभाववत्त्वं हेत्वधिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावव्याप्यं वाच्यम् । अन्यथातिप्रसङ्गस्तथा च प्रमेयत्वादिसाध्यकेऽव्याप्तिः । वृत्तित्वत्वापेक्षया गौरवेण प्रमेयत्वाधिकरणवृत्तित्वत्वस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः । अपि च शाखायां वृक्षे न संयोग इतिवत् पृथिवीत्वे जलेन द्रव्यत्व-

सामानाधिकरण्यमित्यादौ जलावच्छेदेन पृथिवीत्वे द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावस्यासत्त्वेनास्त्ववच्छेदकत्वाभावविषयत्वं सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामाधिकरण्यमिति प्रतीतेर्गुणावच्छेदेन सत्तायां द्रव्यत्वसामानाधिकरण्याभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीतेरनभ्युपगमेन सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वात्। किं च सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवशाद् द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरित्यादिप्रतीतेर्द्रव्यावच्छेदेन सत्तावृत्तित्वाभावस्य विषयत्वम्, अनवच्छिन्नवृत्तित्वाभावस्य वा विषयत्वमित्यस्यापि सुवचत्वात्। प्रतियोगिवैयधिकरण्यप्रवेशावश्यकत्वाच्चेति।

अत्रोच्यते। प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं यद्धेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं तन्निष्ठाभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्ना या प्रतियोगिता तस्या अनवच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धेनाधिकरणे हेतुतावच्छेदकसंबन्धेनवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकविशिष्टं तादृशवृत्तित्वविशिष्टहेतुतावच्छेदकं वा व्याप्तिः। साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन वा प्रतियोग्यनधिकरणत्वं बोध्यम्। तथा च प्रतियोगिता साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन न विवक्षणीया। यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदकस्य वाच्यम्। अत एव प्रतियोगितावच्छेदकं यत्किं चित्तदवच्छिन्नानधिकरणत्वे उच्यमाने वृक्षः कपिसंयोगाभाववानेतत्त्वादित्यत्राव्याप्तिः। कपिसंयोगरूपाभावस्य गुणसामान्याभाव-

त्वरूपद्रव्यमात्रसमवेताभावत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदका-
वच्छिन्नानधिकरणहेत्वधिकरणवृत्तित्वेन प्रतियोगिव्यधि-
करणत्वेन साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रतियोगितावच्छेद-
कत्वात्। नापि स्वीयं यद्यत्प्रतियोगितावच्छेदकं तदव-
च्छिन्नानधिकरणत्वं द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यत्रा-
तिव्याप्तेः । द्रव्यत्वरूपाभावस्य द्रव्यत्वाभावत्ववन्नित्य-
वृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावत्त्वमपि प्रतियोगितावच्छेदकं
तदवच्छिन्नाधिकरणमेवानित्यद्रव्यम् । एवं नित्यद्रव्यमपि
अनित्यवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वाभावत्वरूपप्रतियोगिताव-
च्छेदकावच्छिन्नाधिकरणमेवेति न द्रव्यत्वरूपाभावः प्रति-
योगिव्यधिकरणः किं त्वन्यस्तत्प्रतियोगितानवच्छेदक-
त्वात् साध्यतावच्छेदकस्य । नापि प्रतियोगितावच्छेद-
कावच्छिन्नं यत्किं चित् तदनधिकरणत्वम् । कपिसंयोग्येत-
त्त्वादित्यत्राव्याप्तेः । कपिसंयोगाभावस्यापि स्वप्रतियोगि-
तावच्छेदकं कपिसंयोगत्वं तदवच्छिन्नस्य यस्य कस्य चित्
संयोगस्यानधिकरणहेत्वधिकरणे वृत्तेरिति परास्तम् ।

ननु प्रमेयवह्निमान् सत्त्वात्, घ्राणग्राह्यगुणवान् द्रव्य-
त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः । यादृशप्रतियोगित्वावच्छेदकाव-
च्छिन्नानधिकरणं यद्धेत्वधिकरणं तन्निष्ठाभावतादृशप्रति-
योगिताया लाघवेन वह्नित्वगन्धत्वादेरवच्छेदकत्वेन सा-
ध्यतावच्छेदकस्य प्रमेयवह्नित्व घ्राणग्राह्यगुणत्वादेरनव-
च्छेदकत्वादिति चेत् । न । गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वात् ।

केचित्तु प्रतियोगितावच्छेदकाभाववत्यवृत्त्यपि
प्रतियोगितावच्छेदकत्वमाहुः । तन्न । सत्तावान् द्रव्यत्वा-
दित्यत्राव्याप्तेः । विशिष्टसत्ताभाववति सत्तात्वस्यावृत्ति-
त्वेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् ।

अपरे तु गुरुधर्मस्य स्वरूपसंबन्धरूपप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावपक्षे यादृशेत्यादिनोक्तप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकं तद्भिन्नं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । यद्धर्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगिनाश्च विशिष्य ग्राह्याः । अतः प्रमेयवह्नित्वविशिष्टसंबन्धिनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावेऽपि न क्षतिरित्याहुः ।

ननु महाकालनिष्ठविशेषणतया घटादेः साध्यतायां समवायादिना कालपरिमाणादेर्हेतुत्वेऽव्याप्तिः । प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेतुत्वधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितायाः समवायसंबन्धेन घटादिनिष्ठायाः प्रसिद्धावपि तत्प्रतियोगितायाः साध्यतावच्छेदकसंबन्धावच्छिन्नत्वाप्रसिद्धेः । साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणहेत्वधिकरणविवक्षया पक्षेऽपि वृत्तिमन्मात्रस्य तेन संबन्धेन महाकाले वृत्तित्वात्तदभावस्य साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोग्यधिकरणे हेत्वधिकरणवृत्तित्वेन लक्षणाघटकत्वात् । अवृत्तेस्तेन संबन्धेनाधिकरणाप्रसिद्ध्या तदभावस्यापि लक्षणाघटकत्वात् । न च साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन यत्किंचिद्धेत्वधिकरणावृत्तित्वं यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने विशेषणम् । तथा चावृत्त्यभावस्यैव लक्षणघटकत्वान्न व्याप्तिरिति वाच्यम् । सत्तावान् प्रमेयत्वादित्यादावतिव्याप्तेः । साध्याभावस्य तेन संबन्धेन हेत्वधिकरणं यद् द्रव्यादि तद्वृत्तिप्रतियोगिकत्वेन सामान्यादौ तेन संबन्धेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या च लक्षणाघटकत्वाद् द्रव्यत्वाद्यभावादेरेव

लक्षणघटकत्वात्साध्यतावच्छेदकस्य तत्प्रयोगितानवच्छेदकत्वात् ।

न च महाकालभेदविशिष्टघटाभाव एव तादृश महाकालस्य घटाद्यधिकरणत्वेऽपि महाकालभेदविशिष्टघटाद्यनधिकरणत्वान्महाकाले महाकालभेदाभावादिति वाच्यम् । महाकालस्य दैशिकविशेषणतया महाकालभेदानधिकरणत्वेऽपि कालिकविशेषणतया महाकालभेदाधिकरणत्वान्महाकाले सर्वमिति प्रतीतेः । तथा च महाकालभेदविशिष्टघटाधिकरणत्वं कालिकविशेषणतया कालस्येत्यव्याप्तिरिति चेत् ! न ।

साध्यतावच्छेदकसंबन्धसामान्ये यदभावयादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिकहेत्वधिकरणीभूतयत्किंचिद्व्यक्त्यनुयोगिकत्वोभयाभावस्तदभावतादृशप्रतियोगितावच्छेदकं यत्साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः । कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्राकाशाभावस्तादृशः साध्यतावच्छेदककालिकसंबन्धसामान्ये आकाशत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वमहाकालानुयोगिकत्वोभयाभावसत्त्वादिति केचित् ।

तन्न । गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारपक्षे तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकं यद्धर्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्भिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिर्वाच्या । तथा च पारिभाषिकावच्छेदकत्वस्याकाशत्वादावप्रसिद्धेः । किं च गगनादेः स्वरूपसंबन्धेन काले वृत्तित्वपक्षे गगनत्वे स्वरूपसंबन्धरूपप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याप्रसिद्धेः ।

परे तु प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन यद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकणं तन्निष्ठाभावतादृशप्रतियोगितासामान्ये यत्संबन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नं तद्धेतुतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकम् । भवति हि समवायादिना घटत्वाद्यवच्छिन्नानधिकरणमहाकालपरिमाणाधिकरणमहाकालनिष्ठसमवायादिना घटाद्यभावप्रतियोगितासामान्ये घटत्वाद्यवच्छिन्नत्वकालिकसंम्बन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वात् कालिकसंबन्धेन घटत्वाद्यवच्छिन्नं कालपरिमाणव्यापकम् ।

यद्यपि संयोगेन रूपादेर्धर्ममात्रव्यापकत्वापत्तिः संयोगेन रूपाधिकरणाप्रसिद्ध्या संयोगेन रूपाद्यभावादेर्लक्षणाघटकत्वेन लक्षणप्रविष्टघटाद्यभावप्रतियोगितासामान्ये रूपत्वावच्छिन्नत्वसंयोगसंबन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वात्तथापि व्यापके तेन संबन्धेन वृतित्वं व्यापकतावच्छेदके वा तत्संबन्धावच्छिन्नाधेयतावच्छेदकत्वं वाच्यम् । तेन वन्हिरूपोभयत्वादिना न वन्ह्यादेः संयोगेन धूमव्यापकत्वम् ।

ननु प्रमेयवन्हिमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः । प्रमेयवन्हित्वस्य गौरवेणानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या तादृशप्रतियोगितासामान्ये उभयाभावासंभवात् । न च यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभावघटितोभयाभावो लक्षणघटक इति वाच्यम् । सत्तावान् जातेरित्यत्राव्याप्तेः । जातिमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितासामान्यनिविष्टविशिष्टसत्ताभावप्रतियोगितायां सत्तात्वान्यू-

नवृत्तिविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नत्वसत्त्वेन तादृशप्रतियोगितासामान्ये उभयाभावासत्त्वात् । न च हेतुमन्निष्ठतादृशाभावप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मान्यूनवृत्तिधर्मावच्छिन्नत्वाभाव एव लक्षणघटकः । यद्धर्मावच्छिन्नं यद्धर्मावच्छिन्नाभाववति अवृत्ति तद्धर्मस्य स धर्मोऽन्यूनवृत्तिः विशिष्टसत्तात्वं तु न सत्तात्वान्यूनवृत्तिविशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नाभाववति सत्तात्वावच्छिन्नस्य वृत्तेरिति वाच्यम् । विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यत्रातिव्याप्तेः । विशिष्टसत्तात्वस्यापि विशिष्टसत्तात्वान्यूनवृत्तित्वाभावादिति चेत् ! ।

न प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकारणं हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणं तन्निष्ठाभावतादृशप्रतियोगितासामान्ये यद्धर्मविशिष्टसंबन्धिनिष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वयत्संबन्धावच्छिन्नत्वोभयाभावस्तेन संबन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नं तस्य व्यापकमिति । अत एव न संयोगेन रूपादेर्धर्मव्यापकत्वम् । अत्र कालो घटवान् कालपरिमाणादित्यत्राप्रसिद्धिनिरासः । संबन्धविवक्षा च स्वयमूहनीयेति वदन्ति ।

अन्ये तु साध्यसंबन्धितावच्छेदकं रूपं व्याप्तिः । अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसंबन्धविशेष इति ।

ननु मूले वृक्षः कपिसंयोग्यग्रे वृक्षः कपिसंयोगी नेति प्रतीतेः कपिसंयोगवदन्योऽन्याभावस्यापि वृक्षे सत्त्वेन कपिसंयोग्येतद्वृक्षत्वादित्यत्राव्याप्तिः । कपिसंयोगानधिकरणैतद्वृक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितासामान्यनिविष्टैतद्वृक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितायामुभयाभावासत्त्वात् । न च कपि-

संयोगात्यन्ताभाव एव तत्प्रतीतिविषयः । प्रत्यक्षप्रतीतौ तद्विषयत्त्वेऽपि शाब्दप्रतीतौ तद्विषयत्वाभावात् । अनुयोगिपदे सप्तमीं विना नञा प्रातिपदिकार्थात्यन्ताभावाबोधनात् । अत एव न पचतीत्यादावत्यन्ताभावबोधेऽपि न क्षतिरिति चेत् ?

अत्र केचित् वृक्षः कपिसंयोगी नेत्यादिप्रतीतेर्विशेषणात्यन्ताभावविषयत्वेनोपपत्तेरन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकेन सामान्यत एव विरोधान्न तस्याऽव्याप्यवृत्तित्वम् । वृक्षेऽग्रे कपिसंयोगो नेत्यादिप्रतीतेः कपिसंयोगवदन्योन्याभावेन कपिसंयोगत्वात्यन्ताभावेन कपिसंयोगान्योऽन्याभावेन वोपपादयितुमशक्यत्वात् । प्रतियोगितावच्छेदकरूपेण नियमतः प्रतियोगिनोऽनुपस्थितेः । मूले वृक्षे कपिसंयोगो नेति प्रत्ययापत्तेश्च । कपिसंयोगाद्यत्यन्ताभावविषयत्वेन प्रतियोगिना विशिष्यैवात्यन्ताभावविरोधित्वकल्पनात्तस्याव्याप्यवृत्तित्वम् । न चोक्तशाब्दप्रतीतेरत्यन्ताभावविषयत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्र कपिसंयोगिपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वेन नञः कपिसंयोगात्यन्ताभाववति लक्षणया तदत्यन्ताभाववद्भेदस्याङ्गीकारादत्यन्ताभावविधेयकबोधे एव सप्तम्यपेक्षणात् । यद्वा नञ्पदस्य तात्पर्यग्राहकत्वात् संयोगिपदस्य संयोगात्यन्ताभाववति लक्षणया तथा बोधादिति वदन्ति ।

अपरे तु अन्योऽन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकान्तरसमानाधिकरणत्वेन स्वस्वप्रतियोगितावच्छेदकेन विरोधस्यावश्यं वक्तव्यत्वादुक्तप्रतीत्या प्रकृते विरोधस्याकल्पनात् तस्याप्यव्याप्यवृतित्वम् । न चोक्तलक्षणाव्याप्तिः । प्रतियोग्यवृत्तिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोग्य-

धिकरणभेदस्य लक्षणे निवेशात् । न च कपिसंयोगी स-
त्त्वादित्यत्रातिव्याप्तिः । कपिसंयोगिभेदस्य प्रतियोगिवृ-
त्तित्वेन लक्षणाघटकत्वादिति वाच्यम् । हेतुसाध्यभेदेन
व्याप्तेर्भिन्नतया सत्तामादाय कपिसंयोगव्याप्तेर्लक्षणाकर-
णात् । अधिकरणताया व्याप्यवृत्तित्वस्वीकारेण संयो-
गाधिकरणभेदस्य प्रतियोग्यवृत्तिना गुणे सत्त्वाद्वाऽतिव्या-
प्तेरभावादित्याहुः ।

ननु वह्निमान् धूमादित्यत्राव्याप्तिः । सामान्या-
भावे मानाभावेन वह्नित्वावच्छिन्नत्वाप्रसिद्ध्या तादृशप्र-
तियोगितायामुभयाभावासम्भवादिति चेत् । न । ह्रदे व-
ह्निर्नास्तीति प्रतीत्या तत्सिद्धेः । न च विशेषाभाव एव
तत्प्रतीतिविषयः । वह्निमत्यपि वह्निर्नास्तीति प्रतीत्या-
पत्तेः । न च यावदभावानां तत्प्रतीतिविषयत्वम् । गौरवात् ।
ह्रदादौ वह्निप्रागभावादेरभावेनासम्भवित्वाच्च । न च
ह्रदाद्यवच्छेदेन विशेषाभावेष्वेव वह्नित्वावच्छिन्नप्रति
योगित्वस्वीकाराद् वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन
विशेषाभावस्य तत्प्रतीतिविषयत्वम् । अतिरिक्तप्रतियो-
गिताकल्पने किमपराद्धमतिरिक्ताभावेन ? किं च रूपा-
दिकं प्रति रूपादेः समवायेन प्रतिबन्धकत्वेन तदवच्छि-
न्नाभावस्य कारणत्वेन तत्सिद्धिरित्याहुः ।

वस्तुतस्तु सामान्याभावानङ्गीकारकर्त्राऽपि विशेषा-
भावेष्वेव वह्नित्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाः स्वीकाराद्या-
दृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणं हेत्वधिकरणं
तादृशप्रतियोगिता सामान्यनिविष्टा न वह्नित्वावच्छिन्ना
प्रतियोगिता किं तु तत्तद्वह्नित्वावच्छिन्नेति तस्यामुभया-
भावसत्त्वान्नाव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा; किं तु यथाश्रुतमेवेति

तत्त्वम् । नन्वस्तूक्ता व्याप्तिस्तथापि तद्ग्राहकाभावान्नानुमानं प्रमाणं स्यादिति चेत् । न । व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानस्यैव व्याप्तिप्रत्यक्षे हेतुत्वात् । यद्यपि ग्राह्यसंशयस्याप्रतिबन्धकत्वान्न व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वं तथाप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यभिचारसंशयस्य व्याप्तिप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वम् । सहचारज्ञानं तु विशेषणज्ञानत्वेन व्याप्तिविशिष्टज्ञाने हेतुः ।

अपरे तु विरुद्धसहचारभ्रमेण व्याप्तिप्रत्यक्षस्य जायमानत्वादन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्तिप्रत्यक्षे तज्ज्ञानं हेतुः । अन्यथा विशेषणान्तरज्ञानस्यापि हेतुत्वकथनापत्तिरित्याहुः ।

ननु तथापि पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्त्यग्रहे कथं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमिति चेत् । न । धूमत्वादिसामान्यलक्षणया सकलधूमाद्युपस्थितौ सर्वत्रैव धूमे व्याप्तिग्रहात् । सा चेन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यं तज्ज्ञानं वा । ननु सामान्यलक्षणया सकलधूमज्ञानेऽन्धकारे सकलधूमानां चाक्षुषापत्तिरिति चेत् । न । ज्ञायमानधूमत्वसामान्यलक्षणाजन्यसर्वधूमचाक्षुषे धूमत्वज्ञानजन्ये तादृशचाक्षुषे वा धूमत्वप्रकारतानिरूपितविशेष्यताश्रयलौकिकचाक्षुषसामग्र्या हेतुत्वात् ।

अन्ये तु बहिरिन्द्रियस्य लौकिकः सम्बन्धो ज्ञानस्य तदिन्द्रियजन्यत्वं नियामकमित्याहुः ।

ननु महानसीयधूमे पर्वतीयधूमे पूर्वोक्तधूमत्वरूपव्याप्तेरैक्येन तस्याः स्मरणेन पर्वते व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानोपपत्तेः किं सामान्यलक्षणयेति चेत् । न । विशेष्यतासम्बन्धेन सुखत्वप्रकारकेच्छायां सुखत्वप्रकारकज्ञा-

नस्य विशेष्यतया हेतुत्वेनासिद्धस्तुखज्ञानार्थं सामान्यलक्षणास्वीकारादिति दिक् ।

ननु साध्यव्यापकसाधनाव्यापकोपाधिज्ञानाद् व्यभिचारज्ञानमिति न व्याप्तिनिश्चयः । न च वह्निमान् धूमादित्यादौ साध्यव्यापकसाधनाव्यापकस्याप्रसिद्धेर्न तज्ज्ञानं सम्भवतीति वाच्यम् । साध्यव्यापकत्वेन ज्ञातेषु साधनाव्यापकत्वज्ञानसम्भवादिति चेत् । न । साध्यव्यापकत्वेन ज्ञातेष्वनुकूलतर्केण साधनव्यापकत्वसाधनात् ।

ननु साध्यव्यापकत्वेन साधनाव्यापकत्वेन निश्चयस्य वह्निर्धूमव्यभिचारी धूमव्यापकार्द्रेन्धनव्यभिचारित्वादित्याद्यनुमाने पक्षे हेतुनिश्चयद्वारोपयोगित्वेन वह्निर्धूमव्यभिचारी आर्द्रेन्धनव्यभिचारित्वादित्याद्यनुमाने च व्यापकव्यभिचारे व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावादिति तर्कात्थापकत्वेन वा साध्यव्यभिचारज्ञाने उपयोगित्वमस्तु । साध्यव्यापकत्वेन निश्चितसाधनाव्यापकत्वसंशयरूपोपाधित्वसंशयस्यापि व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयोपयोगित्वेन साध्यव्यापकोपाधौ साधनाव्यापकत्वसंशयस्यापि व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयोपयोगित्वेन साध्यव्यापकोपाधौ साधनाव्यापकत्वसंदेहे सति साधनेऽपि तद्व्यभिचारसंदेहात् साध्यव्यापकव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वेनास्तु साध्यव्यभिचारसंशयोपयोगित्वम् । साधनाव्यापकत्वेन निश्चितेषु साध्यव्यापकत्वसंशयरूपोपाधित्वसंशयस्य तु कथं न साध्यव्यभिचारज्ञानोपयोगित्वमिति चेत् । न । साधनाव्यापके साध्यव्यापकत्वसन्देहस्य साध्ये साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयपर्यवसन्नतया साधनाव्यापकव्याप्यत्वस्य साधनाव्यापकत्वव्याप्यस्य संश-

यात् साध्ये साधनाव्यापकत्वसंशयः । स एव साध्यं साधनसमानाधिकरणकाभावप्रतियोगि न वेति व्यभिचारसंशय इति तस्यापि व्यभिचारज्ञानोपयोगित्वात् ।

ननु साध्यव्यापकः साधनाव्यापको नोपाधिः । वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्रोद्भूतरूपोपाधावव्याप्तेः । न च पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वाच्यम् । तस्यापि बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वोपाधावव्याप्तेः । न च साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वाच्यं तच्च तत्राप्यस्तीति वाच्यं । पूर्वोक्तोपाधावव्याप्तेः । न च यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वाच्यं तच्चोक्तस्थलेऽप्यस्तीति वाच्यम् । वह्निमान् धूमादित्यत्र महानसत्वादेरुपाधितापत्तेः । तस्यापि महानसरूपावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वात् । न च यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं वाच्यं । तच्चोक्तोपाधिष्वपि न तु महानसत्वे तस्य तद्धर्मावच्छिन्नसाधनव्यापकत्वादिति वाच्यम् । एतद्घटो रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र एतद्घटान्यत्वेऽतिव्याप्तेः । तस्यैतद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नरूपव्यापकत्वादेतद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नपृथिवीत्वाव्यापकत्वादिति चेत् ।

अत्र केचित् यद्धर्मसमानाधिकरणसाध्यव्यापकता तद्धर्मसमानाधिकरणसाधनाव्यापकता वाच्या । तच्चोक्तैतद्घटान्यत्वे नास्ति । एतद्घटोत्पत्तिकालसमानाधिकरणरूपवति एतद्घटे एतद्घटान्यत्वस्यासत्त्वान्नोक्तदोष इति । तन्न । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र पृथिवीत्वाभावेऽतिव्याप्तेः । तस्य जलत्वसमानाधिकरणसाध्यव्यापकत्वाज्जलत्वसमा-

नाधिकरणद्रव्यत्वाव्यापकत्वात् । न च तस्य लक्ष्यत्वमेवेति वाच्यम् । तान्त्रिकाणां तत्रोपाधिव्यवहाराभावात् । यदि च गुरु रूपादित्यत्रैव पृथिवीत्वाभावेनोपाधिव्यवहारः । न तु रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र तदोक्तलक्षणमपि समीचीनम् । अत्र साधनं व्यभिचारि बोध्यम् । तेन गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यत्र घटत्वाभावस्य पटत्वसमानाधिकरणसाध्यसाधनयोर्व्यापकत्वाव्यापकत्वयोः सत्त्वे ऽपि नोपाधित्वं; गुरु रूपात्, रूपवान् द्रव्यत्वादित्यत्र पृथिवीत्वाभावस्यानुपाधित्वात् । स्वानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मसमानाधिकरणसाध्ये व्यापकत्वं च । न च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारस्य पृथिवीत्वादौ सत्त्वात् तत्र च रूपव्यभिचाराभावेन पृथिवीत्वाभावस्य स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारानुमापकत्वेन कथमुपाधित्वं तत्रेति वाच्यम् । द्रव्यत्वं रूपव्यभिचारि जलसमवेतनित्यत्वे सति पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वादित्यादिप्रकारेण तस्यापि व्यभिचारोन्नायकत्वात् । पृथिवीत्वादौ व्याभिचारवारणाय सत्यन्तम् । पृथिवीजलसंयोगे व्यभिचारवारणय नित्येति । पृथिवीजलमात्रवृत्तिभेदे व्यभिचारवारणाय समवेतेति । जलत्वे व्यभिचारवारणाय पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वेति दिक् ।

ननु गुरु रूपादित्यत्र पृथिवीत्वाभावस्यानुपाधित्वे न बीजमिति चेत् ? न । उपाधिव्यभिचारवति साधने साध्यव्यभिचाराभावेन स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारानुमापकत्वात् । अत एव जलसमवेतनित्यत्वे सति पृथिवीत्वाभावव्यभिचारित्वात् सत्तावत् सत्ताजलत्वरूपमात्रविशेष्यिका या बुद्धिस्तद्विशेष्यत्वे सति पृथि-

वीत्वाभावव्यभिचारित्वादित्यादिना वा साध्यव्यभिचारानुमानमपि निरस्तम् ।

ननु वह्निव्याप्यधूमवन्महानसमिति ज्ञानान्महानसे वह्न्यनुमित्यापत्तिः । न च पक्षतायास्तत्राभावान्नानुमितिरिति वाच्यम् । सा च न साध्यतदभावकोटिकः सन्देहः । साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति सन्देहादनुमित्यभावापत्तेः । नापि साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वतदभावकोटिकः सन्देहः । पक्षः साध्यवान् तदभाववान् वेति संशयादनुमित्यभावापत्तेः । नापि पक्षे साध्यतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यनिर्णयनिवर्त्यो यः संशयः तेन संबन्धेन तेन रूपेण साध्यानुमितौ पक्षतेति वाच्यम् । व्याप्तिस्मरणेन संशयस्य नाशेनानुमितेः पूर्वं संशयाभावात् । अप्रसिद्धसाध्यकस्थले संशयाभावाच्च । नापि साध्यनिश्चयाभावः । निश्चितेऽपि सिषाधयिषयानुमित्युत्पत्तेः । नापि सिषाधयिषाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावः । सिषाधयिषाया दुर्वचत्वात् । तथा हि । सा हि पक्षे न साध्यानुमितिगोचरेच्छा पर्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वे साध्यनिश्चयेऽनुमित्यापत्तेः । नाप्यनुमितित्वरूपेणानुमितिगोचरा तादृशीच्छा । प्रत्यक्षभिन्नं पर्वते वह्निज्ञानं जायतामितीच्छयापि साध्यनिश्चयोत्तरमनुमित्युत्पत्तेः । यत्र पक्षे साध्यविशेषस्य तादृशीच्छा न जाता तत्रानुमित्यनापत्तेश्चेति चेत् ? न । यत्र पक्षे साध्यनिश्चये सति यादृशयादृशेच्छासत्त्वे ऽनुमितिस्तत्र तादृशेच्छाभावविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावः पक्षता । यत्र न तादृशीच्छा तत्र साध्यनिश्चयाभावमात्रस्यैव पक्षतात्वम् । शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वात् ।

ननु पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्यधूमवांस्तद्व्याप्यवांश्च वन्ह्यनुमितिर्वह्निव्याप्यधूमानुमितिरिष्टसाधनमेवं समूहालम्बनं ज्ञानं ततो वह्न्यनुमितिवह्निव्याप्यधूमानुमितिगोचरेच्छा ततो वह्न्यनुमितिर्वह्निव्याप्यधूमानुमितिस्तत्र सिषाधयिषोत्पत्तिकाले पक्षतासंपत्त्यर्थं सिषाधयिषाविरहेति सिद्धेर्विशेषणमस्तु परं तु तत्र वह्न्यनुमित्युत्तरं पुनर्वह्न्यनुमितिः स्यात् सिषाधयिषाया अनुमितिकाले सत्त्वेन विशिष्टाभावसत्त्वाद्वह्निव्याप्यधूमवान् वह्निमान्पर्वत इत्यनुमित्यात्मकपरामर्शस्यैव सत्त्वादिति चेत्? न। स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेनेच्छाया विशेषणीयत्वात्।

ननु सामानाधिकरण्येन पर्वतो वह्निमानिति सिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सत्त्वेपि तत्रैव पर्वते पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वह्न्यनुमितेर्जायमानत्वेन नेयं पक्षतेति चेत्। न। पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ यथोक्तसिषाधयिषाविरहविशिष्टपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन सिद्ध्यभावस्यैव पक्षतात्त्वात्। सामानाधिकरण्येनानुमितौ तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावः पक्षता। इयं च विशेषणतया समवायेनानुमितिं प्रति हेतुः। पर्वतत्वरूपेण पर्वतविशेष्यकवन्हिप्रकारकनिश्चयस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य समवायेन तादृशवन्हिप्रकारकानुमितिं प्रतिबन्धकत्वात्। अत एव पर्वतत्वरूपेणैतत्पर्वते वन्हिनिश्चयेऽपि पर्वतान्तरे विनापीच्छामनुमित्यापत्तिरिति परास्तम्।

यदि च तत्रेष्टापत्तिस्तदा विशेष्यतासंबन्धेन अनुमितौ विशेष्यतासंबन्धेन साध्यनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वमिति दिक्।

ननु पर्वतधर्मव्यापको वह्निरिति ज्ञानं पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितौ लाघवाद्धेतुरस्तु न तु वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं स्वाव्यवहितोत्तरपर्वतो वन्हिमानित्यनुमितौ हेतुः । सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वापत्त्या हेतुभेदादनन्तकार्यकारणभावापत्त्या च गौरवादिति चेन्न । वन्हेः पर्वतधर्मसत्तादिसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वेन पक्षधर्मसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वत्वेन प्रतियोगित्वसामान्याभावज्ञानमभ्रान्तमसम्भवि । तत्प्रतियोगित्वप्रतियोगिकाभावज्ञानं तु अतिव्यापकं पक्षधर्मधूमसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगित्वत्वेन प्रतियोगित्वसामान्याभावज्ञानं च धूमव्यापको वन्हिर्धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादनुमितेरव्यापकम् । कथं वा हेतुभेदेप्येकः कार्यकारणभाव इति विभावयेति दिक् ।

केचित्तु धूमे पर्वतवृत्तित्वज्ञानं वन्हौ धूमत्वावच्छिन्नव्यापकताज्ञानं कारणमाहुः ।

तच्चानुमानं त्रिविधम् । केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् ।

ननु तत्रात्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वं न केवलान्वयित्वं कपिसंयोगाभाववान् वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तेः । नापि व्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकत्वम् । व्याप्यवृत्तित्वावच्छिन्नवृत्तिकभिन्नत्वरूपत्वे कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तेः । आकाशाभावसाध्यकसद्धेतावव्याप्तेश्च । नापि यत्र कुत्र चिदनवच्छिन्नवृत्तिकाभावाप्रतियोगित्वम् । कपिसंयोगिभिन्नं गुणत्वादित्यत्रातिव्याप्तेः । कपिसंयोगरूपसाध्याभावस्यावच्छिन्नवृत्तिकत्वादिति चेत् । न । अन्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदक-

साध्यकत्वस्य केवलान्वयित्वादिति कश्चित् । तन्न । अन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वे कपिसंयोगात्यन्ताभाववद्भेदस्यापि वृक्षे सत्त्वेन कपिसंयोगाभाववानेतत्त्वादित्यत्राव्याप्तेः । अन्योन्याभावे प्रतियोग्यवृत्तित्वविशेषणे तु कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यत्रातिव्याप्तेः ।

अपरे तु प्रमेयत्वादिसाध्यकसद्धेतुत्वं केवलान्वयित्वमिति विशिष्यैव लक्षणं वाच्यम् । शब्दैक्यस्यानुपादेयत्वादित्याहुः ।

कश्चित्तु केवलान्वयव्याप्तिमत्केवलान्वयित्वमित्याह । तन्न । एतत्कपिसंयोगाभावेन एतद्भिन्नागाभावे साध्येऽव्याप्तेः ।

केचित्तु अन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकं केवलान्वयि, व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकि, उभयसहचारगृहीतव्याप्तिकमन्वयव्यतिरेकि, प्राहुः । तच्चानुमानं स्वार्थं परार्थं च । तत्र स्वार्थं तु पूर्वोक्तसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानजन्यपरामर्शरूपम् । परार्थं परप्रयुक्तन्यायरूपशब्दाधीनलिङ्गपरामर्शरूपं न्यायसाध्यमिति ।

न्यायस्तदवयवाश्च निरूप्यन्ते ।

न्यायस्तूचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकम् । आनुपूर्व्यमौचित्यं तु प्रतिज्ञोत्तरत्वं हेतौ, हेतूत्तरत्वमुदाहरणे इत्यादिकम् । उचितानुपूर्वीकत्वमात्रं प्रतिज्ञाद्युत्तरहेत्वादिरूपावयवद्वये गतमतः प्रतिज्ञादिपञ्चकमित्युक्तम् । तदर्थश्च प्रतिज्ञादिपञ्चकमात्रकविशेष्यकबुद्धेर्विशेष्यतापर्याप्तिमत्त्वम् । तावन्मात्रं व्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञापञ्चकेऽप्यत उचितानुपूर्वीकमित्युक्तम् ॥ यदि तु उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकमात्रविशेष्यिका बुद्धिः पञ्चकत्वं गृह्णते तदा तादृश-

बुद्धेर्विशेष्यतापर्याप्त्यधिकरणत्वमेव लक्षणं बोध्यम् । प्रतिज्ञादिकं न्यायान्तर्गतत्वशून्यं ग्राह्यं तेन नान्योन्याश्रयः । ये तु पर्वतो वन्हिमान् धूमात् यो यो धूमवान् स स वन्हिमान् यथा महानसः वन्हिव्याप्यधूमवानयं तस्माद्वन्हिमान् इत्यादिवाक्यत्वमेव न्यायत्वमाहुः । तेषां तत्पञ्चकतत्साध्यकंऽपि न्यायानुगमश्चिन्तनीयः । न चासाधकतासाधकन्यायेऽव्याप्तिस्तत्र हेत्वाभासेऽसाधकतासाधकस्योभयाभ्युपगन्तया उदाहरणानुपन्यासेन पञ्चकासंभवादिति वाच्यम् । तत्रापि वादिना स्वकर्तव्यतया तदुपन्यासात् । अन्यथा यत्र हेतौ द्वयोः पक्षधर्मतानिश्चयस्तत्रोपनयप्रदर्शनानापत्त्या तत्रत्यन्यायेऽव्याप्त्यापत्तिरित्याहुः ।

केचित्तु वन्ह्यादिसाध्यकन्यायस्येदं लक्षणम् । असाधकतासाधकस्य तु चतुष्टयघटितमेव लक्षणं साध्यादिभेदेन न्यायभेदादित्याहुः ।

मीमांसकानामुदाहरणान्तो न्यायः ।

बौद्धमते उदाहरणोपनयद्व्यवयवकः ।

प्राचीननैयायिकानां दशावयवकः । दशावयवास्तु प्रतिज्ञादिपञ्चकं, जिज्ञासा, संशयः, शक्यप्राप्तिः, प्रयोजनं, संशयव्युदासश्च । संशयश्च मध्यस्थस्य वादिनोर्वा आहार्यः । शक्यप्राप्तिः पदवाक्यरूपप्रमाणानां ज्ञानजननप्रयोजकत्वम् । यस्यां कथायां यदुद्देश्यं तत्प्रयोजनम् । संशयव्युदासस्तर्कः । तेषां मतमपि पञ्चकमित्यनेन निरस्तम् । अवयवत्वं तु न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम् । पर्वतो वन्हिमानिति न्यायानन्तर्गते पर्वतो वन्हिमानिति उदासीनवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय न्यायान्तर्गतत्वमुक्तम् ।

अवयवैकदेशवारणाय विशेष्यम् । अत्र प्रतिज्ञादिकं न्यायान्तर्गतत्वशून्यं ग्राह्यं न तु न्यायान्तर्गतत्वसहितं सर्वत्र प्रतिज्ञादौ न्यायान्तर्गतत्वप्रवेशे गौरवापत्तेः । न च प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाभिन्नत्वे सति हेत्वादिभिन्नं यत्तद्भिन्नत्वम् । न चेदं प्रतिज्ञादावस्ति प्रतिज्ञात्वस्य व्यासज्ज्यवृत्तितया तदवच्छिन्नभेदस्य प्रत्येकं वर्णे सत्त्वेन प्रतिज्ञादिभेदाभावस्य प्रतिज्ञादावसम्भवादिति वाच्यम् । एको न द्वावित्यादिप्रतीत्या उभयभेदस्य केवलान्वयित्वेऽपि द्वौ न द्वावित्यादि प्रतीत्यभावेन यथा द्वित्वावच्छेदेनोभयभेदाभावस्तथा प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छेदेन प्रतिज्ञादिभेदाभावादित्याहुस्तन्न । अवयवद्वये प्रतिज्ञाभिन्नं यद्धेतुभिन्नं तद्भेदस्य सत्त्वेनातिव्याप्तेः । न च तदुभयत्वावच्छेदेन प्रतिज्ञाभेदे तु भेदादेः सत्त्वान्न दोष इति वाच्यम् । व्यासज्ज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदास्वीकारात् । किं च प्रतिज्ञादेरेकदेशे प्रतिज्ञात्वाद्यवच्छिन्नभेदसत्त्वेन तद्भेदस्य प्रतिज्ञात्वावच्छेदेनाभावाद्व्यासज्ज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदाभावादू असम्भवाच्च ।

केचित्तु प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सति उभयघटकभागद्वयाघटितत्वं न्यायान्तर्गतत्वविशिष्टमवयवत्वम् । प्रतिज्ञादेरेकदेशवारणाय सत्यन्तम् । अवयवद्वयादेर्वारणायोभयघटकभागद्वयाघटितत्वमुक्तम् । उदासीनवारणाय न्यायान्तर्गतत्वमुक्तम् । न च प्रतिज्ञादेः पर्वत इत्यस्य वह्निमानित्यस्य च घटकेन पकारवकारादिना घटितत्वादसम्भव इति वाच्यम् ।

उभयं च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणे उदाहरणोपनयौ उपनयनिगमने विशिष्य वक्तव्यं तेनोक्तदोषनिरासादिति

तन्न । यद्यपि प्रतिज्ञादिघटकत्वं प्रतिज्ञादिविषयिताव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वं प्रतिज्ञादावस्तीत्यसम्भव इति प्रतिज्ञादिभिन्नत्वे सति प्रतिज्ञादिविषयिताव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वं वाच्यं, तथा च प्रतिज्ञादेरेकदेशे पर्वत इति पदे वन्हिमानिति पदे च प्रतिज्ञाघटकत्वान्नातिव्याप्तिस्तथापि प्रतिज्ञादावसम्भवात् । व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदास्वीकारेण यथा प्रतिज्ञाहेतुरूपावयवद्वयेन प्रतिज्ञात्वावच्छिन्नभेदस्तथा प्रतिज्ञायामपि न पर्वतपदत्ववह्निमानिति पदत्वावच्छिन्नभेद इति । तस्माद्व्यासज्यवृत्त्यधिकरणताकभेदाभ्युपगमेनैव लक्षणद्वयं न तु तादृशभेदानङ्गीकारपक्षे द्वितीयम् । प्रथमस्येतरभेदासाधकत्वादन्यतमत्वघटकप्रतिज्ञात्वादेरेव व्याप्यत्वेनाधिकस्य भागासिद्धिवारकत्वेन वैयर्थ्यात् । न च प्रतिज्ञात्वेनानुपस्थितेर्न वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । प्रतिज्ञाभिन्नभेदस्यैव गमकत्वसम्भवात् । धर्मिभेदादवैयर्थ्येऽप्यधिकं निग्रहस्थानमिति तेन साधनासम्भवाद् द्वितीयमित्याहुः ।

परे तु न्यायान्तर्गतत्वे सति यद्धर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितयादृशप्रकारताशालिबोधाः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणादिजन्यास्तादृशप्रकारत्वाव्यापकविषयताशून्यबोधानामन्यतमबोधजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वमवयवत्वम् । शून्यान्तेनावयवद्वयनिरासः । पर्याप्त्या चैकदेशनिरासः । उदासीनप्रतिज्ञादिसमानार्थकवारणाय न्यायान्तर्गतत्वमित्याहुः । तन्न । तस्मादिति विहाय वन्हिमानयमित्यादिनिगमनेऽतिव्याप्तेरिति दिक् ।

इतरार्थबोधजनकत्वे सति स्वीयं यदन्त्यं पदं तद्भिन्नं यत्स्वीयं पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सति न्या-

यावयवत्वं प्रतिज्ञात्वम् । उदाहरणवारणाय सत्यन्तं तस्येतरान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावात् । द्वितीयस्वीयपदानुपादाने गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादिहेतावति-व्याप्तिः । तस्य स्वीयान्त्यभिन्नप्रतिज्ञास्थसाध्यपदेन सहान्वयबोधकत्वात् । न च स्वीयाद्यपदविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वमेवास्तु लाघवादिति वाच्यम् । धूमादालोकवान् पर्वतो वन्हिमान् इत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तेः । न च तथापि गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिः, तस्य सप्तम्यर्थमुख्यविशेष्यकगुणकर्मान्यत्वप्रकारकखण्डवाक्यार्थबोध जनकत्वादिति वाच्य म् । तादृशबोधजनकतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणत्वावयवत्वस्योक्तत्वात् । निगमने ऽयंपदानुषङ्गपक्षेऽयं । तस्माद्वन्हिमानिति निगमने ऽयंपदविशेष्यकान्वयबोधजनके च नातिव्याप्तिः । स्वीयपदेन परकीयभिन्नत्वस्योक्तत्वादयंपदस्योभयघटकत्वेन परकीयत्वात् । हेतुत्वं तु स्वार्थविशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकन्यायावयवत्वम् । स्वार्थविशिष्टबोधजनकत्वोक्ते निगमनेऽतिव्याप्तिः । अयंपदाननुषङ्गपक्षे तस्यापि स्वार्थविशिष्टबोधजनकत्वात् । अतः स्वार्थविशिष्टवैशिष्ट्येत्याद्युक्तम् । तत्रानुषङ्गपक्षे तु स्वार्थविशिष्टबोधजनकन्यायावयवत्वं तत्त्वम् । इतरान्वितबोधकन्यायावयव वमुदाहरणम् । निगमनेऽयंपदाननुषङ्गपक्षे एवेदं, तेन तत्र नातिव्याप्तिः । स्वार्थमुख्यविशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमुपनयत्वम् । स्वभि न्नावयवार्थमुख्यविशेष्यतानिरूपितस्वार्थप्रकारताकधीहेत्ववयवत्वं निगमनत्वमिति वदन्ति ।

हेत्वाभासास्तु अनैकान्तिकविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधाः पञ्च । तल्लक्षणं तु यादृशविशिष्टविषयकज्ञा-

त्वमनुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा विरोधितावच्छेदकं तादृशविशिष्टविषयत्वम् ।

यद्यपि साध्याभाववत्पक्षविषयकज्ञानत्वेनानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तादृशपक्षवत्त्वस्य हेतौ सत्त्वेऽपि साध्याभाववृत्तिहेतुज्ञानत्वेनानुमितिकारणविरोधित्वात्तादृशहेतुत्वस्य हेतावभावात् कथं तस्य हेतुनिष्ठदोषत्वं, तथाऽपि तद्वत्त्वं येन केन चित् संबन्धेन बोध्यम् । एवं च वन्ह्यभावव्याप्यपाषाणवान्पर्वत इति परामर्शकालीनवन्हिव्याप्यधूमादेः सत्प्रतिपक्षितत्वाभावेऽपि न क्षतिः । तत्र विशिष्टार्थस्याप्रसिद्धेः । तत्र बाधसत्प्रतिपक्षयोरनुमितिप्रतिबन्धकत्वम् । अनैकान्तिकादेस्तत्कारणज्ञानप्रतिबन्धकत्वं द्रष्टव्यम् ।

के चित्तु पर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वतो वन्हिमानिति अनुमितिप्रतिबन्धकत्वं सर्वेषामस्ति । अनुमितिपदस्यानुमितिविशेषे तात्पर्यं तथा च यज्ज्ञानमनुमितिविशेषे प्रतिबन्धकं स हेत्वाभास इत्याहुः ।

अत्रानैकान्तिकस्त्रिविधः । साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात् । तल्लक्षणं तु साधारणाद्यन्यतमत्वमिति के चित् ।

तत्र साधारणः साध्यवदन्यवृत्तिः । तज्ज्ञानं साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तिज्ञाने ग्राह्याभावावगाहितया साक्षात्प्रतिबन्धकं व्याप्त्यन्तरज्ञाने तु मणिमन्त्रादिवत् प्रतिबन्धकम् ।

असाधारणः साध्यासमानाधिकरणः । तज्ज्ञानस्य सामानाधिकरण्यघटितव्याप्तिग्रहे प्रतिबन्धकत्वम् । व्याप-

कताज्ञानकारणतावादिमतेऽसाधारणस्य हेत्वाभासत्वं मृग्यम् ।

केचित्तु निश्चितसाध्यवदवृत्तिरसाधारणः । पक्षसाध्यनिश्चयदशायां नासाधारण्यमित्याहुः । तन्न । निश्चितसाध्यवदवृत्तित्वग्रहेऽपि व्याप्तिघटकपदार्थोपस्थितौ व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानादनुमित्युत्पत्तौ बाधकाभावेनानुमितेस्तत्कारणज्ञानस्य वा प्रतिबन्धकत्वाभावेन हेत्वाभासत्वायोगात् ।

अनुपसंहार्यत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाधकः । अत एव तज्ज्ञानं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकम् ।

साध्याभावव्याप्यो हेतुर्विरुद्धः । तज्ज्ञानं साध्यानुमितौ प्रतिबन्धकम् । साध्याभावव्याप्यज्ञानस्य साध्यज्ञाने प्रतिबन्धकत्वात् ।

परे तु साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिहेतुर्विरुद्धः। अयं च साध्याभावग्राहकसामग्रीत्वेन प्रतिबन्धकः । सत्प्रतिपक्षे हेत्वन्तरं साध्याभावसाधकम् । अत्र तु हेतुरेवोभयसाधक इत्यशक्तिविशेषोन्नायकत्वं चास्येति सत्प्रतिपक्षाद्भेदः ।

अन्ये तु उक्तविरुद्धलक्षणमसाधारणस्य तल्लक्षणं विरुद्धस्येति वदन्ति ।

सत्प्रतिपक्षश्च साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः । तज्ज्ञानमनुमितिविरोधि ।

असिद्धस्त्रिविधः । आश्रयासिद्धस्वरूपासिद्धव्याप्यत्वसिद्धभेदात् । तत्र पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धः । अत्र काञ्चनमयः पर्वतः पक्षः तज्ज्ञान मनुमितेस्तत्कारणपरामर्शस्य विरोधि । पर्वते काञ्चनमयात्वाभाव-

ज्ञाने काञ्चनमयः पर्वतो वह्निमानिति ज्ञानस्य वह्निव्याप्यधूमवान् काञ्चनमयःपर्वत इति ज्ञानस्य चानुपपत्तेः ।

पक्षे हेतुत्वेनाभिमताभावः स्वरूपासिद्धः । यथा ह्रदो धूमवान् वह्नेरित्यादौ । एतद् ज्ञानं परामर्शे प्रतिबन्धकम् ।

हेतुत्वेनाभिमते व्याप्त्यभावो व्याप्यत्वासिद्धः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ । साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावरूपसाध्याप्रसिद्धः । साधने साधनतावच्छेदकाभावरूपसाधनाप्रसिद्धिरपि व्याप्यत्वासिद्धिः । एतज्ज्ञानस्यापि व्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकत्वात् ।

पक्षे साध्याभावो बाधः । तज्ज्ञानमनुमितौ विरोधि ।

ननु साध्यवदवृत्तित्वादिरूपासाधारणज्ञानवत् तद्व्याप्त्यज्ञानस्य व्याप्तिज्ञाने विरोधित्वात्तस्य हेत्वाभासत्वे च कथं हेत्वाभासानां पञ्चत्वम् । न च तत्तद्धेत्वाभासव्याप्यानां तत्तद्धेत्वाभासेऽन्तर्भावान्नाधिक्यमिति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षस्यापि बाधेऽन्तर्भावेण पञ्चविधत्वानुपपत्तेरिति चेत् ? न । बाधभिन्नहेत्वाभासव्याप्यस्योक्तलक्षणाक्रान्तस्य बाधभिन्नहेत्वाभासेऽन्तर्भावात् । उक्तलक्षणाक्रान्तस्येति विशेषणात् तत्प्रतिपक्षव्याप्यस्योक्तलक्षणानाक्रान्तस्य न हेत्वाभासत्वम् । बाधभिन्नत्वविशेषणाद्बाधव्याप्यसत्प्रतिपक्षस्य न बाधेऽन्तर्भावः ।

न चोक्तलक्षणाक्रान्तस्य तत्तद्धेत्वाभासव्याप्यस्य तद्धेत्वाभासेऽन्तर्भावात् सत्प्रतिपक्षस्य बाधेऽन्तर्भावेण हेत्वाभासचतुष्टमेवास्त्विति वाच्यम् । स्वतन्त्रस्य महर्षेरिच्छाया एव नियामकत्वात् । न च बाधस्थले पक्षे हेतुसत्त्वे व्यभिचारस्तदसत्त्वे स्वरूपासिद्धिरिति वाच्यम् ।

उत्पत्तिकालावच्छिन्नघटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ बाधस्यैव विरोधित्वात् । यत्र सुखव्याप्यात्मत्ववानीश्वर इति परामर्शानन्तरं बाधान्नानुमितिस्तत्र बाधस्यैव हेत्वाभास वाच्च ।

नन्वीश्वरसद्भावे किं मानम् । न च क्षितिः सकर्तृका कार्यत्वात् घटवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । कुलालादिना सिद्धसाधनात् । न च पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यकत्वेन नांशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । तत्तत्कार्यविशेषं प्रति तत्तत्कर्तुर्विशिष्यहेतुत्वस्यावश्यकत्वेन कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति कर्तृत्वेन कारणत्वे मानाभावादितिचेत् । न । समवायेन पटत्वावच्छिन्नं प्रति विशिष्यतया कृतेर्हेतुत्वेन यत्र महापटनाशो वायुसंयोगप्रयोज्यस्तदनन्तरं खण्डपटोत्पत्तिस्तत्पटजनककृतेराश्रयस्येश्वरस्य सिद्धेरप्रत्यूहत्वात् । स पटः कृतिजन्यः पटत्वात्कुविन्दजन्यपटवदित्याहुः ।

परे तु कुविन्दादिकृतेः पटादिजनकत्वं न साक्षात् किं तु तन्त्वादिविलक्षणसंयोगसम्पादनेन । खण्डपटादावपि तत्सत्त्वेन कुविन्दादिजन्यत्वान्नोक्तरीत्येश्वरसिद्धिः किं त्वागमादेवेत्याहुः ।

इत्यनुमानपरिच्छेदः समाप्तः ॥

अथोपमानं निरूप्यते ।

उपमितिकरणमुपमानम् । उपमितित्वं चोपमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः । तत्करणं च सादृश्यादिविशिष्टे विशिष्यागृहीतशक्तिकपदवाच्यताज्ञानम् । तत्स्मृतिर्व्यापारः । गवयत्वादिविशिष्टे गवादिसादृश्यादिज्ञानं सहकारि गवयत्वादिविशिष्टविशेष्यकगवयादिपदवाच्यत्वप्रकारकोपमितौ समवायेन गवयत्वादिविशिष्टे गोसादृश्यादिज्ञानं गोसादृश्यादिविशिष्टे गवयादिपदवाच्यताज्ञानं च हेतुः । अत्राप्यव्यवहितोत्तरत्वं कार्यतावच्छेदके निवेश्यं तेनान्यसादृश्यज्ञानाद्गवये गवयपदवाच्यत्वोपमितौ न व्यभिचारः । न तु गोसदृशो गवयपदवाच्य इत्याकारा नापि गवयपदप्रवृत्तिनिमित्तगवयत्ववानित्याकारोपमितिः । समानप्रकारकशक्तिग्रहस्य पदार्थोपस्थितौ शाब्दबोधे च हेतुत्वेन तादृशशक्तिग्रहस्य गवय इत्याकारके शाब्दबोधेऽनुपयोगितापत्तेः । ननु गोसादृश्यज्ञानस्य द्रव्यत्वविशिष्टेऽपि सत्त्वात् द्रव्यत्वविशिष्टे गवयपदशक्यत्वग्रहापत्तिरिति चेन्न । पटादौ गवयपदाप्रयोगनिर्णयेन द्रव्यत्वस्य गवयपदशक्यतावच्छेदकत्वस्य बाधादेवाग्रहात् । इयं च नानुमितिः गवयत्वविशिष्टे गवयपदवाच्यव्याप्यवत्ताज्ञानस्याभावेऽपि जायमानत्वात् । न शाब्दबोधोऽपि । गवयो गवयपदवाच्य इत्याकारकशब्दस्याभावात् । सर्वाप्युपमितिः शक्तिग्राहिकेति प्राञ्चः ।

परे तु मुद्गपर्णसदृश्यौषधी विषहन्त्रीत्यतिदेशवाक्यजन्यज्ञानजन्याया उपमितेः शक्तिपरिच्छेदकत्वाभावः । किन्तु विषनाशजनकत्वपरिच्छेदकत्वं तथा च शक्तिविषयकत्वं प्रायश इति दिक् ।

इत्युपमानपरिच्छेदः ।

अथ शब्दो निरूप्यते ।

शाब्दप्रमितिकरणं शब्दः । शाब्दत्वं च शाब्दयामीति प्रतीतिसाक्षिको जातिविशेषः । इदं च प्राचीनमतेन । वस्तुतोऽतीतानागतशब्दज्ञानाच्छाब्दबोधस्य जायमानत्वाच्छब्दज्ञानं करणम् । वृत्त्या तज्जन्यपदार्थोपस्थितिर्व्यापारः । योग्यतादिज्ञानं सहकारि ।

अपरे तु प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणम् । अर्थज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणमित्युक्ते वह्निना सिञ्चेदिति वाक्ये वह्निकरणकः सेक इति भ्रमजन्येऽतिव्याप्तिरिति तत्त्वपदोपादानम् । तस्यार्थप्रमाजन्यत्वाभावात् । ब्राह्मणप्राणत्राणकारकमनृतं वक्तव्यमिति वेदवाक्यार्थतत्त्वज्ञानाधीनानृतवचनेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रयोगहेतुभूतेति । प्रयोगहेतुभूतेत्यर्थविशेषणं प्रयोगजन्यज्ञानविषय इत्यर्थः । ननु वाक्यार्थज्ञानस्य विवक्षोपक्षीणत्वेन वाक्याहेतुत्वेऽपि संवादिवाक्ये ईश्वरज्ञानमादाय लक्षणासम्भवे विसंवादिवाक्ये स्वप्रतिपाद्यार्थज्ञानजन्यत्वमेव नास्तीति तत्त्वपदोपादानवैयर्थ्यमिति चेन्न । बाधितवाक्यार्थविषयकस्य बाधितवाक्येष्टसाधनताज्ञानस्य बाधितवाक्ये हेतुत्वात्तत्रातिव्याप्तिवारणाय तत्त्वपदोपादानादित्याहुः । तन्न । वह्निना पयसा सिञ्चतीति समूहालम्बनशाब्दज्ञानमादाय वह्निना सिञ्चतीत्यत्रातिव्याप्तेः । न च यद्विशेष्यकयत्प्रकारकशाब्दबोधत्वं स्वजन्यतावच्छेदकं तत्प्रकारकतद्विशेष्यकप्रमाजन्यत्वस्योक्तत्वान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । घटादिवृत्तित्वेन ज्ञातपदानां तत्तज्ज्ञानानां वा घटादिशाब्दत्वस्यैव कार्यतावच्छेदकत्वे

नासम्भवात् । तत्तत्प्रकारकतत्तद्विशेष्यकशाब्दत्वस्य योग्यताज्ञानादेरेव कार्यतावच्छेदकत्वादिति दिक् ।

यद्यपि संयोगादिशाब्दत्वं न संयोगादिवृत्तित्वेन ज्ञातपदज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं, संसर्गविधया संयोगादेः शाब्दबोधे व्यभिचारात् । तथापि सांसर्गिकविषयतान्यविषयताकशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं द्रष्टव्यम् ।

केचित्तु जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वे सति पदविषयकत्वाव्यभिचारिजातिशून्यधीप्रमा शाब्दप्रमा तत्करणत्वं शब्दप्रमालक्षणम् । प्रथमशून्यान्तं प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय, जातिशून्यत्वमनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वं जन्यपदधीशून्यत्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वं चासम्भवि । तत्रानुभवत्वादीनां सत्त्वात् । पदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वं चानुमितावपि । अनुमितित्वस्येश्वरपदधीजन्य त्वाव्यभिचारात् । अतः समुदितमुपात्तम् । उपमितावतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयशून्यान्तम् । जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय धीपदम् । शाब्दभ्रमेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रमापदं भ्रमभिन्नत्वपरमित्याहुः । तन्न । मुद्गपर्णसदृश्यौषधी विषहन्त्रीत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानजन्यायामियमौषधी विषहन्त्रीत्याद्युपमितावुपमितित्वस्य सत्त्वेन तस्य जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातित्वेन सत्यन्तेनैवोपमितिवारणसम्भवे विशेष्ये शून्यान्तवैयर्थ्यात् । किं चोपमितित्वस्योक्तोपमितौ सत्त्वेन पदविषयत्वस्य व्यभिचारितया पदविषयत्वाव्यभिचारिजात्यप्रसिद्ध्या संभवः । न चैकाक्षरनिघण्ट्वादिभिः सर्ववर्णानां शक्ततया श्रावणत्वस्य पदविषयत्वाभिचारितया नासम्भवित्वमिति वाच्यम् । ध्वनिसाक्षात्कारेऽपि श्राव-

णत्वसत्त्वेन तस्य पदविषयत्वव्यभिचारित्वात् । न चात्र पदपदं शब्दपरमिति वाच्यम् । तथापि वैयर्थ्यानुद्धारात् । किं च पूर्वदले पदस्थाने शब्दप्रवेशेनैवोपपत्तौ पदपर्यन्तं धावनानुपपत्तिः । अत एवेष्टापत्तिरपि निरस्तेति दिक् ।

ननु तथापि शब्दो न मानं यस्मिन् सत्यविलम्बेन प्रमा तदेव मानम् । न च शब्दे सति प्रमा । आकाङ्क्षादिज्ञानाभावेन प्रमाया अभावात् । अत्र प्रमितिकरणत्वाभावेन प्रमितिकरणत्वाभावस्य साध्यत्वान्न साध्याविशेष इति चेन्न । प्रमास्वरूपयोग्यकारणत्वाभावस्य हेतुत्वे स्वरूपासिद्धेः । आकाङ्क्षादिज्ञानासहकृतस्यापि शब्दस्यालोकासहकृतचक्षुरादिवत् प्रमास्वरूपयोग्यत्वात् । नापि प्रमाफलोपहितकारणत्वाभावेन हेतुना प्रमास्वरूपयोग्यकरणत्वाभावः साध्यः आलोकादिरहितचक्षुरादौ व्यभिचारात् । न च प्रमाफलोपहितकरणत्वाभाव एव तेन हेतुना साध्य इति वाच्यम् । आकाङ्क्षादिज्ञानासहकृतस्य शब्दस्य पक्षत्वे सिद्धसाधनात् । आलोकासहकृतचक्षुरादेरिव तादृशशब्दस्यापि नैयायिकैः प्रमाफलोपहितकरणत्वानङ्गीकारात् । आकाङ्क्षादिसहकृतस्य पक्षत्वे स्वरूपासिद्धेः । तादृशस्य प्रमाफलोपहितकारणत्वाङ्गीकारादिति दिक् ।

वैशेषिकास्तु चैत्रवाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रत्ययादस्तु विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वं शब्दस्य, न तु स्वातन्त्र्येण । स्वतन्त्रप्रमाणकल्पने गौरवात् । किन्तु अनुमानविधयैव । न च शब्दस्याकाशवृत्तित्वेन भूतलादिवृत्तिपदार्थव्याप्यत्वात् कथं तेनानुमानमिति वाच्यम् । भूतलं तात्पर्यविषयसंसर्गेण घटवत्तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गेण घटपदेन योग्यतावद्भूतलपदस्मारितत्वादित्याद्यनुमानसम्भवात् । न चैवं

शाब्दयामीत्यनुभवसिद्धज्ञानस्यैतादृशानुमानजन्यत्वे घटः कर्मत्वमित्यादावपि कर्मत्वं घटीयं घटपदेन योग्यतावत्पदस्मारितत्वादित्याद्यनुमानस्य तत्रापि सम्भवेन तत्रापि तादृशज्ञानापत्तिः। इष्टापत्तावनुभवविरोध इति वाच्यम्। घटादिप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकशाब्दबोधात्मकानुमितिविशेषे घटादिपदोत्तरकर्मत्वादितत्तद्विभक्तिज्ञानजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितेर्हेतुत्वात्। अतो घटमानयेत्यादौ घटादिविशेष्यकः कर्मत्वादिप्रकारको न बोधः। विभक्त्युपस्थाप्यकर्मत्वादिविशेष्यकतत्तत्प्रकारकशाब्दबोधे तत्तद्विशेषाणां हेतुत्वम्। परं त्वतिरिक्तप्रमाणकल्पने गौरवाल्लिङ्गविधयैव तत्र शब्दस्य हेतुत्वाच्छाब्दत्वमनुमितित्वव्याप्यम्। न च तत्रानुमितित्वस्वीकारे व्याप्तिज्ञानकारणत्वस्य च स्वीकारे गौरवाद्विपरीतमेव गौरवमिति वाच्यम्। वह्न्यादिलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः वन्ह्यनुमितौ वह्निशाब्दबोधे च प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवापत्तिभिया शाब्दत्वस्यानुमितित्वव्याप्यत्वस्वीकारेण वह्न्याद्यनुमितित्वावच्छिन्न एव वह्निलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्। किं च भवन्मते वह्न्यनुमितिशाब्दबोधसामग्र्योः परस्परं प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावकल्पने गौरवं, न मन्मते शाब्दबोधसामग्र्याऽनुमितेरिति वदन्ति तन्न। पर्वतादिविशेष्यकवह्न्यादिप्रकारकनिश्चयस्य वह्न्यादिप्रकारकपर्वतादिविशेष्यकाऽनुमितौ विरोधित्वम्। त्वन्मते तादृशनिश्चयेऽपि शाब्दबोधात्मकतादृशाऽनुमितेर्जायमानत्वेन शाब्दबोधान्यतादृशाऽनुमितौ तस्य प्रतिबन्धकत्वकल्पने गौरवापत्तेः। शाब्दबोधेऽप्यनुमितित्वसत्त्वादनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तेश्च। किं च यत्र विषयविशेषस्य नानुमितिः किं तु शाब्दबोध एव तत्र विषयविशे-

षशाब्दबोधे व्याप्तिज्ञानादेः कारणत्वकल्पने गौरवापत्तिः। अपि च घटा पृथगितिशब्दात् घटावधिकपृथक्त्वप्रकारक-शुद्धाश्रयबोधोऽनुभवसिद्धः । न च त्वन्मते नुमानात्ता-दृशबोधः सम्भवति । आश्रयं पक्षीकृत्य पृथक्त्वसाधने-चाश्रयत्वप्रकारकोऽपि स्यान्न तु केवलपृथक्त्वप्रकारक एव । अपि च लौकिकसन्निकर्षाजन्यदोषविशेषाजन्यत-द्वत्ताज्ञाने तदभावनिश्चयाभाव एव हेतुर्लाघवान्न तु योग्यताज्ञानमपि। तथा च योग्यताज्ञानं विना ऽपि शाब्द-बोधो न तु भवदभिमतानुमितिः। योग्यताविनाकृतहेतु-ज्ञानं तु व्यभिचारज्ञानदशायामपि शाब्दबोधस्यानुभवि-कत्वात्। किं च घटो नास्तीत्यादौ अनुयोगितासम्बन्धेन घटानुमितिस्त्वया वाच्या सा च न सम्भवति वृत्त्यनिया मकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन सम्बन्धे व्या-प्त्यभावात् । सत्त्वे ऽपि वा तादृशव्याप्तिज्ञानस्य कुत्रा-प्यनुमितिहेतुत्वाकल्पनात् । पर्वते वह्निमनुमिनोमीति-वदभावे घटमनुमिनोमीति प्रतीतेरभावात्। किं च शा-ब्दबोधस्यानुमितित्वे वह्निव्याप्याभाववान् पर्वतो वह्नि-मानिति शाब्दबोधो न स्यात्। तत्र वह्निव्याप्यवत्ता-धियो हेतुत्वात्तस्याश्च वह्निव्याप्याभावधीविरोधित्वादि-त्यादिकं द्रष्टव्यमिति दिक्।

ननु यदि स्वातन्त्र्येण शब्दो मानं तदा यजेतेत्यादितः पामराणामर्थप्रत्ययः स्यादिति चेन्न। शब्दज्ञानस्य शाब्द-बोधे करणत्वेन वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेर्व्यापारत्वेन पामराणां यज्यादिपदे शक्तिलक्षणान्यतररूपवृत्तिज्ञाना-भावेन तेषां व्यापाराभावात् । शक्तिलक्षणयोः स्वरूपं त्वग्रे वक्ष्यामः।

ननु तथापि घटः कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादितो-

ऽपि घटादिप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकबोधः स्यात् । शब्द-ज्ञानस्य वृत्तिज्ञानजन्यपदार्थोपस्थितेश्च सत्त्वादिति चेन्न । आकाङ्क्षायाः शाब्दबोधे कारणत्वाङ्गीकारात् । सा च न तात्पर्यविषयान्वयानुभवाभावः । घटः कर्मत्वमित्यादा-वपि तत्सत्त्वात् । नापि तदुच्चारणजन्यशाब्दबोधाभावः । अयमेति राज्ञः पुत्रः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राजपदा-र्थस्य पुत्रान्वयकाले पुरुषान्वयापत्तेः ।

किं तु यत्पदं येन पदेन सह यादृशान्वयानुभवजनकं तस्य पदस्य तेन पदेन समभिव्याहारस्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा घटादिपदं कर्मत्वादिवाचकस्वोत्तरविभक्तिपदे-नैव घटादिप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकान्वयबोधकं ततो घटादिपदस्य स्वोत्तरतादृशविभक्तिसमभिव्याहारस्तादृश-बोधे आकाङ्क्षा । अत एव घटः कर्मत्वमित्यादितस्तादृश-विभक्तिसमभिव्याहारस्तादृशबोधे आकङ्क्षा । अत एव घटः कर्मत्वमित्यादितस्तादृशबोधो न । घटप्रकारककर्मत्वविशे-ष्यकशाब्दबोधे घटपदोत्तरकर्मत्ववृत्तिविभक्तिरूपायाः कर्मत्ववृत्तित्वेन तादृशविभक्तिज्ञानरूपाया वा काङ्क्षाया अभावात् । इयं च स्वरूपसती हेतुर्न तु तज्ज्ञानम् । घटः कर्मत्वमित्यत्र कर्मत्वपदे द्वितीयात्वभ्रमेण तादृशबोधा-पत्तेः । एवमानयनादिप्रकारकवृत्त्यादिविशेष्यकशाब्दबोधे आनयनादिबोधकधातूत्तरः कृत्यादिबोधक आख्यात आ-काङ्क्षा । अत एवानयनं कृतिरित्यादितो न तादृशबोधः ।

न च द्वितीयायामगृहीतशक्तिकस्य घटमित्यानुपू-र्वीकं शृण्वतो घटः कर्मत्वमित्यादितः पदार्थोपस्थितौ घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकशाब्दबोधापत्तिस्तादृशसमभि-व्यवहारस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । घटप्रकारककर्मत्वविशे-ष्यकबोधे घटपदोत्तरविभक्त्या वृत्तिजन्यकर्मत्वोपस्थिति-

रूपासत्तिविरहेणैव तादृशधाभावात् । अत एवासत्ति-रपि शाब्दबोधे कारणम् । न चैवमासत्तिविरहणैव घटः कर्मत्वमित्यादौ तादृशबोधाभावे उक्ताकाङ्क्षायाः शाब्द-बोधे हेतुत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । घटमित्यत्र कालि-कसम्बन्धेन घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधवारणाय घट-प्रकारकनिरूपितत्वसंसर्गककर्मत्वविशेष्यकबोधे उक्ताका-ङ्क्षाया हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च घटः कर्मत्वमित्यतस्ता-दृशाकाङ्क्षाया अभावेन निरूपितत्वसंसर्गकघटप्रकारक-कर्मत्वविशेष्यकबोधाभावेऽपि कालिकसम्बन्धेन घटप्रकार-ककर्मत्वविशेष्यकबोधापत्तिवारणाय सामान्यतो घटप्र-कारककर्मत्वविशेष्यकबोधे घटपदोत्तरविभक्तिजन्यकर्म-त्वोपस्थितिरूपासत्तेर्हेतुत्वान्न घटः कर्मत्वमित्यतस्तादृशो बोधः । एवं विभक्त्यर्थकर्मत्वादिप्रकारकधात्वर्थविशेष्य-कबोधे कर्मत्वादिवृत्तविभक्त्युत्तरधातुरूपाकाङ्क्षायास्ता-दृशधातुजन्योपस्थितिरूपाया आसत्तेश्च हेतुत्वम् ।

न चैवं सति घटं तण्डुलं जानाति पचतीत्यत्र तण्डु-लकर्मत्वपाकादेः परस्परमन्वयबोधो न स्यात् । कर्मत्ववृत्त-विभक्त्यव्यवहितोत्तररूपाकाङ्क्षादेरभावादिति वाच्यम् । तत्र योजनयाऽव्यवधानं सम्पाद्य वाक्यान्तरादेव बोध इति केचित् ।

अन्ये तु विशेष्यतया कर्मत्वादिप्रकारकबोधे धातु-जन्योपस्थितेर्धातोश्च हेतुत्वं न त्वव्यवधानस्याकाङ्क्षास-त्त्योः प्रवेश इत्याहुः ।

परे तु अव्यवधानं च तदर्थं स्वार्थान्वयबोधं जनय-त्विति तात्पर्यविषयत्वम् । तच्च तत्राप्यस्तीत्याहुः ।

नन्वयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यत्ररा-

जपदस्य पुरुषपदेन सहान्वयापत्तिरिति चेन्न। राजपदार्थस्य पुरुषपदार्थान्वये तात्पर्याभावेन तात्पर्यज्ञानाभावात्। सति तात्पर्यज्ञाने त्विष्टत्वाच्च। इतोऽपि तात्पर्यज्ञानस्यापि शाब्दबोधे हेतुत्वम्। अत एव तात्पर्याभावेऽपि तज्ज्ञानाद्बोधः। न चैवमेकशाब्दबोधोत्तरं पुनस्तथैवाव्यवधानेन शाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम्। तत्तन्मुख्यविशेष्यकतत्प्रकारकशाब्दबोधे तादृशशाब्दबोधेच्छाविरहविशिष्टतादृशशाब्दबोधस्य प्रतिबन्धकत्वात्। मुख्यविशेष्यकेति विशेषणाद्रक्तो दण्ड इति शाब्दबोधोत्तरं रक्तदण्डवान् पुरुष इति शाब्दबोधेऽपि नक्षतिरिति दिक्।

ननु यस्य घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्ये व्युत्पत्तिः तस्य ततोऽन्वयबोधो न स्यादिति चेन्न। तादृशशाब्दबोधे क्लृप्तकारणभावेनेष्टत्वात्।

केचित्तु घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधे घटपदोत्तरकर्मत्ववृत्तविभक्तिस्तज्जन्यकर्मत्वोपस्थितिश्च कारणमिति ज्ञानवतस्तादृशबोधे घटपदोत्तरकर्मत्ववृत्तविभक्तेस्तज्जन्यकर्मत्वोपस्थितेश्च कारणत्वाद् घटः कर्मत्वमित्यादौ व्युत्पन्नस्य घटः कर्मत्वमित्यादितो घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधेऽपि न क्षतिरिति वदन्ति।

वह्निना सिञ्चेदित्यादिनान्वयबोधाभावाद्योग्यताज्ञानं शाब्दबोधे कारणम्। सा च येन सम्बन्धेन यत्र यस्यान्वयस्तत्र तस्य संसर्गः। तेन सम्बन्धेन तद्वत्त्वं वा। तस्यास्संशयनिश्चयसाधारणज्ञानत्वेन ज्ञानं हेतुः। अत एव तद्भ्रमेणाप्यन्वयबोधः।

न च तत्तद्विशेष्यकतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिश्चयस्य तत्तल्लौकिकप्रत्यक्षान्यपित्तादिदोषाजन्यतत्तद्विशेष्यकत्वेन तेन सम्बन्धेन तत्तत्प्रकारकज्ञाने

प्रतिबन्धकत्वकल्पनात्, तदभावादेवायोग्यवाक्याच्छा- ब्दबोधानुत्पत्तौ किं योग्यताज्ञानकारणत्वेनेति वाच्यम्। यत्र यस्य शाब्दबोध एव जातः, अयोग्यताज्ञाननिश्चये सति न जातस्तत्र तस्य शाब्दबोधे योग्यताज्ञानस्यैव लाघवेन हेतुत्वात्। तदभावनिश्चयाभावकारणत्वेन गौरवापत्तेः। यत्र च यस्याभावनिश्चयो न जातस्तत्र तच्छाब्दबोधे न योग्यताज्ञानमपि हेतुः, गौरवात्। घटमानयेत्यादावयोग्यतानिश्चयाभावस्यैव हेतुत्वं न तु योग्यताज्ञानस्य गौरवात्।

न चाभिधेयत्वप्रकारकशाब्दबोधे तदभावनिश्चयाप्रसिद्ध्या कथमयोग्यत्वनिश्चयाभावस्य हेतुतेति वाच्यम्। अभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेन ज्ञानाभावनिश्चयाभावस्यैव हेतुत्वात्। एकपदार्थेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्व–अपरपदार्थनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वरूपयोग्यताज्ञानं न हेतुः, गौरवात्। अत एव सजातीयान्वयदर्शनमन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं वा न योग्यता। येन केनापि सजातीयेऽन्वयदर्शनस्यायोग्येऽपि सत्त्वात्। पदार्थतावच्छेदकरूपेण सजातीयेऽन्वयदर्शनस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तद्व्यक्तिशाब्दबोधे सत्त्वाच्च। अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य द्रवद्रव्यत्वस्य सेकानन्वयिनोऽग्नेः सत्त्वेन तदभिप्रायके जलेन सिञ्चतीत्ययोग्यवाक्येऽपि सत्त्वाच्चेत्याहुः।

अन्ये तु तत्तत्प्रकारकशाब्दप्रमात्वावच्छिन्ने तत्तत्प्रकारकप्रमाया एवं तत्प्रकारकशाब्दप्रमात्वावच्छिन्ने तत्तत्प्रकारकाप्रमाया योग्यताऽप्रमारूपाया निश्चयसंशयसाधारण्या हेतुत्वं वाच्यम्। अन्यथा योग्यतानिश्चयाभावदशायां बाधितवाक्याच्छाब्दप्रमापत्तेश्च। एवं च सिद्धे विशिष्य हेतुत्वे यद्विशेषयोरिति न्यायात्तत्तत्प्रकारकशा-

ब्दत्वावच्छिन्नं प्रति तत्तत्प्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वम् । न चैवं योग्यतासंशयाच्छब्दो नित्योऽनित्यो वेति वाक्यात् संशयात्मकशाब्दबोधापत्तिरिति वाच्यम् । अनायत्या तदभावशाब्दसामान्यास्तद्वत्तादृशशाब्दबोधेविरोधित्वकल्पएवं वैपरीत्येऽपि । सामग्री तु पदार्थोपस्थित्यादिकारणरूपानात् । विशिष्य ग्राह्या न तु फलोपहिता । यद्वा विप्रतिपत्तिवाक्यादाहत्य संशयस्वीकारात् संशयात्मकशाब्दबोधोऽपि इष्ट एवेति वदन्ति । तन्न । तत्तत्प्रकारकशाब्दप्रमात्वावच्छिन्ने सामान्यतस्तत्तत्प्रमात्वावच्छिन्ने क्लृप्तकारणतायास्तत्तद्विशेष्यसम्बन्धविशेषणाद्युपस्थितेस्तत्त्वेन हेतुत्वमस्तु लाघवान्न तु योग्यताज्ञानस्य गौरवादित्याहुः ।

केचित्तु शाब्दबोधे न योग्यताज्ञानं हेतुः नाप्ययोग्यतानिश्चयो विरोधी । अत एव प्रहसनस्थले कलहादौ चायोग्यतानिश्चयसत्त्वेऽपि शाब्दबोधः । तेन च दुःखाद्युत्पत्तिः । न च तत्र शब्दात्पदार्थस्मृतिमात्रं स्मृत्या च मानसज्ञानादेव दुःखाद्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । परकीयशब्दं विनापि स्वीयतादृशमानसज्ञानादपि दुःखाद्युत्पत्त्यापत्तेरित्याहुः । तन्न । कलहादिवदुहास्यस्थलेऽपि तादृशशब्दस्य श्रवणेन दुःखोत्पत्त्यापत्तेः । अत एव दैववशसंपन्नतादृशशब्दश्रवणान्न दुःखम् । अत एव तादृशार्थे तात्पर्यज्ञानं दुःखहेतुरित्यपि परास्तम् ॥

वस्तुतस्तु तत्र द्वेष्टृत्वज्ञानेऽपि तादृशशब्दोच्चारणाभावे तथा दुःखानुत्पत्तेर्न तज्ज्ञानं दुःखजनकम् अपि तु मदीयदुःखोत्पादोद्देश्यकदुःखानुकूलव्यापारत्वेन तदीयशब्दज्ञानस्य दुःखहेतुत्वम् । अत एव स्वीयविलक्षणदुःखोद्देश्यकव्यापारत्वेन शब्दादेर्ज्ञानात् । स्वीयविलक्षणदुःखोत्पत्तिरिति दिक् ।

आसत्तिः पदाव्यवधानम् । अत एव गिरिरग्निमान् भुक्तं देवदत्तेनेत्यासन्नम् । आसत्तिज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः। अत एव तदभावाच्छाब्दबोधः । न चैवं काष्ठैरोदनं पचति देवदत्त इत्यत्र काष्ठैरित्यस्य पाकेऽनासन्नतापत्तिरोदनमित्यनेन व्यवधानादिति वाच्यम् । प्रकृतान्वयबोधाननुगुणव्यवधानाभावस्य विवक्षितत्वात् । ओदनपदं च काष्ठकरणकौदनकर्मकपाककृतिमान् देवदत्त इति बोधेऽनुगुणमेव। न चैवं श्लोकादेरन्वयबोधो न स्यात् । व्यवहितत्वेन प्रत्यक्षसिद्धपदेषु अव्यवहितत्वेन भ्रमासम्भवादिति वाच्यम् । तत्र श्लोकस्य पदान्नान्वयबोधः । किं तु योजनावाक्यान्तरादेवेति केचित् । तन्न । आकाङ्क्षादिसत्त्वेऽर्थतात्पर्यज्ञाने च सति व्यवहितादप्यन्वयबोधान्न तज्ज्ञानं हेतुर्मानाभावादिति । अत एवाव्यवहितपदज्ञानतात्पर्यमासत्तिः तच्चैतत्पदमेतत्पदाऽव्यवहितोत्तरमभिसंदधातु इत्यभिसंधापयितुरिच्छा । अत एव मौनिश्लोके वक्तुरभावेऽपि अभिसंधापयितृसत्त्वादासत्तिः । शुकादिवाक्ये भगवत्तात्पर्यसत्त्वादिति परास्तम् । गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेनेत्यत्राकाङ्क्षादिसत्त्वेऽर्थतात्पर्यज्ञाने सति व्यवहितत्वेन निश्चितेभ्योऽपि शाब्दबोधात्, वक्तुरीश्वरस्यापि तादृशाभिसंधानाभावेन तादृशेच्छाभावेन शाब्दबोधाभावापत्तेश्च।

वस्तुतस्तु समूहालम्बनरूपपदज्ञानाच्छाब्दबोधात् पदज्ञानोत्तरत्वेनैतत्पदज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वेन वा परपदज्ञानाभावान्न तादृशज्ञानेतात्पर्यमासत्तिः ।अत एवैतत्पदज्ञानाव्यवहितापरपदज्ञानतात्पर्यमपि नासत्तिरिति द्रष्टव्यम् ।

कश्चित्तु वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासत्तिः स्व-

रूपसती कारणमित्याह । तन्न । तस्याः पदज्ञानव्यापारत्वेन कारणत्वाविवादात् । आसन्नानासन्नविभागाभावापत्तेश्च । किन्तु घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधे घटपदोत्तरकर्मत्ववृत्तिविभक्तिजन्यकर्मत्वाद्युपस्थितिर्हेतुः । सा च स्वरूपसती हेतुः । आकाङ्क्षा तु घटपदोत्तरद्वितीया रूपा । अनयोः पृथक् पृथक् कारणत्वं प्रागेवोक्तम् ।

वस्तुतस्तु प्रागुक्ताकाङ्क्षासत्त्वयोः कार्यतावच्छेदकयोः विनिगमनाविरहः घटमानयेत्यत्र कालिकसम्बन्धेन घटप्रकारकशाब्दबोधे तात्पर्यसत्त्वे इष्टापत्तौ चाकाङ्क्षायाः हेतुत्वं मृग्यमिति दिक् ।

ननु घटमानयेत्यादौ कथं तावत् क्रियाकारकादिघटितवाक्यार्थबोधः । तावत्पदज्ञानानां तावत्पदार्थस्मृतीनां च नष्टत्वादिति चेन्न । तावत्पदानां समूहालम्बनस्मरण आकांक्षादिविषयकतावत्पदार्थस्मरणात्, द्वितीयक्षणोत्पन्नाकाङ्क्षादिज्ञानसहिताद्वा पदार्थस्मरणात् द्वितीयक्षणे तृतीयक्षणे वा तावत्पदार्थानामन्वबोधस्वीकारात् । अयमेव खले कपोतन्यायेनान्वयबोधः । तदुक्तम् ।

वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति ।

तथैव सर्वे युगपत्पदार्थाःपरस्परेणान्वयिनो भवन्ति ।

युगपदन्वयित्वं च । क्वचिद्विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरस्य क्वचिदेकविशेष्ये सर्वविशेषणानाम् । नन्वेतावतापि राजपुरप्रवेशन्यायेन जायमानो विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दबोधो न स्यात् । न चेष्टापत्तिः । तस्याप्यनुभवसिद्धत्वात् । अत एव

यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥

इत्याद्यभिधानमपीति चेन्न । यत्र पूर्वपदस्मृत्युत्तर-मुत्तरपदस्मरणं पूर्वपदार्थविषयकम् । तत उत्तरपदार्थस्मृतिः । तदुत्तरपदविषयिणी पूर्वोत्तरपदार्थशाब्दबोधोपयिकयोग्यतादिविषयिणी च ततस्तयोः शाब्दबोधः, ततः शाब्दबोधाव्यवहितपूर्वत्तोत्पन्नपदस्मृत्या पदार्थोपस्थितिः । तदुत्तरपदविषयिणी योग्यतादिविषयिणी च ततोऽवान्तरवाक्यार्थस्य तत्रार्थे ऽन्वयः । एवमेवोत्तरान्वयबोधप्रकारक इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस्वीकारादिति दिक् ।

ननु घोत्तरटत्वादिना पदज्ञानेन वृत्तिग्रहजनितघटादिसंस्कारेण च जन्योपस्थितिर्घटादीनां शाब्दबोधे हेतुः । सा च स्मृतिरेव घटादीनामिति कथं खण्डवाक्यार्थबोधान्महावाक्यार्थ बोधः । न च घोत्तरटत्वेन पदज्ञानप्रयोज्योपस्थितिरेव तथा तादृशी च खण्डवाक्यार्थधीरपीति वाच्यम् घोत्तरटत्वेन पदज्ञानात् समवायेनाकाशस्मृतेरपि शाब्दधीहेतुत्वापत्तेरिति चेन्न । वृत्तिसम्बन्धेनोद्बोधकविधया यत्पदज्ञानजन्यत्वं एतदन्यतरसम्बन्धेन पदज्ञानोपलक्षितघटोपस्थितित्वादिना घटादिशाब्दबोधे हेतुत्वात् । तथाच वृत्त्या पदज्ञानप्रयोज्या उपस्थितिःशाब्दबोधे हेतुरिति दिक् ।

ननु पदप्रत्यक्षाधीनमग्रेपदार्थस्मरणं पदं च न तावद्वर्णसमुदायः जरा राजा नदी दीनेत्यादावर्थभेदात् । किंत्वानुपूर्वीभेदाद्भिन्नं सैव शक्ततावच्छेदिका सम्बन्धितावच्छेदकरूपेण पदज्ञानादपरसम्बन्धिनोऽर्थस्य सम्बन्धितावच्छेदकरूपेण स्मृतिः । अत एव प्रमेयत्वादिना घटपदज्ञानान्न घटत्वेन घटस्मृतिः । नाप्यानुपूर्व्या घटपदज्ञानाद् द्रव्यत्वेन घटस्मृतिः । आनुपूर्वी च न उत्तरवर्णप्रागभाव-

गर्भा टत्वविशिष्टप्रत्यक्षोत्तरं प्रागभावस्यासत्त्वेन तद्धटि-तपदप्रत्यक्षासम्भवादिति चेन्न। यत्र चोत्पत्तिकाले घका-रटकारप्रागभावानां स्मृतिः, तत्र टोत्पत्तिकाले प्रागभा-वविशिष्टो घ इति पदप्रत्यक्षसम्भवात्। पूर्वं प्रागभाव-सत्त्वात्। यद्वा न प्रागभावगर्भानुपूर्वीप्रत्यक्षम्। प्रागभा-वस्यातीन्द्रियत्वादसत्त्वाच्च किं तु घनाशविशिष्टटत्वम्।

न च घकारोत्पत्तिक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नटकारस्य घनाशविशिष्टत्वाभावात्कथं तत्र पदत्वमिति वाच्यम्। टकारस्य स्थितिक्षणे घनाशविशिष्टत्वसम्भवात्। न च घरट इत्यत्रापि टकारस्य घनाशविशिष्टत्वाद्घटपदत्वापत्तिः। वर्णान्तराव्यवहितत्वेनापि टकारविशेषणात्। एवं च टोत्प-त्तिकाले घटत्वनिर्विकल्पकं ततो घत्वविशिष्टप्रत्यक्षटत्व-निर्विकल्पके ततो घनाशविशिष्टष्टकार इति प्रत्यक्षसम्भ-वात्। नाशत्वस्यानुपस्थितस्यैव प्रकारत्वात्। यद्वा अव्य-वहितोत्तरत्वसंबन्धेन घविशिष्टटत्वमेवानुपूर्वी।

केचित्तु घज्ञानध्वंसविशिष्टज्ञानविषयत्वं घटज्ञाना-नन्तरज्ञानविषयत्वं वा टस्यानुपूर्वी, मौनिश्लोके च लि-प्यादिक्रमेण ज्ञानक्रमोऽनुमेयः। न चेश्वरोचरिते आनुपूर्वी न स्यात् तज्ज्ञानस्यैकत्वेन नित्यत्वेन चानन्तर्याभावा-दिति वाच्यम्। तत्रान्येषां ज्ञानमादायानुपूर्वीसत्त्वात्। सा च मनसा श्रोत्रेण वा उपनीता टकारे ज्ञायत इत्याहुः।

ननु तण्डुलादिशाब्दबोधे वृत्त्या तण्डुलादिपदज्ञान-जन्या तण्डुलाद्युपस्थितिर्न तत्त्वेन हेतुः। पचतीत्युक्ते प्रत्यक्षादिनोपस्थिततण्डुलकर्मत्वादेः पाकेऽन्वयात्। अत एव तण्डुलप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधे तण्डुलपदोत्तर-विभक्तिरूपाकाङ्क्षा तादृशविभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थिति-

रूपासत्तिरपि न हेतुः । न च तत्र द्वितीयान्तपदाध्याहार एव कल्प्यते । पदज्ञानस्य वृत्त्या तदर्थोपस्थितेश्च कल्पनापेक्षया लाघवेनार्थोपस्थितेः कल्पनात् । न च तण्डुलं पचतीत्यत्र स्मृतकलायादेरप्यन्वयापत्तिः । तात्पर्यज्ञानात् । अन्यथा तवापि दैववशस्मृतकलायपदोपस्थापितेनान्वयबोधापत्तिः । न च पुष्पेभ्य इत्यत्र स्पृहधातुयोग एव चतुर्थ्याः साधुत्वात् स्पृहयतिपदाध्याहार एवेति वाच्यम् । तथाप्यन्यत्र पदाध्याहारसमर्थनात् । किं च प्रकृते साधुत्वार्थं तदपेक्षणेऽपि शाब्दबोधार्थं तदनपेक्षणात् । न चैवं सति तण्डुलः कर्मत्वं पाकः कृतिरित्यादितस्तण्डुलकर्मकपाककृतिबोधापत्तिरिति वाच्यम् । तत्तद्विभक्त्यादिसमभिव्याहारशून्यपदाजन्यतण्डुलकर्मत्वाद्युपस्थितीनां तादृशबोधे हेतुत्वादिति चेन्न ।

लाघवेन तण्डुलवृत्तित्वेन ज्ञातपदोत्तरविभक्तिजन्यकर्मत्वोपस्थितित्वेनैव तण्डुलप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधे हेतुत्वान्न तु तण्डुलपदोत्तरद्वितीयादिशून्यतण्डुलपदजन्योपस्थितित्वेन गौरवात् । एवमन्यत्रापि । एवं तण्डुलपदोत्तरद्वितीयादिविभक्तिरूपाकाङ्क्षाया हेतुत्वादपि पदाध्याहारस्यैव सिद्धेः ।

ननु तण्डुलस्य पाचक इत्यत्र षष्ठ्याः कर्मत्वे लक्षणया तण्डुलप्रकारककर्मत्वविशेष्यकबोधः । तत्र लाक्षणिकाननुभावकत्वेन विभक्तेरननुभावकत्वेनोक्ताकाङ्क्षाया हेतुत्वे व्यभिचार इति चेन्न । तथाप्यर्थाध्याहारासिद्धेः । किं च सर्वलाक्षणिकानुरोधेन लाक्षणिकस्याप्यनुभावकत्वाच्च । किं चार्थाध्याहारवादिमते लिङः कार्ये शक्तिर्न स्यादनुमानादेरुपस्थित्यापि शाब्दबोधसम्भवादिति दिक् ।

अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपसार्यतामित्यत्र राज्ञः पुत्रान्वये तात्पर्ये पुरुषेणान्वयाबोधात्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः ।

तच्च यद्यपि न तत्प्रतीतिफलोपहितत्वरूपजनकत्वम् । अन्योन्याश्रयात् । नापि तत्प्रतीतिस्वरूपयोग्यत्वं तत् । नानार्थे विनिगमनापत्तेः । स्वरूपयोग्यतावच्छेदिकायाः शक्तेः लाक्षणिकेऽभावेन तस्य लक्षणीयपरत्वाभावापत्तेश्च । न च गङ्गापदस्मारितपूरेण तीरस्मृतेर्न गङ्गापदस्य तीरपरत्वमिति वाच्यम् । तीरस्यापि पदार्थत्वेन विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेः । गच्छ गच्छसीत्यादेर्मुख्यपरत्वापत्तेश्च । तथापि तत्प्रतीतीच्छयानुसंहितत्वं तत्परत्वरूपं तत्तात्पर्यकत्वम् । तच्च तच्छाब्दबोधेच्छाप्रयोज्यव्यापारप्रयोज्यज्ञानविषयत्वम् ।

व्यापारस्तु क्वचिदुच्चारणं क्वचिल्लिप्यादिः । तज्ज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः ।

ननु तात्पर्यज्ञानं न शाब्दबोधे हेतुः । तेन विनापि मूर्खोच्चारितवाक्याच्छुकादिवाक्याच्चान्वयबोधात् । न च तत्रेश्वरतात्पर्यज्ञानमेव हेतुः । तस्य फलोन्नेयतया प्रथमं दुर्ग्रहत्वात् । न चैवं सति नानार्थे विनिगमना न स्यात् । तात्पर्यग्राहकप्रकरणादेरेव विनिगमकत्वादिति चेन्न । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यतामित्यादौ राज्ञः पुरुषान्वये तात्पर्यस्य सन्देहे व्यतिरेकनिश्चये च पुरुषेण सहान्वयाबोधात्तात्पर्यभ्रमे चान्वयबोधात्तात्पर्यनिश्चयस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वात् । न च शुकादिवाक्ये व्यभिचारः । तत्रेश्वरेच्छामादाय तत्सत्त्वात् । तदज्ञाने तूक्तप्रकरणाभावेन तत्र शाब्दबोधाभावात् । किं तु पदार्थोप-

स्थितिमात्रं घटः कर्मत्वमित्यादाविव । अत एव नानार्थे उभयोर्योग्यत्वे उभयोरन्वयबोधो भवत्येव तात्पर्यग्रहस्तु प्रवृत्तावुपयुज्यते वक्त्रभिप्रेतानयनमिष्टसाधनमितिज्ञानात् प्रवृत्तेरिति परास्तम् । विष्णुतात्पर्यकाद्धरिदर्शनमिष्टसाधनमिति वाक्यादुभयत्र प्रवृत्त्यापत्तेः । तात्पर्यविषयार्थशाब्दबोधस्यैवानुभवाच्च । तात्पार्यग्राहकप्रकरणादेरननुगमान्न शाब्दबोधे हेतुत्वम् । तात्पर्यग्राहकत्वेनानुगमे तु लाघवात्तात्पर्यग्रहस्यैव हेतुत्वमिति दिक् ।

केचित्तु तात्पर्यज्ञानं विनापि शुकमूर्खाद्युच्चारितवाक्यादन्वयबोधान्न शाब्दबोधत्वावच्छिन्ने तात्पर्यज्ञानं हेतुः । किं तु नानार्थस्थलीयशाब्द इत्याहुः । तन्न । सैन्धवादिपदजन्यतुरगलवणाद्युपस्थितिकालीनसैन्धवादिपदजन्यतुरगशाब्दबोधे तुरगतात्पर्यग्रहे उभयोरन्वयबोधापत्तिः । न चेष्टापत्तिः, सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थप्रत्यायक इति नियमभङ्गापत्तेरिति चेन्न । प्रमाणसिद्धतादृशनियमनिश्चये विशेषदर्शनात् । सैन्धवादिपदं कदा उभयबोधं जनयतु एकानुसन्धानेन चोभयबोधं जनयत्विति नाभिप्रायः, किं तूभयबोधं जनयत्विति । तस्य चावृत्त्यान्वयबोधेनाप्युपपत्तेः । न च तादृशनियमे मानाभावः । घटावित्यत्र एकघटपदोपस्थाप्यघटद्वये द्वित्वान्वयबोधसम्भवेनैकशेषानुशासनवैयर्थ्यापत्तेः ।

ननु सकृदितिव्युत्पत्तौ सकृत्त्वं नार्थविशेषणं जातिविशिष्टव्यक्तिबोधानापत्तेः । न वृत्तौ घटं पटं जानातीत्यादावावृत्त्या बोधस्यानुपपादनात् । अत एव वृत्तिविशेष्येऽपि न सकृत्त्वमिति चेन्न । एकं पदानुसन्धानमेकविधेयावच्छिन्नमेव स्वार्थोद्देश्यकबोधं जनयति एकोद्देश्याव-

च्छिन्नमेव स्वार्थविधेयकबोधं जनयतीति व्याप्तिद्वयाङ्गीकारस्तेन घटं पटं जानातीत्यत्र काष्ठं स्थाली पचतीत्यादौ च नावृत्तिं विना बोधः । न च सैन्धवान् द्रव्यमित्यादितो लवणतुरगवदेकोद्देश्यकद्रव्यबोधापत्तिरिति वाच्यम् । वृत्तिविशेष्यमेकमेवानुभावयतीति नियमस्यापि स्वीकारादत एव न सरूपाणामेकशेषवैयर्थ्यम् । न च मृगो गच्छतीत्यादौ सामान्यविशेषोभयशक्तमृगपदात् पशुत्वमृगत्वोभयरूपेण एकविशेष्यकबोधापत्तिरिति वाच्यम् । वृत्तिविशेष्यतावच्छेदकमेवानुभावयतीति नियमान्तरस्याप्यङ्गीकारात् । अत्र तुरीयनियमेनैव तृतीयवारणे तद्वैयर्थ्यमिति कश्चित् । न त्वेकमेव शाब्दबोधं जनयतीति नियमान्तरं, प्रमाणाभावात् । न च श्वेतो धावतीत्यादिशब्दश्लेषे पदभेदावृत्तिर्न स्यात्, इष्टापत्तेः ।

अत्र पुष्पवन्तपदभेदो निवेश्यो व्याप्ये । तेन तत्र न व्यभिचारः । न तु पुष्पवन्तपदस्य चन्द्रसूर्यवृत्तिद्वित्वं शक्यतावच्छेदकम् । चन्द्रः सूर्यश्चेति प्रत्ययात् । न च पुष्पवन्तपदात् केवलं चन्द्रस्य सूर्यस्य च बोधापत्तिरिति वाच्यम् । पुष्पवन्तपदं चन्द्रे सूर्ये शक्तमिति ज्ञानस्य तज्जन्यपदार्थोपस्थितेर्वा चन्द्रत्वप्रकारकत्वविशिष्टसूर्यत्वप्रकारकत्वावच्छिन्नशाब्दबोधे हेतुत्वात् । अत एव केवलं चन्द्रे शक्तिज्ञानात् केवलं चन्द्रबोध इति प्राञ्चः ।

वस्तुतस्तु आवृत्तिस्वीकारेऽपि चैत्रौ गच्छत इत्यत्र द्वित्वसंख्यायाश्चैत्रयोरुभयोरुद्देश्यतया बोधो न स्यात् । अत एव एकपदे नोद्देश्यविधेयभाव इत्युक्त्यापि न निस्तारः । आख्यातोपस्थाप्यद्वित्वोद्देश्यतायाः सत्त्वात् । अत एव व्यासज्यवृत्तेरुद्देश्यता व्यासज्यवृत्तिरेकैव ।

एकोद्देश्येत्यनैकोद्देश्यतावत्त्वम् । एवं घटौ द्वावित्यत्र व्यासज्यवृत्तिविधेयतानिरूपितोद्देश्यताया व्यासज्यवृत्तित्वादिति प्रत्युक्तम् । समवायेन द्वित्वनिरूपितोद्देश्यतायाः प्रत्येकं सत्त्वात् ।

न च व्यासज्यवृत्तिसम्बन्धेन विधेयोद्देश्यताया व्यासज्यवृत्तित्वम् । मानाभावात् । अत एव पुष्पवन्तपदभेदवत् द्वित्वादिपदभेदो निवेश्य इति निरस्तम् । न च घटत्वेनोपस्थिते सहस्रसंख्यान्वयवद्द्वित्वादेरन्वयसम्भवात् सरूपाणामेकशेषइत्यस्य व्यर्थतेति वाच्यम् । पयसि इत्यत्र जलत्वेन दुग्धत्वेन च जलदुग्धयोरुपस्थित्यर्थं तत्सार्थकत्वात् । तथा चैका या वृत्तिस्तद्विषयीभूतमर्थमनुभावयतीत्येव नियमः प्रमाणसिद्धः पर्यवस्यतीति ।

वस्तुतस्तु तादृशनियमास्वीकारेऽपि रामरामौ पयःपयसीत्यादेः साधुत्ववारणार्थं सरूपाणामिति सूत्रम् । अन्यथा तादृशप्रयोगस्यापि साधुत्वापत्तेरिति ध्येयम् । आवृत्तिश्च स्वस्थानस्थितस्य पुनरनुसन्धानम् । स्थानान्तरस्थस्यानुसन्धानमनुषङ्गः । स्थानान्तरस्थस्य स्वस्थानेऽनुसन्धानमनुवृत्तिः । एतत्त्रयं श्रुतपदानां, तत्र पूर्वं लघीयः । अश्रुतपदानामनुसन्धानमध्याहारइति प्राञ्चः ।

तन्न । विशेषदर्शनस्यासार्वत्रिकत्वेन एकदान्तर्भावेणाभिप्राये युगपद्बोधस्य दुर्वारत्वात् । किं चावृत्त्यनुरोधादेकोच्चारणान्तर्भावेनाभिप्रायाद्युगपद् उभयबोधो दुर्वारः सामग्रीसत्त्वात् प्रथममेतस्य चरममेतस्येत्यत्र नियामकाभावात् । धारावाहिकस्थले प्रथमक्षणे कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य जायमानत्वेन तत्रापादकाभावाद् व्यक्तिस्थानीयापत्तेरदूषणत्वस्वीकारात्, आवृत्तिस्तु यत्र क्रमिकबोधाभिप्रायस्तत्रेति दिक् ।

तच्च तात्पर्यमस्माकं लौकिकवाक्ये स्वतन्त्रम्, वेदे ईश्वरस्य ।

मीमांसकास्तु पूर्वपूर्वाध्यापकतात्पर्यपूर्वकमेव वेदेतात्पर्यमिति परतन्त्रमनादित्वादिति । तन्न । कार्यद्रव्यानधिकरणभावकार्याधिकरणरूपप्रलयस्य श्रुतिसिद्धतया तात्पर्यस्यानादित्वासिद्धेः । भावकार्यानधिकरणकालरूपमहाप्रलयेप्यागमसिद्ध एवेति दिक् ।

वेदत्वं च न शाखासमुदायत्वं वेदैकदेशस्य शाखात्वेनान्योन्याश्रयात् । नाप्यदृष्टजनकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वे सति मीनशरीरावच्छिन्नेश्वरोक्तजातीयत्वम् । ईश्वरोक्तलौकिकवारणाय सत्यन्तम् । गीतादिवारणाय मीनशरीरावच्छिन्नेति ईश्वरपदं स्वरूपकथनायेति । मीमांसकमतलक्षणासिद्धेः । किं त्वखण्डोपाधिः । तस्य च यावत्स्यभियुक्तानां वेदत्वव्यवहारः तत्रैव पर्याप्तेस्तत्पाठश्रवण एव शूद्रादीनां प्रत्यवायः ।

केचित्तु अभियुक्तैर्वेदत्वेन परिभाषितत्वं वेदत्वं धातुत्वाख्यातत्वादिवत् परिभाषागर्भमेव इत्याहुः । तादृशवेदस्य पौरुषेयत्वं "तस्मात्तपस्तेपानाच्चत्वारो वेदाश्चाजायन्तच्छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायते"त्यादिश्रुतेः । वेदाः पौरुषेयाः वाक्यत्वात् भारतवदित्यनुमानात् सिद्धम् ।

अत एव

स्वयम्भूरेष भगवान् वेदो गीतस्त्वया पुरा ।
शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताःस्मर्तारोऽस्य न कारकाः ।

इत्यादिस्मृत्या नाऽपौरुषेयत्वसिद्धिः । तस्याः श्रुतिविरोधेनान्यत्र तात्पर्यात् । स्वयम्भूत्वं न नित्यत्वं किं तु

नित्यज्ञानवज्जन्यत्वं जन्यज्ञानवदजन्यत्वं वा । अस्मदाद्यननुभूयमानजन्यत्वमिति केचित् । शिवाख्या इत्यत्र शिवनामा कश्चिदृषिः शिवशब्देनोक्तः । अतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिर्वा । न च श्रुत्या पौरुषेयत्वसिद्धिवद्विज्ञानमानन्दमित्यादिश्रुत्या आनन्दस्य सिद्धिः स्यादिति वाच्यम् । लाघवेन सुखत्वावच्छेदेन पुण्यजनकत्वग्रहे तस्य लक्षणया दुःखाभावपरत्वादिति दिक् ।

ननूत्पादविनाशकल्पनागौरवभीत्या शब्दस्य नित्यत्वसिद्धौ शब्दसमुदायरूपवेदस्य वाक्यार्थज्ञानादिमज्जन्यत्वरूपपौरुषेयत्वसिद्धिर्नागमादपीति चेन्न । वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः समवेतत्वे सत्युत्पत्तिमत्त्वाद् घटवद् इत्यनुमानात्तत्सिद्धेः । उत्पन्नो गकारो विनिष्टो गकार इति प्रतीत्या तस्योत्पादविनाशसिद्धेश्च ।

न चासौ भ्रान्तिः, बाधकाभावात् । न च स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञा बाधिका । तस्या गवृत्तिगत्वावच्छिन्नभेदाभावविषयत्वेनाबाधकत्वात् । तथा सति गकारोऽयमिति स्यान्न तु सोऽयमिति चेन्न । सोऽयमित्यत्र तद्वृत्तिगत्वावच्छिन्नाभेदस्य विषयत्वात् । गकारोऽयमित्यत्र गत्वावच्छिन्नाभेद एव विषयो न तु गत्वे तद्वृत्तित्वमपि । यत्र तु जातौ जातित्वभानसामग्री तत्र तज्जातीयोऽयमितिधीः संसर्गस्तत्तज्जात्यवच्छिन्नभेदाभावः । तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदाभावो वा । न चैकस्मिन्नपि तज्जातीयोऽयमिति स्यात् । इष्टत्वात् । गभिन्नत्वे सति गवृत्तिजातीयाभेदस्य भानाङ्गीकारान्न तथाप्रत्यय इत्यन्ये । किं चोत्पादविनाशप्रत्यययोरप्रामाण्यापेक्षया प्रत्यभिज्ञाया एवाप्रामाण्यमित्यस्यापि सुवचत्वात् ।

वस्तुतस्तु विलक्षणवायुसंयोगादीनां गत्वादिकमेव

कार्यतावच्छेदकं न तु गप्रत्यक्षादिकमित्यादिशब्दानित्यत्वसाधकानि द्रष्टव्यानि । एतेन शब्दो नित्यो व्योमैकगुणत्वाद्व्योमेतरासमवेतगुणत्वाद्वा व्योमपरिमाणवदिति निरस्तम् । येन रूपेण वर्णानां स्फोटव्यञ्जकत्वं तेन रूपेणार्थप्रत्यायकत्वेनैवोपपत्तावतिरिक्तनित्यस्फोटेऽपि न मानमिति दिक् ।

भट्टास्तु शब्दो द्रव्यं साक्षात्सम्बन्धेन प्रतीयमानत्वादित्याहुस्तन्न । अप्रयोजकत्वात् । अत एव निस्पर्शद्रव्यत्वेन शब्दस्य नित्यत्वसाधनमपि प्रत्युक्तमिति दिक् ।

स च शब्दो द्विविधः । प्रवर्तकोऽप्रवर्तकश्च । प्रवर्तको विधिः । तदन्योऽप्रवर्त्तकः । प्रवर्तकत्वं च प्रवृत्तिजनकेच्छाजनकज्ञानजनकत्वेन । प्रवृत्तिजनकेच्छा च कृतिसाध्यत्वप्रकारिका । तज्जनकं कृतिसाध्यत्वप्रकारकं ज्ञानं न तु कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभावो गौरवात् । इच्छायाः समानप्रकारकधीसाध्यत्वेन कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानाभावकाले चिकीर्षानुदयाच्च । अतस्तद्विषयः कृतिसाध्यत्वं विध्यर्थः ।

न च विषभक्षणादौ कृतिसाध्यत्वज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिस्तद्वारणार्थं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वेन कृतिर्विशेषणीयेति चेन्न । इष्टाजनके बलवदनिष्टाननुबन्धिकृतिसाध्यत्वेन ज्ञाते प्रवृत्त्यापत्तेः । इष्टाजनकत्वेन ज्ञातस्य कृतिर्बलवदनिष्टजनकैव कष्टकर्मेति न्यायादिति चेन्न । अस्तु तथा न त्विष्टाजनकत्वेन ज्ञानदशायां तदीयकृतौ बलवदनिष्टजनकत्वज्ञाननियमो मानाभावादिति वाच्यम् नित्ये या प्रवृत्तिस्तत्र शुचिविहितकालजीवित्वप्रतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानं हेतुः । अन्यत्रेष्टसाधनतालिङ्गकमिष्टसाधनताज्ञानकालीनं वा कार्यताज्ञानं हेतुरिति नोक्तदोषः

न चेष्टसाधनत्वविषयकं कार्यताज्ञानमेव हेतुरस्तु लाघवादिति वाच्यम् । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेन एकदा एकत्र ज्ञानासंभवात् । प्रवृत्तिसामान्ये च कार्यताज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयहेतुः । न च कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन प्रवृत्तिहेतुत्वे कृतिसाध्यत्वसंशयाद्बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्त्यापत्तिस्तन्निश्चयत्वेन प्रवर्तकत्वेऽल्पव्ययायाससाध्यके कृतिसाध्यत्वे संशयात् प्रवृत्त्यनापत्तिरिति वाच्यम् । कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात् । संशये बहुवित्तव्ययायाससाध्ये प्रवृत्त्यभावस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयाभावात् । न च बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वेन कृतिसाध्यतानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वमस्त्विति वाच्यम् । कृतिसाध्यत्वनिश्चयेऽपि तत्संशयादप्रवृत्तेः । कृतिसाध्यत्वसंशयेऽपि अल्पायासादिसाध्ये तन्निश्चयात् प्रवृत्तेश्च । न चाप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितकृतिसाधताज्ञानत्वापेक्षया अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितकृतिसाध्यतानिश्चयत्वेनैव लाघवाद्धेतुत्वमिति वाच्यम् । कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनैव हेतु वात् । तत्राप्रामाण्यनिश्चये तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयानुदयादेव न प्रवृत्तिरिति । न तु कृत्यसाध्यता ज्ञानाभावो हेतुः । कृतिसाध्यत्वसन्देहे शब्दात् कृतिसाध्यत्वनिर्णये प्रवृत्त्यभावापत्तेः । कृतिसाध्यत्वनिर्णयाभावविशिष्टत्वेन कृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे चातीव गौरवम् । अत एव कृत्यसाध्यतानिश्चयाभावोऽपि न हेतुः । गौरवादिति प्रभाकरानुयायिनः ।

अपरे तु सनो धात्वर्थगोचरेच्छावाचित्वात् कृतीच्छैव चिकीर्षा सैव प्रवृत्तौ हेतुर्लाघवात् । सा च कृतीष्टसाधनताज्ञानादत इष्टसाधनत्वं विध्यर्थः । तच्च कृताव-

न्वेति एकपदोपस्थाप्यत्वेन सन्निहितत्वात् । न चेच्छायाः समानविशेष्यत्वप्रत्यासत्त्या प्रवृत्तिहेतुत्वान्न कृतीच्छा प्रवर्त्तिका किं तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा साध्यत्वसंसर्गेण कृतिप्रकारिकैव वा हेतुरिति वाच्यम् । पाकत्वावच्छिन्नविशेष्यतासंबन्धेन प्रवृत्तौ कृतिनिष्ठविशेष्यता निरूपितपाक त्वावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन पाककृतीच्छायाः कृतीच्छाया इच्छाया वा हेतुत्वात् । न च कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकसंबन्धस्यैकत्वात् पाकत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेनैव कृतिप्रकारेच्छाया इच्छाया वा हेतुत्वमिति वाच्यम् । प्रत्यासत्तिलाघवेन वस्तुविशेषमर्दनानुकूलकृतेः समवायेन सुखहेतु वेन कृतौ इष्टसाधनत्वज्ञानात् प्रवृत्तिस्तत्र कृतीच्छैव प्रवर्तिका न तु कृतिविषयेच्छा कृतिविषये इष्टसाधनताज्ञानाभावादित्याहुः ।

अपरे तु अस्तु कृतीच्छापि प्रवृत्तिजनिका, न तु कृतीच्छैव याग इष्टसाधनमित्यादिशब्दादु यागादाविष्टसाधनताज्ञानात् प्रवृत्तिस्तत्र कृताविष्टसाधनताज्ञानमेवेति कृतीच्छाया अभावात् । न चाननुगमः । कृतिप्रकारतानिरूपिता यागत्वावच्छिन्नविशेष्यता या च कृतिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिता यागत्वाच्छिन्नप्रकारता एतदन्यतरसम्बन्धेनेच्छात्वेनैव यागत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुत्वात् । एवमन्यत्रेत्याहुः ।

नन्वस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तौ हेतुः । तथापि प्राणपञ्चकसञ्चारे जीवनयोनिकृतिसाध्ये कृतिसाध्यताज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिः । न च तत्र मानाभावः । प्राणक्रिया यत्नजन्या क्रियात्वाच्छरीरक्रियावदित्यनुमानात् तत्सिद्धेः । ज्ञानादेर्नाशं प्रति स्वोत्तरोत्पन्नयोग्यजातीयविशेषगुणस्य कारणत्वात्, सुषुप्तेः पूर्वज्ञाना-

दिनाशार्थं तत्स्वीकाराद्वा तत्सिद्धेरिति चेन्न । बाह्यवायुक्रियायां व्यभिचारेणानुमानासिद्धेः । न च तत्रापीश्वरयत्नजन्यत्वसत्त्वान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तर्हि ईश्वरयत्नजन्यत्वेन सिद्धसाधनादर्थान्तरत्वाद्वा ज्ञानादिनाशं प्रति स्वोत्तरोत्पन्नस्यैव हेतुत्वान्न तत्सिद्धिः ।

ये तु जीवनयोनियत्नस्वीकारपक्षेऽपि तत्र प्रवृत्तिवारणाय प्रवृत्तित्वेनकृतिसाध्यताज्ञानं कारणमाहुः । तन्न । तत्र तादृशकृतिसाध्यत्वभ्रमात् प्रवृत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । स्वरूपायोग्यत्वेन प्रवृत्त्यभावस्तु तुल्यः । एवं निवृत्त्यारब्धयत्नेऽपि प्रमाणाभावः । प्रवृत्त्यभावस्यैव निवृत्तित्वात् । न च निवृत्त्यभाव एव प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । सुषुप्तौ निवृत्त्यभावसत्त्वात् । प्रवृत्तिकार्यचेष्टाद्यापत्तेः । न च निवृत्तेरसिद्धौ तज्जनकत्वेन द्वेषसिद्धिर्न स्यादिति वाच्यम् । शत्रुं द्वेष्मीति अनुभवात् तत्सिद्धिरिति दिक् ।

नैयायिकास्तु क्रियां विना केवलकृतितः सुखादेरनुत्पादात्फलोपधायकजनकतासम्बन्धेन क्रियावत् कृतेर्जनकत्वं वाच्यम्, तदपेक्षया कृतिसम्बन्धेन क्रियायाः सुखहेतुत्वं, लाघवात् । किं च कृतेः क्रियाद्वारैव सुखादिजनकत्वं वाच्यम् । तथा च क्रियाया अनिष्टसाधनत्वं ज्ञात्वा कृतेरिष्टसाधनत्वं ज्ञातव्यमिति क्रियेच्छायाः सर्वत्र सत्त्वात् सैव प्रवृत्तिहेतुर्विशेष्यतायाः कार्यतावच्छेदककारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वे लाघवाच्चेति क्रियायामेवेष्टसाधनत्वं बलवदनिष्टाननुबन्धिकृतिसाध्यत्वं च विध्यर्थोऽन्वेति । न च नित्ये फलाभावादिष्टसाधनत्वाभावः । तत्रापि बहुशः फलश्रुतेः, यत्र च न फलश्रुतिः । तत्र विश्वजिन्न्यायात् स्वर्गस्य प्रत्यवायपरिहारस्य वा फलत्वात् ।

फलकामनाधीनकर्त्तव्यत्वेऽपि प्रत्यवायसाधनीभूताभाव-
प्रतियोगित्वेन नित्यत्वं फलकामनाविरहदशायां प्रवृत्त्य-
भावस्त्विष्ट एव । न च स्वर्गकामनां विना कृताज्ज्योति-
ष्टोमात् स्वर्गोत्पादवारणाय स्वर्गकामनाप्यधिकारिवि-
शेषणं शौचादिवद्वाच्या तथा च कामनाविरहदशायां
ज्योतिष्टोमाकरणेऽपि प्रत्यवायो न स्यात्, अशुचेरिव
तदाप्यनधिकारित्वादिति वाच्यम् । प्रत्यवायोत्पत्तौ स-
न्ध्यावन्दनादिकरणवत् शौचादेरपि कारणत्वं न तु काम-
नायाः प्रमाणाभावात् ।

केचित्तु कामनेतरयावदधिकारवतां प्रकरणमेव
प्रत्यवायहेतुरित्याहुः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य कृति-
विशेषणान्न मधुविषसंपृक्तान्नभोजने प्रवृत्तिः । न वा न
कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणे कृतिसाध्ये इष्टसाधने
विध्यर्थनिषेधानुपपत्तिः । बलवदनिष्टाननुबन्धिकृतिसा-
ध्यत्वाभावसत्त्वाद्विशेषणाभावेन विशिष्टाभावात् । न च
श्येनस्य हिंसात्वेन न स्वरूपबलवदनिष्टसाध्यत्वेन कथं
श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र विधिप्रवृत्तिरिति वाच्यम् ।
श्येनो हि वधसाधनं न तु नरकसाधनमिति न तत्र
विध्यर्थान्वयानुपपत्तिः । श्येनाद्वधो वधाच्च नरक इति न
वआस्तिकानां प्रवृत्तिः ।

यद्यपि बलवदनिष्टप्रयोजकेऽपि प्रवृत्त्यभावाद् बलवद-
निष्टाप्रयोजकज्ञानमेव प्रवर्तकमिति विध्यर्थोपि स एवेति
श्येने विध्यर्थबाध एव । तथापि विध्यर्थो बलवदनिष्टा-
जनकत्वमेव, बलवदनिष्टाप्रयोजकत्वज्ञानं तु मानसमेव
मत्कृतिसाध्यताज्ञानवत् । न हि प्रवर्तकं ज्ञानं विधिजन्यं
किं तु मानसम् । न च हिंसाया नरकसाधनत्वस्यानुमाना-

द्वगतत्वात् श्येनस्यापि मरणोद्देश्यकमरणानुकूलव्यापार-त्वेन हिंसात्वाद्विध्यर्थानन्वयस्तदवस्थ इति वाच्यम् । कूपखननस्य विहितत्वेन कूपकर्तुर्गोधकर्तृत्ववारणाय मर-णोद्देश्यकत्वविशेषणवद् श्येनस्य विहितत्वेनादृष्टाद्वारक-त्वेनापि मरणानुकूलव्यापारस्य विशेषणीयत्वात् । अन्यथा त्रिसन्ध्यं गंगामरणोद्देशेन कृतस्तवपाठादेरपि हिंसात्वा-पत्तेः । तथा च श्येनस्यादृष्टद्वारकत्वाद् हिंसात्वाभावान्न विध्यर्थान्वयानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वं कृतेर्विशेषणं कृ-तिसाध्यस्य वेत्यत्र विनिगमकाभावात् प्रत्येकमेव शक्यं तथा च श्येनादौ बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यायोग्यत्वादन-न्वयेऽपि इष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोरन्वयो नानुपपन्नः एवं न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र नञर्थे बलवदनिष्टाननुबन्धि-त्वस्यैवान्वयो न तु कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोस्तयो-स्तत्र सत्त्वात् ।

न च श्येनविध्यर्थबलवदनिष्टाननुबन्धित्वानन्वये बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य ज्ञानस्य प्रवर्तकस्याभावात् कथं तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अगम्यागमनादाविव रागा-न्धानां मनसा भ्रमरूपतादृशज्ञानादेव प्रवृत्तेः । न च ज्योतिष्टोमादौ मानसबलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानादेव प्रवृत्त्युपपत्तेर्बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य शक्यत्वे माना-भाव इति वाच्यम् । तस्याशक्यत्वेन कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र निषेधानुपपत्तेरिष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वयोर्विध्यर्थयोस्त-त्र सत्त्वात् । न च लक्षणीयबलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य निषेधोऽस्त्विति वाच्यम् । विधौ लक्षणाया अनङ्गीकार-

स्य सर्वसंमतत्वात् । अन्यथा विधिनिषेधाभ्यां निष्फलप्रवृत्तिनिवृत्त्योरजननापत्तेः ।

इदं तु बोध्यम् । श्येने बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानवत् स्वकृतिसाध्यताज्ञानवच्च ज्योतिष्टोमादावपि बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य कृतिसाध्यत्वस्य च मनसैव ज्ञानसम्भवादिष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थः । न च मदीयेष्टसाधनताज्ञानवदिष्टसाधनताज्ञानमपि मानसमस्तु किं तत्रापि शक्त्येति वाच्यम् । न हि यागादौ इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्तकम् । किं तु स्वर्गसाधनताज्ञानं तच्च विधिना जन्यते तावन्मात्राच्च न प्रवृत्तिरिति स्वर्गेच्छापि तत्सहकारिणी सा च स्वर्गज्ञानात् । तथा च स्वर्गादीच्छा स्वर्गादीष्टसाधनाताज्ञानमिदं द्वयं चोपायेच्छाद्वारा प्रवृत्तौ हेतुः । कृतिसाध्यत्वस्य ज्ञानं तु साक्षात्तत्र च तस्मिन् तत्सामग्रीतत्स्वरूपादिज्ञानादन्वयव्यतिरेकाभ्यां ग्रहीतुं शक्यं कलञ्जभक्षणे तु लक्षणीयबलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्यैव निषेधो न विधौ परः शब्दार्थ इत्यत्र विधिशब्देन प्रवर्तकविधेरेव ग्रहणं न तु निवर्तकविधेरितियुक्तमुत्पश्यामः ।

नन्वस्तु इष्टसाधनत्वमात्रं कृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वबलवदनिष्टाननुबन्धित्वत्रयं वा विध्यर्थः । तथापि कृतिसाध्यत्वज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं इष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं तत्रेष्टसाधनताज्ञानमुपायेच्छाद्वारा, द्वयं तु स्वानन्त्र्येण । अथ वा यागत्वावच्छिन्नविशेष्यतया प्रवृत्तौ तादृशविशेष्यतया कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छैव बलवदनिष्टाजनकत्वज्ञानसहिता हेतुस्तत्र च कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं जनकम् । अथ वा बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमप्युपायेच्छाद्वारैव प्रवृत्तिहेतुरित्यत्र विनि-

गमकाभाव इति चेन्न । कृतिसाध्यपाकोद्देश्यिका कृतिसाध्यः पको भवत्विति येच्छा तत्र कृतिसाध्यपाकत्वधर्मितावच्छेदकमिष्टसाधनताज्ञानं हेतुः । तथा च पाकत्वेन पाककृतिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्ज्ञानात् प्रवृत्त्यभावापत्तिरिति कश्चित् ।

परे तु पाकत्वेन पाकेष्टसाधनताज्ञानेऽपि पाकत्वेन तत्र कृतिसाध्यताज्ञानात् कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छोत्पत्तिः । यद्धर्मविशिष्टेष्टसाधनताज्ञानं तद्धर्मविशिष्टे यदुपायसाध्यताज्ञानं तदुपायसाध्यत्वप्रकारिकेच्छास्ति । न च सैव प्रवृत्तौ हेतुरस्त्विति वाच्यम् । विशेष्यतया प्रवृत्तौ विशेष्यतया इच्छात्वेनैव कारणत्वात्. न तु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छात्वेन, गौरवात् । न च कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्य प्रवृत्तौ कारणत्वे गौरवमिति वाच्यम् । इष्टसाधनत्वेऽपि पाके कृतिसाध्यत्वसंशयान्निष्कम्पं प्रवृत्त्यनुदयात्तादृशप्रवृत्तौ कृतिसाध्यत्वप्रकारकनिर्णयस्य हेतुत्वावश्यकत्वेनेच्छाया एव लाघवेन प्रवृत्तौ हेतुत्वमित्याहुः । तन्न अल्पवित्तायाससाध्यकृतिसाध्यत्वसन्देहेऽपि प्रवृत्तेर्बहुवित्तव्ययायाससाध्ये तु कृतिसाध्यत्वसन्देहे बलवदनिष्टाननुबन्धित्वसंशयेन निश्चयाभावादेव प्रवृत्त्यनुत्पत्तेः । न चाल्पायाससाध्ये निष्कम्पप्रवृत्तौ कृतिसाध्यत्वनिश्चयो हेतुरिति वाच्यम् । निष्कम्पत्वानिरुक्तेरिति दिक् ।

परे तु कृतिसाध्यत्वनिर्णय एव चिकीर्षाहेतुः । स्वल्पव्ययायाससाध्यत्वसंशयात्प्रवृत्त्यभावस्त्विष्ट एवेति चिकीर्षैव प्रवृत्तिहेतुरित्याहुः ।

नन्वस्तु कृतिसाध्यताज्ञानमिष्टसाधनताज्ञानं च चिकीर्षाद्वारा प्रवृत्तिहेतुः । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं तु कथं प्रवर्तकम् ।

अत्र केचित् तदप्युपायेच्छाद्वारैव ।

साक्षादित्यपरे । अत एव बलवदनिष्टाननुबन्धित्वसंशयेनेच्छोत्पत्तावपि तन्निश्चयाभावान्न प्रवृत्तिरिति दिक् ।

वस्तुतस्तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वनिश्चयस्यैव इच्छाहेतुत्वात् । ननु पाकत्वप्रकारिकेच्छायां नेच्छाविषयौदनसाधनताज्ञानं हेतुः । तेन विनापि ओदनसाधनं पाक इति ज्ञानात्पाकेच्छोत्पत्तेरिति चेन्न । ओदनसाधनत्वप्रकारिकेच्छायां स्वाव्यवहितोत्तरेच्छायां वा तस्य हेतुत्वात् ।

अन्ये तु पाकसाध्य ओदनो भवत्वितीच्छायां समवायेनौदनः पाकसाध्य इति ज्ञानम् ओदनेच्छा च हेतुः, स्वाव्यवहितोत्तरपाकेच्छायां वा, न तु इष्टसाधनताज्ञानम् । इच्छाया असिद्धधर्मविषयत्वेन साधनत्वस्य सिद्धधर्मत्वे-नेच्छाविरोधित्वादित्याहुः ।

नन्वस्तु नित्यस्य ।

सन्ध्यामुपासते ये तु सततं शंसितव्रताः ।
विधूतपापास्ते यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥

इत्याद्यर्थवादाद्युपस्थितफलसाधनत्वं तथापि तादृशब्रह्मलोकादिफले यदा न कामना तदा सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिर्न स्याद् इष्टसाधनत्वेनाज्ञानात् । नच तदा प्रत्यवायाभावरूपेष्टसाधनताज्ञानात्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । अत्यन्ताभावादीनामनादितया प्रत्यवायध्वंसस्यैव फलत्वं वाच्यम्, तच्च न सम्भवति दुरितध्वंसार्थिनो यत्र प्रवृत्तिस्तस्मिन् दुरितस्याधिकारतया स्वस्मिन्नधिकारनिश्चयस्य प्रवर्त्तकत्वेन तन्निश्चयस्यापि हेतुत्वेन तन्निश्चयाभावात् । न च पापभ्रमेण कृतप्रायश्चित्ताद् दुरितध्वंसोत्पत्तिवारणाय दुरितध्वंसे दुरितस्यावश्यं हेतुता वाच्या तथा च तन्निश्च-

यस्य हेतुत्वे न मानमिति वाच्यम् । दुरितवतामेवागमेनाधिकारित्वबोधनात् । तन्निश्चयस्यापि तत्र हेतुत्वमितिचेन्न । सन्ध्यावन्दनादौ तथागमाभावात् मङ्गलवद्दुरितध्वंसार्थं प्रवृत्त्युपपत्तेः । वस्तुतो दुरितनिश्चयोप्यत्राप्यस्त्येवेति ध्येयम् । न च दुरितध्वंसे यदा न कामना तदा प्रवृत्तिर्न स्यात्, इष्टत्वादित्याहुः ।

अन्ये तु सन्ध्यावन्दनाकरणे निन्दार्थवादेन नरकश्रुतेः प्रायश्चित्तोपदेशाच्च प्रत्यवायकल्पनेन प्रत्यवायपरिहारसाधनत्वेन तत्रेष्टसाधनताज्ञानान्नियमतः प्रवृत्तिः । प्रत्यवायपरिहारः प्रत्यवायप्रागभावः, तस्यानादित्वेपि यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यत् सत्त्वं यद्व्यतिरेकेऽसत्त्वमिति योगक्षेमसाधारणसाध्यत्वं तत्राप्यक्षतमित्याहुः ।

परे तु निन्दार्थवादेन प्रायश्चित्तोपदेशेन चोपासनाभावस्य प्रत्यवायहेतुत्वावगमादुपासनाभावस्य प्रत्यवायद्वारा दुःखसाधनत्वावगमात्तदभावस्य सन्ध्यावन्दनस्य दुःखसाधनत्वाभावत्वेनेष्टत्वं तथा च दुःखसाधनाभावरूपसन्ध्यावन्दनरूपेष्टसाधनत्वेन कृतेर्ज्ञानादेव तत्र प्रवृत्तिरिति ।

नन्वस्त्वर्थवादोपस्थितदुरितध्वंसरूपेष्टसाधनत्वज्ञानात् सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिः । ऋतौ स्वदारगमनप्रवृत्तिः कथम् । तत्र प्रत्यवायध्वंसस्यार्थवादादनुपस्थित्याऽफलत्वात् । नापि दुरितप्रागभावः, तस्यासाध्यत्वात्तस्यानङ्गीकाराच्चेति चेन्न ।

ऋतुस्नातां तु यो भार्याम्, इत्यादिवचनैकवाक्यतया ऋतुकालीनस्य गमनाभावस्य प्रत्यवायजनकतया तत्परिहारार्थं तत्र प्रवृत्तेः । न च तत्परिहारस्य तत्प्रत्यवायाभा-

वरूपत्वेनोक्तरूपेण फलत्वासिद्धिरिति वाच्यम् । प्रागभावस्यातीन्द्रियत्वेनानङ्गीकारेपि तद्वदेव । भावान्तरस्यापि साध्यत्वाङ्गीकारादिति कश्चित् ।

ननु घटो भविष्यति इति प्रत्यक्षानन्तरं घटो भविष्यतीति प्रयोगात् वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्वस्य प्रत्यक्षविषयत्वेन प्रत्यक्षमेव प्रागभावे मानम् । न चैकद्वित्रिकपालसंयोगप्रत्यक्षेऽपि घटो भविष्यतीति प्रत्यवायाभावात् । घटव्यभिचारित्वेनाज्ञातविषयस्य घटजनकत्वेन ज्ञातस्य तत्प्रत्यक्षे हेतुत्वे गौरवात् प्रागभावव्याप्यत्वेन तज्ज्ञानस्य हेतुत्वं वाच्यम् । तथा च तेन प्रागभावानुमितिरेवास्त्विति वाच्यम् । समानविषये प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वेन प्रागभावप्रत्यक्षस्यैव सम्भवात् । न च प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्वे मानाभाव इति वाच्यम् । स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयोत्तरं पुरुषे पुरुषत्वव्याप्यपाणयादिमान् इति विशेषदर्शनोत्तरं पुरुषत्वप्रत्यक्षस्यैव मानत्वात् । न च तत्तल्लौकिकप्रत्यक्षसामग्र्यास्तदनुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । तथा च पर्वतप्रत्यक्षसामग्र्यां कथं पर्वतानुमितिरिति वाच्यम् । तद्विधेयकानुमितावेव तत्प्रत्यक्षसामाग्र्यविरोधित्वात् । एवं पर्वतविधेयकानुमितिसामग्र्याः पर्वताद्यविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वेन न पर्वतानुमितिकाले पर्वतान्यप्रत्यक्षम् । भिन्नविषयकानुमितिसामग्र्यास्तादृशप्रत्यक्षे प्रतिबन्धकत्वात् । न चानुमितिसामग्र्याः प्रत्यक्षत्वमेव प्रतिबध्यतावच्छेदकमस्तु, लाघवान्न तु उक्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः गौरवात् । सर्वत्रानुमित्युत्तरमेव प्रत्यक्षोत्पत्तिस्वीकारादिति वाच्यम् । तत्रानुमिनोमीति अनुव्यवसायाभावात्

साक्षात्करोमीति प्रत्ययसत्त्वाच्चानुमित्यभावसाधकप्रत्यक्षस्यैव प्रमाणत्वात् । कालादिघटितानेककारणानां प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् । असाधरणतत्तत्कारणानामेव प्रतिबन्धकत्वस्वीकारात् । किं चानुयोगिताविशेषरूपस्य अखण्डोपाधिरूपस्य वा प्रागभावत्वस्य कुत्राप्यज्ञानादनुमानासम्भवः । अत एव सामग्रीज्ञानानन्तरं सामग्र्याव्याप्यत्वेन ज्ञानात् प्रागभावप्रत्यक्षं वाच्यं तदा च प्रागभावत्वस्य नष्टत्वान्न तत्प्रत्यक्षं किं त्वनुमितिरिति परास्तम् । सामग्रीकालेऽपि प्रागभावव्याप्यत्वेन सामग्रीज्ञानाच्चेति चेन्न ।

वर्तमानस्यातीन्द्रियत्वेन तद्घटितभविष्यत्वस्य लौकिकप्रत्यक्षासम्भवात् । किं च भविष्यत्वं वर्तमानकालोत्पत्तिकत्वं न तु भवदभिमतम् । तथा सति देशकालयोः प्रागभावे प्रतियोगिनि वान्वयो वाच्यः । तथा च श्वोभाविनि अद्यभविष्यत्यद्यभाविनि श्वो भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गात् । अन्यत्रोत्पन्ने गृहवर्तिनि गृहे भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गाच्च । इह घटो भविष्यतीत्यादौ तादृशोत्पत्तौ देशविशेषः कालविशेषश्चाधिकरणत्वेनान्वेति न तूत्पत्तिरिति । तेनाद्य भवने समुत्पद्य श्वः प्राङ्गणे वर्तिनि न श्वः प्राङ्गणे भविष्यतीति प्रत्ययः ।

कश्चित्तु घटस्यापि घटध्वंसप्रागभावत्वात्कपालनाशजन्यघटनाशस्य कपाले घटध्वंसो भविष्यतीत्यापत्त्या न प्रागभावे देशान्वय इत्याह तन्न । नाशोत्पत्त्यधिकरणे एव नाशप्रागभावस्वीकारात् । अत्रोत्पत्तिर्धात्वर्थः प्रत्यार्थः वर्तमानकालोत्तरकालीनत्वं तच्च धात्वर्थेऽन्वेति धात्वर्थस्तु आख्यातार्थाश्रयत्वे तथा च वर्तमानकालोत्तरकालीनोत्पत्त्याश्रय इति बोधः । न तु प्रत्ययार्थौ वर्तमान-

कालोत्तरकालीनोत्पत्तिकत्वं तथा च घटो वर्तमानकालोत्तरकालीनोत्पत्तिका या उत्पत्तिस्तदाश्रयइति स्यात्। स च न सम्भवति उत्पत्तेरुत्पत्त्यनङ्गीकारात् । तदङ्गीकारेऽपि लाघवेनोक्तस्यैव प्रत्ययार्थत्वाच्च ।

ननु धात्वर्थे कालादेरन्वये श्वो भाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यति इति प्रत्ययः स्यात् । नाशस्य धात्वर्थस्य परश्वः सम्बन्धित्वात् । नष्टे च नश्यतीति स्यात् । नाशस्य वर्तमानत्वात् । नष्ट इति न स्यात् । नाशे वर्तमानध्वंसप्रतियोगिरूपातीतत्वाभावाच्चेति चेन्न । नङ्क्ष्यतीत्यत्रानागता नश्यतीत्यत्र वर्तमाना नष्ट इत्यत्रातीता उत्पत्तिर्धातुना बोध्यते । तत्रोत्पत्तिर्लक्षणया धात्वर्थः । अतीतत्वादिकं तु पूर्ववत् प्रत्ययार्थ एव । तस्यां कालादेरन्वयः। तथा च अतीता या उत्पत्तिस्तत्काले यो नाशस्तत्प्रतियोगी घट इति बोधः । धात्वर्थयोः परस्परान्वयस्य युगपद्वृत्तिद्वयस्य च स्वीकारादिति केचित् ।

दीधितिकृतस्तु तादृशोत्पत्तेः प्रकृते लक्षणया प्रत्ययार्थत्वात् । तस्या धात्वर्थनाशेऽन्वयमाहुः ।

धातोरेव तादृशोत्पत्तिकनाशे लक्षणेत्यपरे ।

कश्चित्तु उत्पत्तेरपि उत्पत्तिस्वीकारादतीतानगता विद्यमानोत्पत्तिरेव तत्तत्प्रत्ययार्थः । तथा च तस्यामेव देशकालादेरन्वयमाह ।

ननूत्पत्तौ अनागतत्वं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं तथा च नङ्क्ष्यतीत्यत्र विद्यमानप्रागभावप्रतियोगिनि या उत्पत्तिस्तद्वान् यो नाशस्तत्प्रतीयोगी घट इति बोधात् प्रागभावसिद्धिरिति चेन्न । वर्तमानकालोत्तरकालीनत्वस्यैवोत्पत्तावनागतत्वात् ।

केचित्तु नष्ट इत्यत्रातीतकालसम्बन्धित्वं अतीतत्व वर्तमानकालसम्बन्धित्वं वा निष्ठार्थः । तस्या धात्वर्थनाशेऽन्वय इति तन्न । चिरनष्टेऽपि पूर्वदिनरूपातीतकालवृत्तित्वस्य सत्त्वात्पूर्वेद्युर्नष्ट इति प्रत्ययापत्तेः । नाशे वर्तमानत्वरूपाधुनार्थस्य सत्त्वादधुना नष्ट इति प्रत्ययापत्तेश्च ।

अन्ये तु नशधातोर्नाशसामग्र्येवार्थः । नश्यत्यत्र सामग्रीघटकेषु सर्वत्र वर्तमानत्वान्वयः ।

नङ्क्ष्यति नष्ट इत्यत्र तद्घटकेषु केषु चिदेवातीतत्वानागतत्वयोरन्वय इत्याहुः । तन्न सामग्र्या एकस्या अभावादनन्तशक्तिकल्पने गौरवापत्तिप्रसङ्गात् ।

परे तु यथा आद्यक्षणसम्बन्ध उत्पत्तिः । तथा चरमक्षणसम्बन्धो नाशः । तथा च नष्ट इत्यादेरुत्पत्तिरिति तन्न ।

गुरुमते तथात्वसम्भवेऽपि न्यायनये लाघवेन नाशत्वविशिष्ट एव शक्तेः । न चोक्तेन निर्वाहे नातिरिक्तनाशे प्रमाणम् । चिरातीतेऽपि मणौ मणिध्वंसाद्दाहोत्पत्तेः । महाघटध्वंसात् खण्डघटोत्पत्तेश्च । न च चरमक्षणविशिष्टमहाघटद्वितीयक्षणे खण्डघटो भवितुमर्हति । जन्यद्रव्ये द्रव्यस्य प्रतिबन्धकत्वात् । क्षणस्य क्षणिकस्योपगमे तन्नाशस्यातिरिक्तस्यावश्यमुपेयत्वात् । तत्र चरमक्षणाभावात् । न च स एव क्षण उत्पत्तिर्नाशश्च । इदानीमुत्पद्यते नश्यति चेति प्रत्ययापत्तेः । किं च चरमक्षणसम्बन्धस्य नाशे विद्यमानध्वंसप्रतियोगित्वरूपातीतत्वाभावेन नष्ट इत्यादेरनुपपत्तिः ।

केचित्तु भूसत्तायामित्यनुशासनाद्वस्तुस्वरूपा सत्ता धात्वर्थः । आकाशमस्तीत्यत्रेवाकाशं भवतीत्यत्रेष्टापत्तिरेव ।

परदिने भविष्यतीत्यादौ सप्तम्या उत्पत्तिर्बोध्यते । शरदि पुष्प्यन्ति सप्तच्छदा इत्यादौ सप्तम्या उत्पत्त्यर्थकत्वव्यवस्थापनादुत्पत्तौ लाक्षणिकत्वेऽप्यक्षतेः । प्रत्ययस्य वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वमेवार्थः । तथा च वर्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी परदिनीया या उत्पत्तिस्तद्वत्सत्ताश्रयो घटः । नङ्क्ष्यतीत्यादौ नाशो सप्तम्यर्थोत्पत्त्यन्वयः ।

नष्ट इत्यादौ वर्तमानत्वमेव निष्ठार्थः । सप्तम्या उत्पत्त्यर्थकत्वेनैव पूर्वदोषनिरासात् । नश्यतीत्यादौ परं वर्तमानोत्पत्तिः प्रत्ययार्थं उत्पत्स्यते इत्यादौ सप्तम्यर्थं आधेयत्वम् उत्पत्तौ धात्वर्थेऽन्वेति इत्याहुः ।

ननु घटोत्पत्तेः पूर्वं घटो नास्ति इति प्रत्यक्षं ध्वंसात्यन्ताभावाविषयकं प्रागभावविषयकमिति प्रागभावसिद्धिरिति चेन्न । प्रागभावानङ्गीकारेण तस्यात्यन्ताभावविषयकत्वात् । इह घटप्रागभाव इति प्रत्ययस्तु न कस्यापि ।

केचित्तु पूर्वत्वं प्रागभावाधिकरणसमयवृत्तित्वं तत्पूर्वत्वं तत्प्रागभावाधिकरणसमयवृत्तित्वम् । उत्पत्तिश्च स्वाधिकरणक्षणावृत्तिप्रागभावप्रतियोगिसमयसम्बन्धरूपा स्वाधिकरणक्षणवृत्तियावत्प्रागभावाधिकरणसमयसम्बन्धरूपा वा प्रागभावं विना दुर्वचेति प्रागभावसाधकमाहुः तन्न । अतीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वादिनैव पूर्ववत् तत्पूर्वत्वव्यवहारसम्भवादुत्पत्तेरपि स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धरूपाया यदीयसमयत्वं यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाभावव्याप्यं तत्समयसम्बन्धरूपाया वा स्वीकारात् । अत एव महाप्रलयाङ्गीकारे तदुत्पत्तौ नाव्याप्तिः । यद्वा यदधिकरणक्षणावृत्तियद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकस्व

यदवृत्तित्वव्याप्ययद्वृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकत्वम् । तस्य तत्सम्बन्धस्य तदुत्पत्तिपदार्थत्वात् । अत एव स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्ना क्रिया क्षण इति प्रागभावसाधकं निरस्तम् । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वस्य स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टत्वस्य स्ववृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टत्वस्य स्ववृत्तियावदभावविशिष्टस्य वा क्षणत्वस्वीकारात् ।

केचित्तु तन्तुत्वेन पटत्वेन कार्यकारणभावस्वीकारात् सहस्रतन्तुपटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुषु उत्पत्तिवारणाय तत्पटं प्रति तत्प्रागभावस्य हेतुत्वं न त्वनन्तानां तत्तत्तन्तूनां तत्त्वेन हेतुत्वं गौरवापत्तेः । न च तन्त्वन्तरेषु घटोत्पत्तौ तस्यैव प्रतिबन्धकत्वम् । अन्यदा द्रव्यजनकसंयोगाभावादेव न तदुत्पत्तिरिति वाच्यम् । घटान्तरोत्पत्तिसमय एव सहस्रतन्तुकपटापादनसम्भवात् प्रागभावसाधकमाहुः ।

तन्न त्रिषु चतुर्ष्वेव विजातीयसंयोगे सहस्रतन्तुकपटोत्पादनवारणार्थं तावत्तन्तुसंयोगाकारणत्वमवश्यं वाच्यम् । तथा च प्रागभावकारणत्वे मानाभावात् । न च प्रागभावव्याप्ययावत्तन्तुसंयोगानां जनकत्वं वाच्यम् । कतिपयसंयोगनाशे पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न च तत्पटव्याप्ययावत्संयोगेनैव लाघवेन हेतुत्वात् । यावत्त्वानिरुक्तेश्च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वकल्पनात् । न च यावत्त्वमपेक्षाबुद्धिविषयत्वमवच्छेदकं तथा चैक एव कार्यकारणभाव इति वाच्यम् । अपेक्षाबुद्धेश्चैत्रमैत्रीयादिभेदादनन्तकार्यकारणभावतादवस्थ्यात् । कारणतावच्छेदके गौरवस्याधिक्याच्च । न च तत्तत्संयोगत्वेन सह-

स्रतन्तुकपटं प्रति कारणत्वेऽपि द्वित्रितन्तुसंयोगेन खण्डप-टोत्पत्तौ कथमग्रे सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तिस्तत्पटस्य तत्र प्रति-बन्धकत्वादिति वाच्यम् । दृढतराभिघातेन तन्नाशादेव सहस्रतन्तुकपटोत्पत्तेः । अत एव सहस्रतन्तुकपटोत्पत्ति-समये न खण्डोत्पत्तिः । महापटध्वंसस्य तत्र हेतुत्वाद्वा खण्डपटजनकसंयोगस्य महापटजनकसंयोगकाले एवोत्प-त्तेरभ्युपगमात् ।

अपरे तु सहस्रतन्तुकपटस्य समवायेनोत्पत्तौ न तत्तत्त-न्तूनां तत्तत्संयोगादीनां वा हेतुता सम्भवति तन्त्वन्तरे तु पटसमवायेन सत्त्वेन व्यभिचारात् । अनन्तकार्यकारण-भावेन गौरवाच्च । अत एव तत्तत्तन्तौ समवायस्य भिन्न-स्याङ्गीकारेऽपि न निस्तारः ।

न च कतिपयसंयोगेषु सत्सु सहस्रतन्तुकपटोत्पत्त्या-पत्तिः । कालिकसंबन्धेन तत्पटोत्पत्तौ कालिकसम्बन्धेन चरमसंयोगव्यक्तेस्तत्त्वेन हेतुत्वात् ।

न च सहस्रतन्तुमात्रवृत्तिबहुत्वव्यक्तेस्तद्व्यक्तित्वेन-समवायेन हेतुतास्त्विति वाच्यम् । तत्पटाव्यवहितपूर्व-समये तदुत्पत्तौ मानाभावात् । चैत्रमैत्रीयापेक्षाबुद्ध्या-दिना विनिगमनाविरहाच्च । अतस्तत्कारणत्वेन प्रागभा-वसिद्धिः । तस्याभावत्वं तु भावत्वसाधकमानाभावात् । न चाभावत्वसाधकमानाभावाद्भावत्वं तस्य समवायेन ध्वंसप्रतियोगिनं प्रति द्रव्यस्य कारणत्वेनानादित्वासि-द्धेरिति वदन्ति तन्न ।

समवायत्वस्वरूपेण तस्य तत्कारणत्वेऽप्यपन्नेः । किं च तं प्रति कालिकसंबन्धेन चरमसंयोगव्यक्तेस्तदानी-मनन्तोत्पन्नानां वा प्रत्येकं हेतुत्वे विनिगमकाभावात् ।

अनन्तकार्यकारणभावापत्तेः । समवायानां नानात्वपक्षे तत्तद्द्रव्यवृत्तिसमवायेन कार्ये तादात्म्येन तत्तद्द्रव्याणां हेतुत्वस्य क्लृप्तत्वेन तेनैवातिप्रसङ्गसम्भवात् । किं च तद्व्यक्ति-त्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वेनापादनासम्भवः । तस्य समवायेनाकस्मिकत्वपरिहारार्थं कार्यतावच्छेदकत्वस्वीकारेऽपि तत्पटत्वेन तन्तूनामेव तादात्म्येन कारणत्वसम्भवात् । कारणतावच्छेदकावलीढस्यैव प्रकृते कार्योत्पत्तौ नियामकत्वात् । एवं जागराद्यज्ञानस्य चतुर्थे क्षणे उत्पत्त्यापत्ति-स्तत्कारणस्य पूर्वं सत्त्वात् । तज्ज्ञानरूपप्रतिबन्धकाभावस्य च तृतीयक्षणे सत्त्वात् । अत एव न द्वितीयतृतीयक्षणयो-स्तदापादानं तत्क्षणोत्पन्नानन्तानां प्रतिबन्धकत्वे प्रत्येकं विनिगमनाविरहादतिरिक्तप्रागभावसिद्धिरपि निरस्ता । द्वितीयादिज्ञानानामपि चतुर्थक्षणे तु उत्पादस्यापदानसम्भवेन जागराद्येत्यस्य वैयर्थ्यात् ।

न च द्वितीयादिज्ञाने पूर्वज्ञानस्य कारणत्वात् तज्ज्ञानस्य स्वोत्पत्तौ प्रतिबन्धकत्वान्नापादनमिति वाच्यम् । तत्तज्ज्ञानपूर्वकालोत्पन्नैः प्रत्येकं विनिगमनाविरहात् । तत्तज्ज्ञानसमकालोत्पन्नैः प्रतिबन्धकत्वेऽपि विनिगमनाविरहाच्च । सर्वत्र समवायेन तत्तद्व्यक्तिं प्रति क्लृप्तानां प्रत्येकं विनिगमनाविरहात् । अतिरिक्तकारणत्वेन प्रागभावसिद्धिर्वक्तुमशक्यत्वेन कार्यविशेषापादानायासवैयर्थ्यात् । न च द्वितन्तुकसंयोगस्य समवायेन तत्पटोत्पत्तौ कारणत्वसम्भवात, न प्रागभावसिद्धिरिति वाच्यम् । संयोगस्य वैजात्येन जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति पटत्वावच्छिन्नं प्रति वा जनकत्वेन तत्तत्पटत्वावच्छिन्ने तस्य कारणत्वे विनिगमनाविरहे प्रत्येकं तैस्तैर्विनिगमनाविरहो दुर्वारः । न

च सामान्यतः कृप्रकारणस्यैव विशेष्यहेतुतेति वाच्यम्। तादृशनियमे प्रमाणाभावात्। अत एव तत्त्वज्ञानप्रागभावो दृष्टहेतुतया सिद्ध्यतीति निरस्तम्। तत्त्वज्ञानान्तरप्रागभावस्य सत्त्वेन तत्त्वज्ञानिनरेऽप्यदृष्टापत्तेः। आद्यतत्त्वज्ञानप्रागभावस्य च न हेतुत्वम्। आद्यत्वानिरुक्तेः। वैजात्यमेषामाद्यत्वम्। तथा चाद्यज्ञानप्रागभावस्य हेतुतेत्यपि निरस्तम्। लाघवेन वासनाया एव हेतुत्वसम्भवात्। तत्त्वज्ञानध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वाद्वा। न च तत्त्वज्ञानध्वंसस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणतदुत्तरक्षणयोर्धर्माधर्मस्वीकारे गौरवमिति वाच्यम्। तत्त्वज्ञानोत्पत्तिक्षणे त्वयापि तत्स्वीकारात् किं चाद्यत्वज्ञाने वैजात्यस्वीकारापेक्षया तत्क्षणोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिन्येव वैजात्यस्वीकारस्यैवोचितत्वादिति दिक्।

नन्वस्तु कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवृत्तौ साक्षाच्चिकीर्षाद्वारा वा हेतुः। तथापि सिद्धे कपालादौ प्रवृत्तेस्तत्र कृतिसाध्यताज्ञानाभावात् कथं हेतुत्वमिति चेन्न।

प्रवृत्तेर्द्वैधा विषयता सिद्धताख्या उद्देश्यताख्या च। तत्र सिद्धताख्यविषयतया कपालादौ प्रवृत्तिः। तत्र कृतिसाध्यताज्ञानं न हेतुः। किं तु उद्देश्यताख्यविषयतया। तथा च समवायेन घटाद्युद्देश्यकप्रवृत्तौ घटः कृतिसाध्य इति ज्ञानं घटसाधनत्वेन तदुपादानप्रत्यक्षं घटेच्छा च समवायेन हेतुः। अतः कपालादिज्ञानाद्यभावकाले न घटोद्देश्यकाप्रवृत्तिरिति केचित्।

परे तु घटोद्देश्यकप्रवृत्तिः सिद्धताख्यविषयतासम्बन्धेन यत्र तत्र कृतिसाध्यताज्ञानं तत्र विशेष्यतासम्बन्धेन कपाले घटवत्त्वेन कृतिसाध्यताज्ञानसत्त्वान्न दोषः।

न च घटेच्छाविरहदशायां कपाले तादृशज्ञानात् प्रवृत्त्यापत्तिरिति वाच्यम् । घटवत्त्वेन कपाले इष्टसाधनताज्ञानाद् घटवत्त्वेन कपालेच्छाया अपि तत्र हेतुत्वात् समवायेन तादृशप्रवृत्तौ समवायेन घटेच्छाया घटसाधनताज्ञानस्यापि तत्र हेतुत्वाद्वेत्याहुः ।

अपरे तु सिद्धताख्यविषयतया घटोद्देश्यकप्रवृत्तौ घटेच्छा कृतिसाध्यघटसाधनमिति प्रत्यक्षं च हेतुरित्याहुः।

अन्येतु घटत्वावच्छिन्नोद्देश्यताख्यविषयतासम्बन्धेन प्रवृत्तौ घटत्वावच्छिन्नविशेषतासम्बन्धेन चिकीर्षा घटसाधनमित्युपादानप्रत्यक्षं च घटत्वावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन हेतुः । कृतिसाध्यताज्ञानस्य साक्षात्प्रवृत्तिहेतुत्वे तु तादृशप्रवृत्तौ घटत्वावच्छिन्नविशेष्यतासम्बन्धेन कृतिसाध्यताज्ञानमिच्छाहेतुः तादृशप्रत्यक्षं च तादृशप्रकारतयेत्याहुः ।

नन्वस्तूक्तरीत्या कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकम् । बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं तु कथम् ।

अत्र केचित् कृतिसाध्यताज्ञानवत् साक्षादेव प्रवर्तकमिति वदन्ति ।

उपायेच्छाद्वारेष्टसाधनताज्ञानवदित्यपरे ।

ननु किं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वम् । इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिक दुःखाजनकत्वं तदिति चेन्न । नान्तरीयकत्वानिर्वचनात् । न च कालिकसम्बन्धेन स्वजन्यसुखव्यापकत्वं तत् । सुखदुःखयोरसमानकालीनत्वेन पाकादिदुःखस्यापि अनान्तरीयकत्वापत्त्या तत्र प्रवृत्त्यभावापत्तेः । नापि दैशिकत्वेन व्यापकत्वं तत् । नरकदुःखस्यापि दैशिकेनागम्यागमनजन्यसुखव्यापकतया नान्तरीयकत्वेन तत्र

प्रवृत्त्यापत्तेः । न च स्वजन्येष्टात् पूर्वमुत्पन्नत्वं तत् । निदाघदूनदेहस्य निकटस्थसरोवगाहनवत् दूरस्थसरोवगाहनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । न च स्वोद्देश्यसुखोत्पत्तौ तदवश्यम्भावितत्वम्, निदाघदूनदेहस्य सन्तापशान्तेर्निकटस्थसरोवगाहनेन सम्भवात् दूरस्थसरोवगाहजन्यदुःखस्य नावश्यकत्वमिति न तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यम् । परस्त्रीगमनेऽपि प्रवृत्त्यापत्तेः । न च यज्जातीयेष्टतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तौ यदावश्यकं तत्त्वम् । कलञ्जभक्षणे प्रवृत्त्यापत्तेः । तज्जातीयसुखोत्पत्तौ अवश्यं नरकोत्पत्तेः । न च यद्दुःखं विना स्वोद्देश्यसुखानुपपत्तिस्तन्नान्तरीयकम् । बह्वायाससाध्यस्वल्पसुखजनके प्रवृत्त्यापत्तेः । न च विजातीयद्वेषविषयदुःखाजनकत्वं तत् । यागादावप्यप्रवृत्त्यापत्तेः । तद्दुःखस्यापि कस्य चिद् विजातीयद्वेषविषयत्वात् । अत एव विजातीयद्वेषे स्वीयत्वविशेषणेनापि न निस्तारः । यागादिदुःखस्यापि कदा चित् स्वीयतादृशद्वेषविषयत्वात् तत्कालीनत्वेन तादृशद्वेषस्य विशेषणीयत्वे त्वननुगमः । यदा तत्पुरुषस्य कुत्रापि न तादृशो द्वेषस्तदा प्रवृत्त्यभावापत्तेः । नचैतत्कालावच्छेदेन तत्पुरुषीयद्वेषविषयत्वाभाववत् यावत्स्वजन्यकत्वज्ञानं तत्पुरुषीयप्रवृत्तौ हेतुरिति वाच्यम् । द्वेषज्ञानस्याप्रवर्तकत्वादिति चेत् ।

अत्र के चित् पाकादिप्रवृत्तौ पाकजन्यत्वेनोपस्थिते बलवद्द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।

अन्ये तु पाकजन्यतत्तत्फले द्वेषतत्फलसाधनताज्ञानस्य प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वम् ।

अपरे तु विशेष्यतया प्रवृत्तौ विशेष्यतयोत्कटद्वेषः प्रतिबन्धकः । स चोत्कटद्वेषविषयसाधनताज्ञानात् । न

षोपायोत्कटद्वेषस्योपायप्रवृत्तौ न विरोधित्वमुपायप्रवृत्ति-जनकोपायेच्छाकाले तस्य सत्त्वात् । आत्मयोग्यविशेषगुणानां क्रमिकत्वनियमेनोपायेच्छाद्वेषसामग्र्योरव्यवहितपौर्वापर्यस्यैकक्षणवृत्तित्वस्य वाऽभावादिति वाच्यम् । ज्ञानयोरेव यौगपद्यानङ्गीकारेण यत्रागम्यागमनजन्यसुखदुःखयोर्युगपदेवेच्छाद्वेषौ तत इच्छाद्वेषविषययोर्युगपदेव साधनताज्ञानम् । तत उपाये द्वेषः, न त्विच्छा, उत्कटद्वेषाभावस्य कार्यसहभावेनोपायेच्छाकारणत्वेनोपायेच्छाविघटनद्वारैव तस्य प्रवृत्तौ प्रतिबन्धकस्वीकारात् । यद्वा उक्तस्थले उपायद्वेषोत्पत्तिकाले नेच्छाप्युपपद्यते ततस्तु न प्रवृत्तिः । उत्कटद्वेषस्य प्रवृत्तौ साक्षात्प्रतिबन्धकत्वात् । योग्यात्मविशेषगुणसामान्यस्य यौगपद्यानङ्गीकारे तु यत्रागम्यागमनेच्छा ततोऽगम्यागमने फलसाधनताज्ञानं दुःखसाधनताज्ञानं च ततोऽगम्यागमनेच्छासामग्र्योर्बलवत्त्वान्न दुःखे द्वेषः । तस्य स्वाश्रयजनकत्वज्ञानसम्बन्धेनागम्यागमनप्रवृत्तौ प्रतिबन्धकत्वात्कार्यसहभावेन प्रवृत्तौ तदभावस्य कारणत्वात्तदुत्पत्तिकाले तदुत्तरकाले च नागम्यागमने प्रवृत्तिरिति तन्न । तेन सम्बन्धेन उभयत्र काले द्वेषाभावेन प्रवृत्तेरवारणाद् द्वेषस्य प्रतिबन्धकत्वं मृग्यमिति ।

तादृशज्ञानस्यापेक्षाबुद्धिरूपत्वे तु तस्य प्रतिबन्धकत्वमित्यपरे । उत्कटद्वेषस्यानुत्कटेच्छां प्रति उत्कटेच्छाया अनुत्कटद्वेषं प्रति प्रतिबन्धकत्वम् । उत्कटत्वावच्छिन्नं त्वननुगतमेव कारणम् । अत एकस्य कालभेदेन प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुपपत्तिरिति ।

आचार्यास्तु कार्याः कुर्यादित्यादौ प्रार्थना आशंसा लिङां इच्छावाचकत्ववद्विधिलिङोऽप्याप्ताभिप्रायो वा-

च्यः । तथा च यागादावाप्ताभिप्रायविषयत्वे ज्ञाते यागो- ऽभिदिष्टसाधनं ममाप्ताभिप्रायविषयत्वान्मन्मित्राद्यभिप्रा- यविषयभोजनवदित्यनुमानादिष्टसाधनत्वादिबोधात् प्र- वृत्तिरित्याहुः । तन्न आप्ताभिप्रायविषयत्वस्येष्टसाधनत्व- व्यभिचारितया साधनत्वेनाप्ताभिप्रायविषयत्वं हेतुर्वा- च्यः । तस्य च विधिनाऽज्ञानादिष्टसाधनत्वेनाप्ताभिप्राय- विषयो विध्यर्थो वाच्यः । तदपेक्षया इष्टसाधनत्वमेव विध्यर्थोऽस्त्विति दिक् ।

नन्वस्तु इष्टसाधनत्वादिकं विध्यर्थः । तथापि काला- न्तरभाविस्वर्गसाधनत्वं दर्शपौर्णमासयोः कथम् । आशु- तरविनाशित्वादिति चेन्न । अपूर्वस्य द्वारस्य स्वीकारात् । अत्र षट्प्रधानयागाः प्रत्यक्षविधिना अवगतकालयोगि- नः । तत्र त्रयाणां दर्शसम्बन्धः । त्रयाणां पौर्णमासे सम्ब- न्धः । तत्र त्रयाणामुत्पत्त्यपूर्वाणि त्रीणि तैर्जन्यमेकमपू- र्वमेवं चत्वारि । एवं त्रिकान्तरेऽपि इति अष्टौ कलिका- पूर्वाभ्यामेकमपूर्वं जन्यते तत्परमापूर्वमिति जन्यापूर्वैर्जन- कापूर्वनाशाभ्युपगमात् । नवापूर्वपक्षमाहुः ।

अन्ये तु परमापूर्वकलिकापूर्वयोश्च मानाभावेन षडेवापूर्वाणि । न चाङ्गानां प्रधानानां चापूर्वद्वारा फलहे- तुत्वेऽङ्गप्रधानयोः साम्येन सर्वेषां प्रधानत्वापत्तिरिति वा- च्यम् । त्वन्मतेऽपि अङ्गापूर्वाणां प्रधानोत्पत्त्यपूर्वाणामेव कलिकापूर्वहेतुत्वान्नोक्तदोष इति चेत्, मन्मतेऽपि अङ्गापूर्व- विशिष्टप्रधानापूर्वाणामेव फलहेतुत्वान्नोक्तदोषः । न च कलिकापूर्वानभ्युपगमे प्रयाजजन्यापूर्वस्यानाशात् प्रया- जानां पुनरनुष्ठानं न स्यादिति वाच्यम् । प्रयाजादीनामा- वृत्तौ मानान्तरमस्ति चेत्तत एव तत्कालीनप्रयाजजन्याप-

र्वविशिष्टस्य प्रधानापूर्वस्य फलकारणत्वस्वीकारेण तदनुष्ठानोत्पत्तेरिति दिक् ।

ननु चरमकारणातिरिक्तकारणसाधारणस्य कार्याव्यवहितपूर्वक्षणत्वव्यापकत्वस्वव्यापारान्यतरस्वत्वरूपस्य यागे प्रमितस्य निर्वाहार्थं व्यापारस्य कल्पना, स च क्रियाध्वंस एवास्तु लाघवान्नत्वदृष्टं, गौरवात् । न च प्रतियोगिध्वंसयोरेकत्राजनकत्वान्न ध्वंसस्य व्यापारतेति वाच्यम् । तादृशनियमे मानाभावादिति चेन्न । अपूर्वाभावे पापध्वंसरूपफलाभावेन प्रायश्चित्तवैयर्थ्यापत्तेः । न च प्रायश्चित्तध्वंसस्य नरकप्रतिबन्धकत्वमिति वाच्यम् । प्रायश्चित्तोत्तरकृतात् कर्मणो नरकाभावप्रसङ्गात् । न च प्रायश्चित्तध्वंसाज्जन्मान्तरनिषिद्धकर्मदुःखस्य प्रतिबन्धापत्तेः । एतज्जन्मकृततादृशकर्मजन्यदुःखे च न विरोधित्वम् । अप्रसिद्धेः । किं च तत्त्वज्ञानस्यापूर्वनाशकत्वेन वासनाध्वंसस्यापूर्वप्रतिबन्धकत्वेन वाऽपूर्वसिद्धिः । न च वासनाकालीनयागत्वेन हेतुत्वान्नोक्तदोषः । गौरवात् । एवम् ।

कर्मनाशाजलस्पर्शात्करतोयाविलङ्घनात् ।
गण्डकीबाहुतरणाद्धर्मः क्षरति कीर्तनात् ॥

इत्यादिवचनात् कीर्तनादिनाश्यातयापि धर्मसिद्धिर्द्रष्टव्या । विस्तरस्त्वस्मत्कृतगुणरहस्यटिपण्यां चावसेयः । स चेत्थम् । न च ध्वंसस्य नित्यत्वेन फलानन्त्यापत्तिः । त्वन्मतेऽपि सुखस्य स्पर्शनाशकत्वे प्रथमोत्पन्नसुखेन धर्मनाशेऽग्रे शतवर्षभाविस्वर्गसुखफलाभावापत्तिः । चरमसुखस्य विजातीयसुखस्य वा धर्मनाशकत्वान्न तादृशस्वर्गानुत्पत्तिरिति वाच्यम् । अपूर्वतत्प्रागभावध्वंसानाम-

पूर्वं प्रति कर्मणोऽपूर्वस्य च स्वध्वंसे कारणत्वस्य च कल्पनापेक्षया लाघवेन चरमसुखोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसस्य तद्व्यक्तित्वेन विजातीयसुखध्वंसस्य वा तत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वस्वीकारस्यैवोचितत्वात् । वैजात्यं भवन्मते चरमसुखे तदव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नसुखे वा । अस्मन्मते चरमसुखोत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिसुखवृत्ति । न च विजातीयसुखध्वंसस्य तत्तद्ध्वंसस्य वा प्रतिबन्धकत्वेऽग्रेपि ज्योतिष्टोमान्तरजन्यस्वर्गो न स्यात् । अस्मन्मते विजातीयसुखस्य समवायेन ज्योतिष्टोमजन्यधर्मस्य विजातीयधर्मस्य वा नाशकत्वान्नाग्रे तादृशस्वर्गानुपपत्तिरिति वाच्यम् । येन ज्योतिष्टोमद्वयं कृतं तस्यैकज्योतिष्टोमफलवतः कर्मान्तरभोगोत्तरं ज्योतिष्टोमजन्यस्वर्गो न स्याद्विजातीयस्वर्गेण ज्योतिष्टोमजन्यादृष्टमात्रनाशात् । तत्तज्ज्योतिष्टोमजन्यधर्मे तत्तद्धर्मे वा तत्तज्ज्योतिष्टोमजन्यविजातीयस्वर्गस्य तत्सुखव्यक्तेर्वा नाशकत्वं यदि तदा तत्तज्ज्योतिष्टोमजन्यस्वर्गे तत्तज्ज्योतिष्टोमजन्यविजातीयस्वर्गनाशस्य तत्तत्सुखनाशस्य तत्तन्नाशस्य वा प्रतिबन्धकत्वादित्येके ।

परे तु अनन्तकार्यकारणभावकल्पनागौरवभयेन ज्योतिष्टोमजन्यापूर्वस्य विजातीयापूर्वस्य वा विजातीयस्वर्गनाश्यत्वात्, ज्योतिष्टोमद्वयजन्यस्वर्गयोरव्यवधाने नैवोत्पत्तिः कल्प्यते, वैजात्यस्य तत्र फलबलेन चरमस्वर्गे स्वीकारात् । युगपदेवादृष्टद्वयनाशः । भवन्मते त्वनन्तप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावापत्तिः ।

किं च कलञ्जभक्षणोत्तरं कृतप्रायश्चित्तस्यापि कलञ्जभक्षणजन्यफलापत्तिः । न च प्रायश्चित्तं तद्ध्वंसो वा प्रतिबन्धक इति वाच्यम् । कलञ्जभक्षणान्तरजन्यफलस्या-

भावापत्तेः । प्रायश्चित्तध्वंसस्य प्रतिबन्धकस्य विद्यमानत्वात् । तत्कलञ्जभक्षणजन्यफले प्रतिबन्धकत्वं त्वप्रसिद्ध्या न सम्भवति । अस्मत्मते प्रायश्चित्तस्य पापनाशकत्वात् पूर्वकलञ्जभक्षणजन्यपापस्य प्रायश्चित्तेन नाशेऽपि कलञ्जभक्षणान्तरजन्यस्य सत्त्वान्न फलानुपपत्तिरित्याहुः ।

केचित्तु अपूर्वाभावे ध्वंसद्वारा प्रधानानां फलकारणत्वाविशेषात् समप्राधान्यापत्तिरित्याहुः । तन्न । अङ्गध्वंसविशिष्टस्वध्वंससम्बन्धेन प्रधानस्यैव कारणत्वस्वीकारात् । आगमस्यैव विनिगमकत्वान्न वैपरीत्यम् । अन्यथाङ्गापूर्वविशिष्टप्रधानापूर्वं परमापूर्वं जनयति प्रधानापूर्वविशिष्टमङ्गापूर्वं वा इत्यत्रापि विनिगमकाभाव इति प्राहुः ।

ननु लाघवाद्यदापूर्वकल्पनं तदा तच्छ्राद्धादौ कर्तृनिष्ठमेकमेव कल्प्यतां पुरुषनिष्ठानेकादृष्टकल्पनायां गौरवादिति चेन्न । अमुक्तपुत्रश्राद्धेन मुक्तस्य स्वर्गोत्पादापत्तेः । मुक्तपुत्रश्राद्धेनामुक्तस्य स्वर्गानुत्पादापत्तेश्च । मुक्ते धर्माभावात् । न च तत्फलजनकधर्मं प्रति तदीयवासनाया हेतुत्वं, गौरवात् । किं चामुक्तपुत्रकृतकूटसाक्ष्यादिजनितपापेन नरकादिसंशयान्निःशङ्कं मोक्षे कोऽपि न प्रवर्तेत । अपि चादृष्टस्य कर्तृनिष्ठत्वे पितृगतचरमफलस्य परम्परया नाशजनकत्वे गौरवम् । मातृनिष्ठत्वे[1] समवायेन नाशकत्वे लाघवादिति दिक् ।

ननु विधेरिष्टधानत्वे शक्तिः, स्वर्गादिसाधनत्वे, वा । नाद्यः । स्वर्गादिसाधनत्वेन प्रवर्तके ज्ञानस्यानुपपादनात् । नान्त्यः । अनन्तशक्तिकल्पनापत्तेरिति चेत् ।

१ पुरुषनिष्ठत्वे इत्यर्थः ।

अत्र केचित् बुद्धिस्वत्ववदिच्छाविषयत्वेन स्वर्गादेरनुगमादिच्छाविषयसाधनत्वेन स्वर्गादिसाधनत्वेषु शक्तिर्बुद्धिस्वत्ववदिच्छाविषयत्वमोषात् स्वर्गसाधनत्वादिप्रकारको बोधः ।

परे तु लिङादेर्नानार्थत्वमिष्टमेवेति स्वर्गादिसाधनत्वेषु शक्तिः, स्वर्गकामादिपदस्य स्वर्गसाधनत्वे तात्पर्यग्राहकत्वात् स्वर्गकामेत्यादौ न फलान्तरसाधनत्वबोधः । न च विश्वजिता यजेतेत्यत्र स्वर्गकामपदाभावात् कथं स्वर्गसाधनत्वबोधः । तत्रापि न्यायेन स्वर्गसाधनत्वे तात्पर्यग्रहात् । न च प्रतितिष्ठन्ति इत्यादि न्यायेन स्वर्गसाधनतात्पर्यग्रहे स्वर्गसाधनत्वबोधापत्तिरिति वाच्यम् । तत्रार्थवादेन फलोपस्थितौ तादृशन्यायाभावेनार्थवादोपस्थितफलसाधनत्वे तात्पर्यग्रहादित्याहुः ।

ननु अर्थवादानां न बोधकत्वं कार्यान्विते पदानां शक्तिः । तथा हि प्रयोजकवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिमुपलभमानो बालस्तत्प्रयोजकतया कार्यताविशिष्टज्ञानमनुमिनोति स्ववृत्तौ कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वावधारणात् । ततस्तद्धेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाच्छब्दमेव तथावधारयति ततस्तन्निर्वाहिकां शक्तिं कार्यान्विते शब्दत्वावच्छेदेन कल्पयति तदनु आवापोद्वापाभ्यां घटादिपदे शक्तिग्रहोऽपि प्रथमकल्पनानुरोधात् कार्यान्वितघटादिविषयो जायते ।

ननु पदानां कार्यान्वितघटादौ यदि शक्तिस्तदाघटमानयेत्यतः कार्यान्वितघटत्वेन कार्यान्वितानयनत्वेन च बोधापत्तिः । गृहं घटवदित्यादितोऽपि शाब्दबोधापत्तिश्च । सर्वेषां पदानां कार्यान्वितवाचकत्वादिति चेन्न । घटादिपदा-

नां कार्यान्वितविषयकघटादिशाब्दबोधजनकत्वरूपा शक्तिर्गृहीता अतः कार्यवाचकपदाभावेन वृत्त्या पदजन्यकार्योपस्थितेरभावेन गृहं घटवदित्यादीनां शाब्दबोधाजनकत्वात् । न च वस्तुगत्या कार्यान्वितबोधजनकत्वं चेदर्थवादादेरपि बोधकत्वापत्तिः । कार्यत्वेन कार्यबोधकत्वं च न लौकिकलिङां कार्ये शक्तेरभावादिति वाच्यम् । लौकिकविधेः कार्यत्वे लाक्षणिकत्वेन सर्वेषां कार्यत्वान्वितविषयकशाब्दबोधे हेतुत्वान्न पुराणकाव्यनाटकादीनां प्रमाण्यमिति चेन्न । कार्यतावच्छेदकाग्रहेऽपि स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ कारणत्वग्रहवदिहापि घटपदं कार्यान्वितघटज्ञानजनकमिति गृहीत्वा पश्चाल्लिङः कार्ये शक्तिं कल्पयित्वा घटशाब्दत्वं घटपदज्ञानजन्यतावच्छेदककार्यत्वविषयकघटज्ञानं तु कार्यत्वोपस्थापकपदसमभिव्यहारादि कल्पयतीति नाद्यव्युत्पत्तिविरोधः । यद्वा घटादिपदज्ञानानामस्तुकार्यत्वविषयकघटादिशाब्दत्वे कार्यतावच्छेदकत्वग्रहस्तथापि अग्रे लाघवेन घटादिशाब्दत्वं घटादिपदज्ञानानां कार्यत्वविषयकशाब्दत्वं कार्यवृत्तपदज्ञानानां कार्यतावच्छेदकं कल्पयति । न च प्रथमप्रवृत्तं बलवदिदं रजतमिति प्रथमप्रवृत्तस्यापि नेदं रजतमित्यनेन बाधादिति सिद्धं अर्थवादानामपि प्रामाण्यमिति दिक् ।

ननु तत्तच्छाब्दबोधे तत्तद्वृत्तपदस्य हेतुत्वात्, घटमानयेत्यादावन्वयशाब्दबोधात्, घटादिपदानामन्वयेऽपि शक्तिरावश्यकीति चेन्न । निरूपकत्वादिसम्बन्धेन घटप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यकबोधे घटादिपदोत्तरद्वितीयात्वेन द्वितीयादिज्ञानस्य हेतुत्वेनैवान्वयबोधसम्भवेन तत्र शक्तेरकल्पनात् । तत्तत्प्रकारकशाब्दबोधे तत्तत्प्रकारेण

तदुपस्थित्यर्थं तेन तेन रूपेण तत्र वृत्तिपदज्ञानापेक्षेति नान्वये शक्तिरिति दिक् ।

अत्र मीमांसकाः, लाघवेन घटादिपदानां घटत्वादौ शक्तिस्तथा च घटत्वप्रकारकघटशाब्दबोधस्य घटत्वेन घटवृत्तपदज्ञानाभावेऽपि जायमानत्वान्नोक्तरूपेण हेतुत्वम् । न च व्यक्तिबोधाभावापत्तिः । घटत्वविशिष्टशक्तिज्ञानस्य घटत्वविशिष्टशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकं त्वन्मते, तच्च मन्मते घटत्वशक्तिज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं, कारणतावच्छेदके लाघवादित्याहुः । तन्न । घटत्वशक्तं घटपदमिति ग्रहत्वापेक्षया लाघवेन घटशक्तमिति ग्रहत्वेनैव घटशाब्दबोधे हेतुत्वात् । न च घटत्वेनैतद्घटे शक्तिग्रहाद्घटत्वेनान्यबोधो न स्यात् । न च घटत्वप्रकारकशक्तिग्रहस्य घटत्वाश्रयशाब्दत्वं कार्यतावच्छेदकमिति वाच्यम् । घटत्वेन पटे शक्तिग्रहात् घटत्वेन घटबोधापत्तेः । घटत्वेन पटबोधाभावापत्तेश्चेति वाच्यम् । सामान्यलक्षणया सर्वघटे शक्तिग्रहेण समानप्रकारकसमानविशेष्यतया शक्तिग्रहपदार्थस्मरणशाब्दबोधानां कार्यकारणभावाङ्गीकारात् ।

शक्तिश्च घटशब्दाद्घटत्वविशिष्टो बोधव्य इतीश्वरेच्छा । न च तादृशेच्छा विषयतया घटवत् पटेऽपि सत्त्वात् पटेऽपि घटपदशक्तिः स्यादिति वाच्यम् । घटत्वविशिष्टेच्छाया घटपदशक्तित्वस्वीकारात् । आधुनिकचैत्रादिपदेऽपि चैत्रत्वादिविशिष्टतादृशेच्छाया द्वादशेऽहनि पिता नाम कुर्यादित्यनेन वाचकत्वरूपनामत्वसिद्ध्या तस्याः शक्तित्वकल्पनात् । तद्भिन्नाधुनिकसङ्केतस्तु न शक्तिरिति प्राञ्चः ।

परे तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीच्छैव शक्तिरत आधुनिकसङ्केतोऽपि शक्तिः । अन्यथा नदीवृध्यादि-

संज्ञातो विभक्तिर्न स्यात् । अर्थवत्त्वाभावात् । ईश्वरेच्छा-शक्तिरिति प्रवादस्त्वनादिगवादिपदाभिप्रायेणेति वद-न्ति । तन्न । तत्रापीश्वरेच्छासत्त्वात् ।

नव्यास्तु नेश्वरेच्छाशक्तिः । अपभ्रंशे लाक्षणिके च तादृशेच्छासत्त्वेन शक्त्यापत्तेः । ईश्वरज्ञानकृतिभ्या-मस्माकं सर्वमिति सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानेन च विनि-गमनाविरहाच्च । तस्यापि घटत्वविशिष्टस्य घटपदशक्ते-र्वक्तुं शक्यत्वात् । घटत्वोपहितेच्छेत्यत्रेच्छांशवैयर्थ्या-च्च । किं तु स्वरूपसंबन्धविशेष इति दिक् ।

शक्तिग्रहस्तु व्यवहारात् प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहा-रात्, विवरणात्, आप्तवाक्याद्व्याकरणादुपमानात्कोशात्, तथाचाहुः ।

> शक्तिग्रहं व्याकरणोपमान-
> कोशाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च ।
> वाक्यस्य विशेषाद्विवृत्तेर्वदन्ति
> सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ॥

तथा चानुमानादिप्रयेण शक्तिग्रहः । व्यवहारादीनां तत्रैवान्तर्भावात् । तत्र तत्पदशक्तिग्रहस्तु बुद्धिविषयता-वच्छेदकावच्छिन्ने बुद्धिविषयतावच्छेदकत्वं घटत्वादीना-मनुगतमेकं, तस्य मोषात्, घटत्वादिनैव घटादिस्मरणं शाब्दबोधश्चेति कश्चित् ।

अन्ये तु बद्धिविषयत्वादिनैव शक्तिः । बुद्धिविषय-त्वेनैव शाब्दबोधः । यद्धर्मविशिष्टे बुद्धिविषयत्वज्ञानं तद्धर्मविशिष्टमानयतीत्याहुः ।

अपरे तु घटत्वादिलघुधर्मविशिष्टे तत्पदशक्तिस्वी-कारात्, नानैव शक्तयः गुरुधर्मविशिष्टे तु लक्षणा । यदुघ-

र्मविशिष्टे बुद्धिविषयत्वज्ञानं तद्धर्मविशिष्टं बोधयतीति वदन्ति । इदम्पदस्य प्रत्यक्षविषयतावच्छेदकावच्छिन्ने, एतत्पदस्य पर्याप्तिसंबन्धेन समीपवर्तितावच्छेदकावच्छिन्ने, अदः पदस्य विप्रकृष्टवर्तितावच्छेदकावच्छिन्ने, सर्वपदस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन बुध्यवच्छिन्ने शक्तिः । सर्वेषु घटेषु द्रव्यत्वमित्यत्र घटपर्याप्तबुध्यवच्छिन्ने द्रवत्वमिति बोधः। सर्वेषु घटेषु रूपमित्यादौ कस्यापि रूपस्य सर्वघटवृत्तित्वाभावेन सर्वपदस्य व्यापकत्वे लक्षणा ।

वस्तुतस्तु सर्वशब्दस्य तत्तद्बुद्धिविषयतापर्याप्ते शक्तिः। सर्वान् घटान् नयेत्यत्र प्रकरणात् स्वगृहवृत्तित्वेन घटादेरुपस्थितत्वात् तादृशबुद्धिविषयान् घटान् नयेत्यर्थः। एवं तत्र तत्र बोध्यम् । सर्वेषु घटेषु रूपमित्यत्र तादृशं बुद्धिपर्याप्तेषु न रूपान्वयः। किं तु सर्वशब्दस्य लक्षणया तादृशबुद्धिविषये रूपान्वयः ।

वस्तुतो घटेषु रूपमित्यत्र बहुत्वान्वयिषु घटेषु रूपान्वयवत् सर्वेषु घटेषु रूपमित्यत्रापि रूपान्वयः ।

किं पदस्य जिज्ञासाविषयत्वविशिष्टे। अतः किं पचतीति वाक्याज्जिज्ञासाविषयकर्मकपाकानुकूलकृतिमानिति बोधः। अत एव तण्डुलं पचतीत्यस्य जिज्ञासानिवर्त्तकत्वम्।

युष्मत्पदस्य तत्कालीनसम्बोध्यचैत्रत्वादिविशिष्टे शक्तिः। सम्बोध्यत्वं त्वनुगमकं न तु शाब्दबोधविषयः।

अस्मत्पदस्य तत्कालीनाहम्पदस्वतन्त्रोचारयितृचैत्रादि विशिष्टे शक्तिः । यदा यच्छरीरावच्छिन्नोऽहम्पदेस्वतन्त्रोच्चारयिता तच्छरीरावच्छिन्नस्याहम्पदेन भानम् ।

अत एवं वाच्यस्त्वया मद्वचनात् । सरोजेत्यादौ नाहम्पदात् कालिदासादेर्भानम्। तेषामहंपदस्वतन्त्रोचा-

रयितृत्वाभावात् । न च मैत्रोच्चारयिता चैत्रोऽहमिति जानातीति वाक्यान्मैत्रबोधापत्तिः । तस्याहम्पदे स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वसत्त्वादिति वाच्यम् । अन्यबोधाभिप्रायेणानुच्चारयितृत्वरूपस्वातन्त्र्यस्य तत्राभावात् । न च चैत्रस्यापि बोधो न स्यात् तस्याहंपदे स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्राहंपदलक्षणया तादृशबोधाङ्गीकारात् । वयं गच्छाम इत्यत्र स च त्वं चाहं चेति वयमिति एकशेष इति न दोषः ।

केचित्तु सीतायाः स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वाभावेन तस्या बोधाभावापत्त्यानुवादरूपाहम्पदमात्रस्योच्चारयितृत्वावच्छेदकावच्छिन्नबोधकत्वम् । अनुवादरूपाहंपदे तु यस्य यस्य बोधोऽनुभवसिद्धस्तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तद्बोधकत्वम् । अन्यबोधाभिप्रायेणोच्चारयितृत्वमनुवादत्वमिति दिक् ।

स्वतन्त्रोच्चारयितृत्वेन ज्ञातृबोधकत्वम् । अहंपदे सीतायास्तु तत्क्रमादेव बोध इति मिश्रानुयायिनः ।

लक्षणा च न शक्यादशक्योपस्थितिः । उपस्थितिप्रयोजिका हि लक्षणा न तु सैव । अत एवाशक्ये तात्पर्यमपि लक्षणा न । तात्पर्यनिर्वाहिका हि लक्षणा न तु तात्पर्यात्मिकैव । शक्तेरपि तत्त्वापत्तेः । अन्वये तात्पर्यस्यापि लक्षणापत्तेश्च । किं तु स्वशक्यसम्बन्धः । सा च द्विविधा । गौणी तदन्या च । तत्र सादृश्यात्मकः शक्यसम्बन्धो गौणी । यथा राज्ञि ऋषिशब्दस्य । तदन्या च तीरादौ गङ्गापदस्य ।

व्यञ्जना च न वृत्त्यन्तरम् । गच्छ गच्छसीत्यादौ गमनाभावे तात्पर्यान्यथानुपपत्त्या कस्य चित् पदस्य लक्षणयैव बोधसंभवात् । अन्येषां पदानां तात्पर्यग्राहकत्वात् ।

न च सत्यपि बाधग्रहे क्वचिदर्थविशेषाणां प्रतीतिरस्ति। सा च न लक्षणया, लाक्षणिके बाधस्याविरोधित्वात् प्रतिबध्यतावच्छेदके दोषविशेषाजन्यत्ववत् व्यञ्जनाजन्यत्वस्यापि दानादिति वाच्यम् । वृत्तिविशेषाजन्यत्वस्यैव प्रतिबध्यतावच्छेदके निवेशात् । किं वृत्यन्तरेणेति दिक् ।

सा च लक्षणा द्विविधा जहत्स्वार्थाऽजहत्स्वार्था च । यत्र स्वार्थस्य न भानं तत्र जहत्स्वार्था । यथा गङ्गापदस्य तीरत्वेन लक्षणा। गङ्गापदस्य गङ्गातीरत्वेन लक्षणा अजहत्स्वार्था । काकपदस्य दध्युपघातकत्वेन लक्षणाप्यजहत्स्वार्था । स्वशक्यसाधारणरूपेण लक्षणाऽजहत्स्वार्था । स्वशक्यावृत्तिलक्ष्यतावच्छेदकविशिष्टलक्षणा च जहत्स्वार्था ।

लक्षितलक्षणा च स्ववाच्यघटितसम्बन्धेन लक्षणा । यथा द्विरेफपदे रेफद्वयवत्पदवाच्यत्वसम्बन्धेन लक्षणा ।

सा च जहत्स्वार्थेति केचित् ।

परे तु यत्र शक्यतावच्छेदकरूपेण न शक्यभानं सा जहत्स्वार्था । यत्र येन केन चिद् रूपेण शक्यभानं तत्राजहत्स्वार्थेति ।

यत्तु द्विरेफपदे द्विपदं तात्पर्यग्राहकं रेफपदेन भ्रमरपदं लक्ष्यते तेन भ्रमरबोध इति। तन्न । द्विरेफपदोत्तरविभक्त्यर्थस्य तत्रान्वयाप्रसङ्गात् । तस्याप्रकृत्यर्थत्वात् । विभक्त्यन्तभ्रमरपदे तु लक्षणया न दोष इति ध्येयम् ।

अनादिप्रयोगानुसारिणी लक्षणा निरूढलक्षणा । यथा नीलपदस्य नीलवति ।

यत्र मानान्तराद्वक्त्र्यर्थसंबन्धिनि तात्पर्यमवधार्यते

तत्र रूढिपूर्विका लक्षणा । यथा मण्डपपदस्य, गृहसम्बन्धिनि पुरुषे यत्र न तात्पर्यं तत्र योगादेव पुरुषान्वयबोधः ।

ननु स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र योगात् स्त्रीशूद्रयोरपि अधिकारापत्तिरिति चेन्न। तयोर्विद्यानिषेधेन स्वर्गकामपदसंकोचेन तदतिरिक्तस्वर्गकामग्रहणात् ।

परे तु अध्ययनजन्यज्ञानवन्तमादाय क्रतुविधयश्चरितार्था नान्यस्य विद्यामाक्षिपन्ति तेन न तेषामधिकार इति दिक् ।

लक्षणाबीजं तात्पर्यानुपपत्तिः। न तु शक्यान्वयायोग्यत्वम् । यष्टीः प्रवेशयेत्यादावभावात् । तात्पर्यविषयशक्यान्वयानुपपत्तिस्तत्रापीति चेन्न। तात्पर्यविषयशक्यान्वयानुपपत्त्यपेक्षया तात्पर्यानुपपत्तिरेव लाघवाल्लक्षणाबीजमिति केचित् ।

अन्ये तु मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिः क्वचित्तात्पर्यानुपपत्तिर्लक्षणाबीजम् । तथा हि मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानं न लक्ष्यार्थान्वयबोधे कारणं किं तु गङ्गापदं शक्यसम्बन्धेन घोषान्वितार्थोपस्थापकं घोषानन्वितमुख्यार्थकत्वे सति घोषान्वितार्थबोधकत्वेन तात्पर्यविषयकत्वादिति क्रमेण मुख्यार्थान्वयानुपपत्त्या लक्षणाकल्पनम् । ततश्च लक्ष्यार्थान्वयबोधः । एवं गङ्गापदं तीरबोधकं तीरबोधकत्वेन तात्पर्यविषयकत्वादित्यनुमितेस्तन इदं पदं शक्यसम्बन्धेन तीरोपस्थापकतया तीरबोधकं तीरशक्तत्वेनागृह्यमाणत्वे सति तीरबोधकत्वादिति क्रमेण तात्पर्यानुपपत्त्या लक्षणाकल्पनम् । एवं च लक्षणाकल्पकत्वेन द्वयोरप्युपयोगः । काल्पकाननुगमस्यादोषत्वात् । वन्हौ धूमालोकवदित्याहुः ।

ननु गङ्गापदस्य तीरे शक्त्यभावेनासाधुत्वापत्तिरिति चेन्न । वृत्तिमत्त्वं पदसाधुत्वं न तु शक्तत्वम् । लाक्षणिकस्यापि साधुत्वादिति केचित् ।

परे तु न वृत्तिमत्त्वं साधुत्वं केवलप्रकृतिप्रत्यययोर्बोधति ग्राम ग्राम इत्यादेः साधुत्वापत्तेः किं तु व्याकरणपरिगृहीतत्वम् । न च साधुशब्दव्युत्पादकत्वमेव व्याकरणत्वमित्यन्योऽन्याश्रयः । तावदध्यायकूटस्यैव व्याकरणत्वादित्याहुः ।

एवं पङ्कजपदं पद्मत्वविशिष्टे शक्तमनुपपत्त्यादिज्ञानं विनापि पद्मत्वविशिष्टबोधकत्वात् । न च पद्मत्वेन रूपेणानुभवस्तु सन्दिग्धः पद्मानुभवस्तु पङ्कजनिकर्तृत्वेन योगादेवेति वाच्यम् । योगेन कुमुदादावपि धीप्रयोगप्रसङ्गात् । रूढिस्वीकारे तु पद्मत्वविशिष्टे रूढिज्ञानस्य पद्मान्यविशेष्यकबोधप्रयोगयोः प्रतिबन्धकत्वान्न दोष इति प्राञ्चः ।

चिन्तामणिकृतस्तु व्यक्तिवचनानां सन्निहितपरत्वनियमेन प्रत्ययेनाश्रयवाचकेन पद्मत्वविशिष्टरूढ्योपस्थितपद्मत्वविशिष्टं पङ्कीयोत्पत्त्याश्रयत्वेन बोध्यते । पङ्कवाचकपदोत्तरधातोरुत्पत्तिवाचकत्वाद्रूढिज्ञानजन्यपद्मत्वोपस्थितिकालीनशक्तिजन्यावयवोपस्थितेः । पङ्कजविशेष्यकपङ्कीयोत्पत्त्याश्रयत्वप्रकारकशाब्दबोधत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वेन न तदा कुमुदबोध इत्याहुः । तन्न । रूढिज्ञानाभावकालीनबोधवद् रूढिज्ञानकालेऽपि सामान्यसामग्र्या कुमुदबोधवारणाय रूढिज्ञानकालीनपङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकबोधे रूढिजन्यपद्मोपस्थितेर्विशेष्यतया हेतुत्वं वाच्यम् । रूढिज्ञानाभावकालीनतादृशबोधे तु तादृशोपस्थितेरभावस्य हेतुत्वं वाच्यम् । तदपेक्षया रूढिप्रतिबन्धकस्यैव सम्यक्त्वादिति दिक् ।

परे तु पङ्कजपदस्य पद्मत्वविशिष्टबोधार्थं न शक्तिः । डप्रत्ययस्य पद्मत्वविशिष्टे निरूढलक्षणया तादृशबोधसम्भवात् । नापि कुमुदज्ञानप्रतिबन्धार्थम् । डप्रत्ययनिरूढलक्षणायाः तादृशबोधप्रतिबन्धकत्वसम्भवादिति । तन्न । एकपदोपस्थाप्यानामभेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन पङ्कजनिकर्तृपद्ममिति बोधासम्भवादिति दिक् ।

अत्र मीमांसकाः । पङ्कजप्रयोगनियतविषयपद्मानुभवजन्यसंस्कारादेव पद्मविशिष्टस्मरणसम्भवान्न तदर्थं शक्तिः । अवयवशक्तिग्रहकाले पद्मत्वविशिष्टोपस्थित्या तेन रूपेण पङ्कजपदात् स्मृतेः । नाप्यनुभवार्थम् । तच्छाब्दबोधे तदन्वयप्रतियोगिशक्तपदत्वेनावयवैरेवानुभवसम्भवादिति । तन्न पङ्कपदस्य पङ्कशक्तिर्यथा व्यवहारात्तथा पङ्कजपदस्यापि शक्तेरनिवार्यत्वात् । यद्धर्मावच्छिन्नवृत्तिजन्यपदार्थोपस्थितेस्तद्धर्मावच्छिन्नशाब्दबोधसामान्ये हेतुत्वाच्च । किं च रथकारशब्दस्यापि जातिविशेषावच्छिन्ने शक्तिर्न स्यात् । पद्मविशिष्टबोधवज्जातिविशेषावच्छिन्नबोधस्यापि सम्भवात् । तथा च वर्षासु रथकारोऽग्नीनादधीतेत्यत्र रूढ्या जातिविशेषावच्छिन्नस्य शीघ्रमुपस्थितत्वात् तस्यैवाधानं विधीयते इति व्याकोपश्च स्यादिति दिक् ।

अपरे तु तद्बोधकत्वं तत्र तत्साधुत्वं पङ्कजपदस्य कुमुदाबोधकत्वेन तत्र साधुत्वाभावादेव न कुमुदबोध इति तन्न । साधुत्वज्ञानस्य शाब्दबोधेऽहेतुत्वात् । बाधतीत्यादितोऽपि बोधापत्तिरिति चेन्न । व्याकरणानिष्पन्नत्वरूपासाधुत्वनिश्चयेन प्रतिबन्धात् । यद्वा साधुत्वनिश्चयेऽपि अपभ्रंशाच्छाब्दबोधस्य जायमानत्वात् स न प्रतिबन्धक इति । नन्वपभ्रंशानां बोधकत्वात्तेषु व्यवहारा-

च्छक्तिरनिवार्या। न च लक्षणया तेषां बोधकत्वम्। शक्याभावेन तस्या अभावात्। न चापभ्रंशस्मारितसाधुशब्दादेवार्थप्रत्ययः। साधुशब्दमजानतां पामराणां ततोऽर्थप्रत्ययात्। न च शक्तिभ्रमाद्बोधकत्वम्। शक्तिग्राहकस्य व्यवहारस्योभयत्र सत्त्वात्। अन्यथा वैपरीत्यस्यापि सुवचत्वादिति चेन्न। एकशक्त्यारोपेणाप्युपपत्तौ नोभयत्र शक्तिः, गौरवात्। न चापभ्रंशे शक्तिः संस्कृते शक्त्यारोपोऽस्त्विति वाच्यम्। अपभ्रंशानां देशभेदेन नानात्वादनेकशक्तिकल्पने गौरवापत्तेः। संस्कृतस्य सर्वत्रैकत्वात्। अत एव प्राकृतेऽपि न शक्तिः। तस्यापि नानात्वाच्छक्तिबाहुल्ये गौरवात्।

परे तु प्रत्येकमपभ्रंशेन विनिगमनाविरहात् तत्रापि शक्तिः। न च तेषां यज्ञे प्रयोगापत्तिः। साधुभिर्भाषितव्यमित्यत्र साधुशब्दस्य साधुविशेषसंस्कृते तात्पर्यादित्याहुः।

ननु शक्तेरीश्वरेच्छात्वेनातिरिक्तपदार्थत्वेन वा न ज्ञानं हेतुः। नैयायिकानां मीमांसकानां च शाब्दबोधत्वावच्छिन्ने तेन तेन रूपेण कारणत्वे व्यभिचारात् तद्धिजनकतावच्छेदकसम्बन्धवत्त्वेन ज्ञानं हेतुस्तथा च तद्धिजनकत्वज्ञानमेव बोधे हेतुरस्तु। न चैवं लक्षणोच्छेदे गङ्गापदाद् विलम्बेन तीरधीर्न स्यादिति वाच्यम्। पूरज्ञापकत्वेन ज्ञानात् पूरोपस्थितौ तत्र घोषबाधग्रहे गङ्गापदस्य कुत्र तात्पर्यमिति गवेषणेन विलम्बात्। यत्र भूरिप्रयोगस्तत्र शक्तिरिति व्यवहारः। यत्र न भूरि प्रयोगस्तत्र लक्षणेति व्यवहारसम्भवात्। तृणारणिमणित्ववच्छेदकाऽग्रहेऽपि स्वरूपयोग्यतारूपवह्निजनकताग्रहवत्तद्धिस्वरूपयोग्यतारूपजनकता सुग्रहैवेति चेन्न। अपभ्रंशस्यापि तद्धिजनकतयार्थवत्त्वेन तत्र विभक्त्यापत्त्या साधुत्वापत्तिरिति केचित्।

चिन्तामणिकृतस्तु देवदत्तादिपदार्थबुद्धौ सङ्केतस्य कारणत्वकल्पनात् । अन्यत्रापि तत्कारणत्वकल्पनम् । न च सादिपदजन्यशाब्दबोधे सङ्केतज्ञानं हेतुर्नान्यत्रेति वाच्य-म् । लाघवेन शाब्दत्वावच्छिन्ने तद्धेतुत्वादित्याहुः । लक्षणा च पदवृत्तिः, वृत्तित्वात्, शक्तिवत् ।

ननु गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ पदे लक्षणाऽसम्भवाद् वाक्ये लक्षणाङ्गीकारेण नायं नियमः । तथाहि गभीरपदस्य न तीरे लक्षणा । नद्यनन्वयापत्तेः । नामार्थयोरभेदान्वयेनात्र बाधितत्वात् । नापि गभीरतीरे लक्षणा । नद्यास्तीरेऽन्वयासम्भवेन गभीरायामन्वयो वाच्यः । स च न सम्भवति एकदेशेऽभेदेनान्वयासम्भवात् । नापि नदीपदस्य तीरे गभीरायामित्यस्यानन्वयात् । तस्मात् सप्तम्यन्तवाक्यस्यैव गभीरनदीतीरे लक्षणा । न च शक्याभावेन स्वशक्यसम्बन्धरूपलक्षणाया असम्भव इति वाच्यम् । स्वबोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वादिति चेन्न । गभीरायां नद्यामिति नदीपदोत्तरसप्तमीसहितस्य गभीरनदीतीरे लक्षणायां तत्राधारताप्रत्ययो न स्यात् । तदुत्तरसप्तम्यभावात् । नदीपदोत्तरसप्तमीरहितस्याबोधकत्वादेव न लक्षणा । यद्यपि सप्तमीसहितस्य गभीरनदीतीराधारत्वे लक्षणा सम्भवति तथाप्येकपदस्य तात्पर्यग्राहकत्वेनापरपदलक्षणयैव शाब्दबोधसम्भवेन पदद्वयलक्षणायां मानात् ।

एवं राजपुरुषमानयेत्यत्र राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणया राजसम्बन्ध्यभिन्नः पुरुषबोधसम्भवान्न तत्रापि वाक्ये लक्षणा । न चैवं कर्मधारयापत्तिः । समासपूर्वदशायां पदयोस्तुल्यार्थत्वाभावात् । न च राज्ञः स्वामित्वेन तन्निरूपकत्वरूपसम्बन्धेन वा पुरुषेऽन्वयोपपत्तौ किं लक्षण-

येति वाच्यम् । नामार्थयोर्भेदान्वयानङ्गीकारात् । अन्यथा राजसम्बन्धः पुरुष इत्यत्र तथा बोधापत्तेरित्यन्ये ।

परे तु लुप्ता षष्ठ्येवान्वयबोधिका षष्ठीलोपमजानतस्तु शक्तिभ्रमादन्वयबोध इत्याहुः ।

कश्चित्तु समासातिरिक्तस्थले नामार्थयोरभेदान्वयानङ्गीकाराद् विग्रहसमासयोः समानार्थकत्वार्थं राजपदस्य राजसम्बन्धे लक्षणेत्याह ।

एवं चित्रगुमानयेत्यत्र गोपदस्य चित्रगोस्वामिनि लक्षणयैव बोधसम्भवान्न तत्रापि वाक्ये शक्तिः । न च चित्रपदस्यैव तादृशार्थे लक्षणा गोपदं तात्पर्यग्राहकमिति वाच्यम् । गोपदोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वस्य तत्रान्वयापत्तेः । न च तत्पुरुषे पुरुषपदस्य राजसम्बन्धिपुरुषे लक्षणा राजपदं तात्पर्यग्राहकमस्त्विति वाच्यम् । अर्थबोधकत्वेन सार्थकत्वे सति तात्पर्यग्राहकत्वेन सार्थकत्वस्यानङ्गीकारात् । न च तद्धनमित्यत्र सर्वनाम्नि लक्षणाभावेनोत्तरपदलक्षणेति वाच्यम् । तस्य लघुन्येव शक्तिरन्यत्र लक्षणेत्यस्याभिहितत्वात् । न च बहुव्रीहावपि गोपदस्य गोस्वामिनि चित्रपदस्य चित्रसम्बन्धिनि लक्षणया गवि चित्रसम्बन्धिनोऽभेदेनान्वयसम्भवात् पदद्वयस्यार्थबोधकत्वेनैव सार्थकतास्त्विति वाच्यम् । एकदेशान्वयस्यास्वीकारात् पदद्वये लक्षणायां गौरवाच्च । अत एव चित्रपदस्य चित्रवत् सम्बन्धिनि गोपदस्य गोस्वामिनि लक्षणा निरस्ता ।

वैयाकरणास्तु बहुव्रीहौ शक्तिरेव । अन्यथा घटपदेऽपि टकारलक्षणया बोधसम्भवाच्छक्त्यभावापत्तेरित्याहुः । तन्न । समासान्तरेऽपि तुल्यत्वात् । किं च समासे शक्तिस्वीकारेऽर्थवत्त्वेनैव समासस्य प्रातिपदिकत्वसिद्धौ समासग्रहणमनर्थकं स्यादिति दिक् ।

शिंशपावृक्ष इत्यादिकर्मधारये न शक्तिर्न वा लक्षणा । नामार्थयोरभेदान्वयेनैव बोधसम्भवात् । अत एव तत्पुरुषात् कर्मधारयो लघीयानिति निषादस्थपतेरधिकार इति तस्याप्युपयुक्तवेदाध्ययनं कल्प्यते । साङ्गेष्टिविधानेन मन्त्राध्ययनस्यापि विधानेन निषेधस्य विध्यस्पृष्टपरत्वात् । अत एव नान्यमन्त्राध्ययनं तस्येति दिक् ।

ननु विशेषणं विशेष्येण बहुलमिति सूत्रे विशेषणादि समस्यत इत्येतावतैव समासबलादेव विशेष्यादिग्रहणे सिद्धेऽन्यतरपदवैयर्थ्यापत्त्या विशेषणतावच्छेदकयोर्व्यभिचार एव कर्मधारय इति ज्ञायते । तथा च कथं शिंशपावृक्ष इत्यत्र कर्मधारयः । परस्परव्यभिचाराभावादिति चेत् ।

अत्र केचित् ज्ञापकवशाद्विशेष्यतावच्छेदक एव व्यभिचारे कर्मधारयाभिधानात् । न तु परस्परव्यभिचारे कर्मधारयाभिधानं गौरवात् । न चैवं तक्षकः सर्प इत्यादावपि स्यादिति वाच्यम् । तत्र बहुलग्रहणेनैव समासनिषेधात् । अत एव वृत्तिकारैरपि वृक्षः शिंशपेत्येव प्रत्युदाहृणं दत्तम् । न च विशेषणस्य पूर्वनिपातविधायकसूत्रेणैव तादृशप्रयोगवारणे विशेषणं विशेष्येण बहुलमितिसूत्रेऽन्यतरपदवैयर्थ्यं तदवस्थमिति वाच्यम् । विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारत्वेन वृत्तपदस्यापि विशेषणत्वसम्भवात् । न चैवं विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारत्वे उत्पलं नीलमिति प्रयोगापत्तिः । तादृशप्रयोगे उत्पलस्य विशेषणत्वविवक्षायां प्रामाणिकैरपीष्टापत्तेः स्वीकारात् । अत एव चन्द्रमुखमुखचन्द्रपदयोः साधुत्वमिति दिक् ।

यत्तु लोकप्रसिद्धमेव विशेषणं तद्वाचकमेव सूत्रे विशेषणपदमित्याह । तन्न । लोकपदस्य यावदेकदेशविकल्पग्रासात् ।

केचित्तु विशेष्यतावच्छेदकसमानाधिकरणाभाव-प्रतियोगित्वेनैव विशेषणत्वादुत्पलनीलनीलोत्पलयोरपि साधुत्वम्। न चैवं वृक्षशिंशपादिप्रयोगस्य विशेषणपूर्व-निपातेनैव वारणे सूत्रेऽन्यतरपदवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। बहुलग्रहणेनैव क्वचिन्नित्यसमासः, कृष्णसर्पः, लोहित-शालिः। क्वचिन्न रामो जामदग्न्यः, व्यासः पाराशर्य इत्या-द्यनिष्टप्रयोगव्वारणस्येष्टत्वादित्याहुः।

यच्चोक्तं शब्दकौस्तुभे। उपसर्जनमिति तावदन्व-र्थसंज्ञेत्युक्तम्। अप्रधानमुपसर्जनमिति। तदिह जाति-गुणशब्दयोः सन्निपाते गुण एव विशेषणं तस्य द्रव्याव-च्छेदद्वारैव क्रियानिवर्तकत्वात्। श्रौतव्यवहारेऽप्येवम्। श्वेतं छागमालभेत इति हि चोदनायां श्वेतच्छागालाभे कृष्णच्छाग आलभ्यते न तु श्वेतमपि पश्वन्तरम्। क्रिया-जात्योरप्युपनिपाते एवमेव। तेन नीलोत्पलं पाचक-ब्राह्मण इति व्यवस्थित एव प्रयोगः। यत्र तु गुणशब्दयोः क्रियाशब्दयोः गुणक्रियाशब्दयोर्वा निपातस्तत्रापि नियम एव। खञ्जकुब्जः याजकपाठकः पाठकपाचकः पाचकखञ्ज इति। शिंशपावृक्ष इत्यत्र तु शिंशपात्वस्य व्याप्यत्वाद् वृक्ष-त्वस्य व्यापकत्वात् विशेषणविशेष्यभावव्यवस्था स्पष्टैव।

तदसत्। यत् साक्षात्क्रियान्वयि तत्प्रधानं यत्परं-परया क्रियान्वयि तदप्रधानम्। एतावतैव श्रौतव्यवहा-रनिर्वाहे विशेषणविशेष्यभावकामचारस्य दुर्वारत्वात्। नीलोत्पलमुत्पलनीलं तिष्ठतीत्यादौ साक्षात्क्रियान्वयि-त्वस्य कदाचित् नीले कादाचिदुत्पले सम्भावाद्विशेषणवि-शेष्यभावकामचारादुत्पलनीलं नीलोत्पलमिति प्रयोगः साधुरेव। एवं पाचकब्राह्मण इत्यादिष्वृह्यम्।

यच्चोक्तं शिंशपात्वस्य वृक्षत्वव्याप्यत्वाद् शिंशपाविशेषणमेवेति । तदपि न विशेषणविशेष्यभावस्य कामचारत्वेन व्यवस्थायोगात् । अन्यथा प्रमेयः पदार्थ इत्यत्र विशेषणविशेष्यभावापत्तिरिति दिक् ।

उपकुम्भमर्द्धपिपलीत्यादावुत्तरपदलक्षणयैवोपपत्तौ न शक्तिर्न वाक्ये लक्षणा । पाणिपादं वादयेत्यत्र पाणिपादमात्रप्रतीतेर्न वाक्ये लक्षणा । समाहारसंज्ञा तु न समाहारबोधकत्वेन नदीवृध्यादिवत् परिभाषिकी । न च द्विवचनापत्तिः । असाधुत्वात् ।

परे तु पाणिपादं पाणिप्रतियोगिकं पादपदं पदप्रतियोगिकं समाहारं लक्षयति । तत्र परंपरया वादनकर्मान्वयः समाहारस्तु तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपं साहित्यम् । सेनावनादिवदपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं वेत्याहुः । इतरेतरद्वन्द्वे तु धवखदिरावित्यादौ धवखदिरमात्रप्रतीतेर्न लक्षणा शक्तिर्वेति दिक् ।

नञ्तत्पुरुषेऽप्यघटः पट इत्यत्र घटपदं घटसंम्बधिनो लक्षकं नञ्पदमन्योन्याभाववतो लक्षकं ससम्बन्धिस्थले चैत्रस्य नप्तेत्यादौ एकदेशान्वयस्वीकारात् । तथा च घटसंबन्ध्यभिन्नान्योन्याभाववदभिन्नः पट इति बोधः ।

परे तु चैत्रस्य नप्तेत्यादौ पुत्रपुत्रे षष्ठयर्थे सम्बन्धस्यान्वयाङ्गीकारात् । अघटः पट इत्यादावन्योन्याभाववत्येव घटसम्बन्धिनोऽन्वयः । अत एव घटं भूतलमित्यादौ समानविभक्तिकतेत्याहुः ।

अन्ये तु निपातातिरिक्तनामार्थयोरेव भेदातिरिक्तसम्बन्धेनान्वयानङ्गीकारेणाघटः पट इत्यत्र घटस्य प्रतियोगितयाऽन्योन्याभावे तस्य चाधिकरणतया पटे

अन्वयबोधसम्भवान्नात्र लक्षणा । अत एव चन्द्र इव मुखमित्यत्रेवार्थे सादृश्ये प्रतियोगितया चन्द्रान्वयः । न च घटो नास्तीत्यत्र कथं घटान्यताभावबोधो नञो ऽन्योन्याभावे शक्तत्वादिति वाच्यम् । अन्योन्याभावसंसर्गाभावसाधारणाभावत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वात् । यत्राधिकरणप्रतियोगिवाचकपदयोः समानविभक्तित, तत्र तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितया नञर्थे प्रातिपदिकार्थान्वयेन तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेनाभावबोधादन्योन्याभावबोधः । यत्र चाधिकरणवाचकपदे सप्तमी तत्र तादात्म्यातिरिक्तसंयोगादिसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितया नञर्थे प्रातिपदिकार्थान्वयेन तत्र संसर्गाभावबोधः । अन्योन्याभावत्वेनान्योन्याभाववत्संसर्गाभावत्वेनापि संसर्गाभावे शक्तिस्वीकाराद्वा ।

न चैवं चैत्रो न पचतीत्यादौ संसर्गाभावबोधो न स्यादधिकरणवाचकपदे सप्तम्यभावादिति वाच्यम् । विभक्त्यर्थस्य नञर्थे तादात्म्यातिरिक्तसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितयैवाकाङ्क्षावशादन्वयेन तत्रापि संसर्गाभावबोधात् । अतोऽस्यकालिकसंबन्धेन स्वार्थप्रकारकान्वयबोधाजनकत्ववत्तादृशसमभिव्याहारस्यापि न तादात्म्यसंबन्धावच्छिन्नप्रतियोगितासंबन्धेन नञर्थे प्रकारतयाऽन्वयबोधजनकत्वम् । अत एव कालं पचतीति न प्रयोगः । एवं न नञर्थस्य भेदेन धात्वर्थे प्रकारतयाऽन्वयः । अतो घटो न पश्यति चैत्रइत्यादितो घटाभावं पश्यति चैत्र इति बोधः । एवं नञर्थस्योद्देश्यतयापि न बोधः । अत एव चैत्रस्य न ग्राम इत्यादितश्चैत्रस्वत्वाभावो ग्रामे इति न बोधः । न च घटोनास्तीति अत्र घटाभावोस्तीति बोधाङ्गी-

कारे भावनया अन्वय्यभावे एवाख्यातोपस्थितसंख्याया अन्वयः स्यात्तथा च घटौ नास्तीति प्रयोगापत्तिर्द्वित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटाभावस्यैकत्वादिति वाच्यम् । भावनान्वय्यभावप्रतियोगिन्येव संख्यान्वयः समभिव्याहारविशेषबोधनादित्याहुः ।

परे तु भूतले घटो नास्तीत्यत्र नाभावविशेष्यको बोधः । किं तु भूतलवृत्तित्वास्तित्वाभाववान् घट इत्याख्याताश्रयत्वप्रकारको घटविशेष्यको बोध इति तत्रैव संख्यान्वयः । जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र साक्षात्संबन्धेन जातिवृत्तित्वाभावस्य सत्तायां बोधः, सत्ता न जातिवृत्तिरित्यत्रैव । न तु भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगिघटोऽस्तीति बोधः, क्वेति साकाङ्क्षतापत्तेरित्याहुस्तन्न ।

चैत्रे न पचतीत्यतश्चैत्रसमवेतत्वाभाववती पाककृतिरिति आख्यातार्थकृतिविशेष्यकबोधापत्तेरित्यपरे ।

तन्न । भवन्मतेऽपि चैत्रे पाककृत्यभाव इत्येवं बोधापत्तेः । सप्तम्यन्तकारकस्य धात्वर्थ एवान्वय इति चेत्तुल्यम् ।

अन्ये तु ननु रथो गच्छतीति प्रयोगात् नाख्यातार्थः कृतित्वेन कृतिः, किं तु व्यापारत्वेन व्यापारः । न च तत्र व्यापारे लक्षणा, विभक्तौ लक्षणानङ्गीकारात् । अन्यथा कर्मणि षष्ठीत्यानुशासनवैयर्थ्यात् । अनुशासनं विनापि गङ्गापदलक्षणावत्तस्यापि लक्षणा संभवादिति चेत् ? न । लाघवेन यत्नत्वास्याख्यातशक्यतावच्छेदकत्वेन रथो गच्छतीत्यत्र व्यापारे आश्रयत्वे वा लक्षणास्वीकारात् । एवं जानाति विद्यते निद्रातीत्यादावपि । घटो नश्यतीत्यादौ नाश्रयत्वे किं तु प्रतियोगित्वे लक्षणा । अत एवान्यदी-

यगमनानुकूलचोदनादिमति न गच्छतीति प्रयोगः । तस्य गमनाश्रयत्वाभावात् । न च विभक्तौ लक्षणा, सुब्विभक्तावभावेऽपि तिङ्विभक्तौ लक्षणायां बाधकाभावात् । यद्वानुशासनबलात् सुब्विभक्तेः सुब्विभक्त्यन्तरार्थे लक्षणाया अस्वीकारात् । कथमन्यथा कर्मणि शक्ताया द्वितीयाया घटं जानातीत्यत्र विषये लक्षणा । कथं वा वृक्षात्पततीत्यत्र विभागशक्तायाः पञ्चम्याः धूमादित्यत्र ज्ञाप्यत्वे लक्षणा । गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्ने पतिधातोः शक्तिः, तादृशक्रियायां जनकत्वसंबन्धेन पञ्चम्यर्थविभागान्वयेन वृक्षनिष्ठविभागजनकविलक्षणक्रियाश्रयबोधात्, विभागे पञ्चम्या शक्तिः ।

न च रथो गच्छतीत्यादावाख्यातार्थयत्नस्य बाधादनन्वयेऽपि धात्वर्थस्यैव गमनादेः रथेऽन्वयबोधोपपत्तौ किमर्थमाश्रयत्वेन लक्षणेति वाच्यम् । तण्डुलः पचतीत्यत्र तण्डुलस्य पाके कर्मतासंबन्धेनानन्वयात्, विशेष्यतासंबन्धेनाभेदातिरिक्तसंबन्धेन प्रातिपदिकार्थप्रकारकबोधं प्रति निपातसुप्तद्धितान्यतमजन्योपस्थितेः कारणत्ववत् तण्डुलं पचतीत्यादितः पाकवत्तण्डुलविषयककृतिमान् इति बोधाभावात् द्वितीयाया विषयार्थकत्वाभावात् । [1]सुबर्थस्य तिङर्थान्वयाभावे तु घटेन स्थीयते रूपमित्यतः स्थितिमद्घटजन्यं रूपमिति बोधापत्तेः । अत एव नामार्थस्याख्यातार्थान्वयाभावात् तण्डुलः पचतीत्यत्र पाकवत्तण्डुलकृतिमानिति बोधाभावेऽपि न क्षतिः । धात्वर्थप्रकारकबोधस्यापि विशेष्यतासंबन्धेन नामार्थेऽभावेन विशेष्यतासंबन्धेन धात्वर्थप्रकारकबोधं प्रति कृत्तिङाद्यन्यतरजन्योपस्थितेः करणत्वमिति न तादृशो बोध इति केचित् ।

१ अत्रत्ययन्थः किञ्चित्क्षेपपूरणमपेक्षते ।

यद्यपि ज्ञानं जानातित्यादौ ज्ञानपदेन धातुना च सर्वज्ञानोपस्थानात् धातुजन्योपस्थितिविषयरूपधात्वर्थस्यसुबर्थान्वयेपि प्रातिपदिकार्थस्य धात्वर्थस्य च तिङर्थेपि प्रकारत्वाद्द्वयोर्व्यभिचारस्तथापि घटप्रकारककर्मत्वादिविशेष्यक निरूपितत्वसंसर्गकबोधविशेषे घटमेतादृशानुपूर्वीज्ञानं हेतुः ।

एवं यादृशानुपूर्वीकाद्यादृशो बोधोऽनुभवसिद्धस्तादृशानुपूर्वीज्ञानं कारणं तादृशबोधविशेषे, बोधविशेषश्चाव्यवहितोत्तरत्वमेवेति न व्यभिचारः ।

एवं विशेष्यतासंबन्धेनाभेदसंसर्गकनामार्थप्रकारकबोधं प्रति तन्नामसमानविभक्तिकपदजन्योपस्थितिः कारणम् । तन्नामोत्तरविभक्तिविजातीयविभक्त्यसमभिव्याहृतपदजन्योपस्थितिर्वा कारणम् । तेन नीलघट इत्यस्य च संग्रहः । तण्डुलं पचतीत्यत्र विक्लृत्तिरूपं कर्मत्वं द्वितीयार्थः । सविषयकधातुयोगे तु विषयत्वं द्वितीयार्थः । व्यापारबोधकेनाख्यातेन वर्तमानत्वादिकं व्यापारे बोध्यते व्यापाराबोधकेन तु धात्वर्थे तद्बोध्यते । भविष्यदतीतत्वे आख्यातविशेषवाच्ये, तत्र भविष्यत्त्वमाद्ये व्यापारेऽतीतत्वमन्त्ये व्यापारेऽन्वेति । तेनोत्तरकृतिं प्रागभावमादाय न कृतिकाले भविष्यदर्थकाख्यातप्रयोगः । न चाद्यकृतिध्वंसमादाय भूतार्थकाख्यातप्रयोगः । तण्डुलं पचति चैत्र इत्यत्र तण्डुलः कर्मत्वे तच्च पाके स च वर्तमानत्वं च कृतावन्वेति इति तण्डुलकर्मकपाकीयवर्तमानकृतिमांश्चैत्र इति बोधः । न च वृक्षाद्भूमिं पर्णं पततीति प्रयोगापत्तिः । भूमिनिष्ठसंयोगजनकक्रियानुकूलव्यापारस्य पर्णे सत्त्वादिति वाच्यम् । पततिसमभिव्याहारेण द्वितीयायाः साधुत्वाभावात् संयोगादिफलबोधकत्वाच्चेति केचित् ।

ननु ग्रामं गच्छतीत्यादौ संयोगादिरूपफलस्य द्वितीयार्थत्वं क्रियारूपव्यापारस्य धात्वर्थत्वं तदा त्यजिगम्योः पर्यायतापत्त्या ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं त्यजति इति प्रयोगापत्तिरिति चेन्न। गमिधातुसमभिव्याहृतद्वितीयायाः संयोगरूपफलस्य त्यजिधातुसमभिव्याहृतद्वितीयाया विभागरूपफलस्य बोधकत्वस्वीकारेण नातिप्रसङ्गसंभवादिति केचित्।

द्वितीयार्थ आश्रयत्वं संयोगानुकूलं कर्म गमेरर्थः। विभागानुकूलं कर्म त्यजेरर्थः। तेन न तयोः पर्यायता, न वा तद्धातुसमभिव्याहृतद्वितीयायास्तत्तत्फलबोधकत्वस्वीकारेणानेककार्यकारणभावाः।

न च भूमौ पर्णं पततीत्यादौ भूमिपदाद् द्वितीयापत्तिः संयोगाश्रयत्वस्य भूमावपि सत्त्वादिति वाच्यम्। समभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयवतो बोधकत्वस्वीकारात्।

अत एव धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति तल्लक्षणं न तु क्रियाजन्यफलशालित्वम्। वृक्षाद्भूमौ पततीत्यत्र कर्मजन्यसंयोगविभागाश्रयतया वृक्षभूम्योः कर्मतापत्तेः। न चाधःसंयोगानुकूलव्यापारस्य पतत्यर्थत्वे भूमेः कर्मत्वापत्तिरिति वाच्यम्। गुरुत्वजन्यतावच्छेदकजातिविशेषावच्छिन्नपतत्यर्थतया धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावात्।

न च चैत्रो ग्रामं गच्छतीत्यादौ चैत्रादेः कर्मत्वापत्तिः संयोगानुकूलव्यापारस्य गम्यर्थत्वेन तदवच्छेदकसंयोगरूपफलाश्रयत्वादिति वाच्यम्। तद्धात्वर्थानधिकरणत्वेन विशेषणीयत्वादित्याहुः। तन्न। घटं जानातीत्यत्र धातो-

ज्ञानमात्रवाचकत्वेन धात्वर्थतावच्छेदकफलाभावेन घटे द्वितीयाया अभावापत्तेः । किं च यत्र मल्लमेषयोरुभयजन्यः संयोगस्तत्र मल्लो मेषं प्रति गच्छतीति न स्यात् । मेषस्य धात्वर्थानधिकरणत्वं तत्रास्ति मल्लनिष्ठक्रियानाश्रयत्वादिति चेत् ? तर्हि स्वयं स्वं प्रति गच्छतीति प्रयोगापत्तेस्तस्य मल्लादेर्मेषनिष्ठधात्वर्थानधिकरणत्वेन कर्मत्वात् । एतेन परसमवेतत्वे सति क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमित्यपास्तम् ।

अत्रेदं प्रतिभाति भेदो द्वितीयार्थः । कर्तरि कर्मभेदस्यापि प्रतीतेर्न तथा प्रयोगः । तथा च देवदत्तो ग्रामभिन्नः ग्रामनिष्ठसंयोगजनककर्मानुकूलकृतिमानिति बोधः । मल्लभेदस्य मल्लेऽभावाद् न तथा प्रयोगः । न च वृक्षाद्भूमिं पर्णं पततीति प्रयोगापत्तिः । भूमिभिन्नत्वे सति भूमिनिष्ठसंयोगानुकूलकर्माश्रयत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । द्वितीयायाः संयोगविभागाद्यर्थकत्वमते गमिधातुसमभिव्याहाराद् द्वितीयाया एव संयोगबोधकत्वान्न तथा प्रयोगः । न च धात्वर्थतावच्छेदकफलशालित्वं कर्मत्वमिति मते घटं जानातीत्यत्र कर्मत्वं घटस्य न स्यादिति वाच्यम् । एकदेशिमतेन तदभिधानात् । न च क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमिति मते घटे कर्मत्वानुपपत्तिरिति वाच्यम् । क्रियाजन्यत्वस्य द्वितीयार्थत्वाभावात् । किं तु संयोगविभागविषयत्वादेरेव द्वितीयार्थत्वात् । धातोश्च ज्ञानक्रियादिवाचकत्वादिति संक्षेपः ।

ननु पाकात्तण्डुलं जानातीति प्रयोगापत्तिः । द्वितीयार्थविक्लित्तिरूपफले पाकजन्यत्वस्य सत्त्वेन तद्वारणाय सुबर्थप्रकारकबोधे सुब्विभक्तिभिन्नपदजन्योपस्थितेः स-

मानविशेष्यतया हेतुत्वं वाच्यं तथा चेदं चैत्रस्य तेन क्रीतत्वादितश्चैत्रक्रयजन्यं यच्चैत्रस्वत्वमिति बोधो न स्यात् । षष्ठ्यर्थस्वत्वे जन्यत्वरूपपञ्चम्यर्थस्यानन्वयात् । न च षष्ठीभिन्ना या सुब्विभक्तिस्तद्भिन्नपदजन्योपस्थिते-र्हेतुत्वमिति वाच्यम् । भूतले घटस्येति प्रयोगापत्तेः । घटसम्बन्धे भूतलाधेयत्वसत्त्वादिति चेन्न । पञ्चम्यर्थप्र-कारकबोधे षष्ठीभिन्नसुब्भिन्नजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् । स-प्तम्यर्थादिप्रकारके पञ्चम्यतिरिक्तसुबर्थप्रकारके वा बोधे सुब्भिन्नजन्योपस्थितेर्हेतुत्वात् । चैत्रेण तण्डुलं पाचय-ति मैत्र इत्यादौ चैत्रनिष्ठतण्डुलकर्मकपाकीया या कृति स्तदनुकूलकृतिमान् मैत्र इति बोधः । तण्डुलः कर्मत्वे तच्च पाके स च तृतीयार्थे निष्ठत्वं च णिजर्थकृतौ सा च तिङर्थकृतौ तिङर्थकृतिश्च मैत्रेऽन्वेति । भिद्यते कुसूलः स्वयमेवेत्यादौ भेदानुकूलव्यापाररूपकर्तृत्वं भेदप्रतियो-गित्वरूपं कर्मत्वं च एकदा कुसूलेऽन्वेति । धातुना आका-ङ्क्षामर्यादया तत्कुसूलभेदव्यक्तिर्बोध्यते । किं वा तत्कु-सूलकर्मकभेदत्वेनैव लक्षणया बोध्यते । यथौदनः पक्त्वा भुज्यते इत्यादौ अतिप्रसङ्गभङ्गाय यत्रौदनकर्मिका व्यक्ति-स्तत्र चाकाङ्क्षावैचित्र्यात्पाककृतिमत्कर्तृकैव भोजनव्य-क्तिर्भासते इति भिन्नकर्तृकेऽतिप्रसङ्गः ।

आकाशं न पश्यतीत्यत्र लौकिकविषयितया आका-शचाक्षुषाश्रयत्वस्याभावो भासते । लौकिकविषयिता आकाशस्य प्रतियोगितावच्छेदकावच्छेदकः संबन्धः पश्या-मीति विषयतारूपः स्वरूपसंबन्धो व्यधिकरणः । तेना-काशघटोभयविषयविषयकचाक्षुषसत्त्वेऽपि मैत्रः आकाशं न पश्यतीति प्रयोगस्य नानुपपत्तिः । लौकिकविषयताव-च्छिन्नरूपितसमवायेनाकाशविषयकचाक्षुषाभावो भासते

शुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वान्नाकाशविषयकत्वमात्रं प्रतियोगितावच्छेदकमित्यपरे ।

रजतं पश्यामीति बलात् भ्रमे विषये लौकिकनिष्ठयता यदि तदा मेघादौ आकाशभ्रमेऽपि तादृशविषयतासत्त्वात्। आकाशनिरूपित तादृशविषयतावच्चाक्षुषाभावः समानाधिकरणसंबन्धावच्छिन्न एव बुध्यते । शशविषाणजन्यकार्मुकं नास्तीत्यत्र शशविषाणयोर्जन्यत्वरूपो व्यधिकरणः संबन्धः । तेन शशविषाणजन्यकार्मुकाभावो भासते । यद्वा । अकण्ठे कलङ्कादनङ्गे भुजङ्गादपाणौ कपालादभाले न लाक्षादित्यादौ व्युत्पत्तिवैचित्र्यात् कण्ठेकलङ्काभा इत्यादिबोधवत् प्रकृते नञर्थे प्रतियोगितयाशशपदान्वयो रुचिदत्तादिमते बोद्धव्यः । भूम्यादेरधिकरणस्यापि शशेऽन्वयात् । एवं पीतः शङ्खो नास्तीत्यादौ पीतत्वशङ्खत्वोभयावच्छिन्ना प्रतियोगिता शङ्खाभावयोः संसर्गः । यद्वा पीतत्वस्य शङ्खे समवायेन प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धोल्लेखवत् पीतसंयोगसंबन्धेन वा शङ्खत्वावच्छिन्नाभावबोधः ।

निर्धारणषष्ठ्या भेदोऽभेदश्चार्थः । भेदे चाप्रकृत्यर्थस्य कृष्णापदार्थस्य प्रतियोगितयान्वयः प्रकृत्यर्थस्याधिकरणत्वेनान्वितस्य प्रतियोगितया भेदेऽन्वयः । भेदश्चाप्रकृत्यर्थे प्रतियोगितयानन्विते अर्थान्तरे संपन्नक्षीरतमापदार्थे प्रकारतयाऽन्वेति संपन्नक्षीरतमा चाभेदसंबन्धेन कृष्णापदार्थेऽभेदे प्रकृत्यर्थः प्रकारतया भेदश्चाप्रकृत्यर्थे कृष्णापदार्थे प्रकारतयाऽन्वेति । एवं गवभिन्ना कृष्णा कृष्णभिन्नसंपन्नक्षीरतमाऽभिन्नेति भिन्नभिन्नविशेष्यको बोधः ।

केचित्तु गवां कृष्णा संपन्नक्षीरतमेत्यादौ च कृष्ण-भिन्नगोसामान्यभेदोऽभेदश्च षष्ठ्यर्थः। आकाङ्क्षावैचित्र्याच्च कृष्णभिन्नगोभिन्नसामान्यभेदः संपन्नक्षीरपदार्थेऽन्वेति। संपन्नक्षीरत्वावच्छिन्नत्वं च तयोः सम्बन्धः अभेदश्च कृष्णोपरि अभेदोपरि प्रकृत्यर्थो गौरन्वेति गवाभिन्नकृष्णावच्छिन्नोऽभेदश्च तादृशसंपन्नक्षीरगवाभिन्नकृष्णयोः संबन्धः। एवं च गवाभिन्ना कृष्णा कृष्णभिन्नगोसामान्यभिन्नसंपन्नक्षीराभिन्ना इति बोध इत्याहुः। तन्न। कृष्णभिन्नसामान्यभेदे क्षत्रियाणां कर्णः प्रचुरवदान्येत्याद्यनुरोधात् कर्णभिन्नभेदादौ च शक्तिकल्पने गौरवात्तेः।

अन्ये तु अभेदः षष्ठ्यर्थः स प्रकारतया क्षीरपदार्थकृष्णपदार्थयोरन्वेति गवाभिन्नकृष्णगवाभिन्न (तमयोश्च व्याप्यत्वविशिष्टव्यापकत्वविशिष्टयोर्भेदो) (वा भिन्नसंपन्नक्षीरतमा अभिन्नेति बोध इत्याहुः) (क्षीरपदार्थयोर्गोपदार्थस्याधिकरणत्वे) (स्वाधिकरणतयान्वयः। भेदाभेदयोः) (गवाभिन्नकृष्णसंपन्नक्षीर) चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यादौ तृतीयार्थः कृतिः। सा च विषयत्वरूपजन्यत्वसंबन्धेन पाके स चात्मनेपदार्थे फले। एवं च चैत्रकृतिविषयपाकजन्यफलाश्रयस्तण्डुल इति बोधः। घटं जानातीत्यत्र घटविषयकवर्तमानज्ञानाश्रय इति बोधः। चैत्रेण ज्ञायते घट इत्यत्र निष्ठत्वं तृतीयार्थः। विषयत्वमाख्यातार्थः। तेन घटश्चैत्रनिष्ठवर्तमानज्ञानविषय इति बोधः।

( ) एतादृशचिन्हमध्यमध्यगतो ग्रन्थो मूलपुस्तके त्रुटितः पुस्तकान्तराभावात्तथैवात्रवस्थापितः।

प्राञ्चस्तु तृतीयार्थो वृत्तित्वं तच्च कृतावाख्यातार्थे तत्र पाकोऽपि प्रकारतयान्वेति । आख्यातार्थे धात्वर्थस्य प्रकारतयैव भानात् । तथा च चैत्रवृत्तिपाकीयकृतिविषयस्तण्डुल इति बोधः । संख्याकालाद्यतिरिक्ताख्यातार्थरूपभावनाया इतरानन्वितप्रथमान्तपदोपस्थाप्येऽन्वयस्तत्रैवाख्यातार्थसंख्यान्वयस्तेन चैत्रेण स्थियते चैत्राभ्यां स्थीयते चैत्रैः स्थीयते इत्यत्र संख्याया अनन्वयेन साधुत्वार्थं एकवचनप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते प्रथमातिक्रमे कारणाभावात् । अत्र धात्वर्थस्य विशेष्यत्वादितरानन्वितत्वेन तत्र संख्यान्वयवारणाय प्रथमान्तदोपस्थाप्यत्वमुक्तम् । चन्द्र इव मुखमित्यत्र चन्द्रे भावनान्वय वारणायेतरानन्वितत्वमुक्तम् ।

यत्तु चन्द्रस्येतरान्वयान्निराकाङ्क्षत्वादेव न तत्र भावनान्वय इत्याह । तन्न । नीलघटं जानातीत्यत्र कर्मत्वान्वितेऽपि घटे नीलान्वयवदितरप्रकारीभूतेऽपि चन्द्रे भावनायाः प्रकारतयाऽन्वये निराकाङ्क्षत्वाभावाद्विशेष्यतयैवान्यत्र चन्द्रस्यान्वये निराकाङ्क्षत्वमिति दिक् ।

कृञश्च यत्नवाचकत्वं न तद्वाच्यो व्यापारस्तेन तदाश्रयमात्रे बीजादौ बीजं करोतीति न प्रयोगः । रथादौ च गमनकर्तृपदप्रयोगो गौणः ।

ननु कृञो यत्नवाचकत्वे पाकं करोतीत्यत्र पाककर्मकृतिकृतिमान् इति बोधः स्यादिति चेन्न । तत्राख्यातस्याश्रयत्वे लक्षणाङ्गीकारस्योभयसंमतत्वात् । चैत्रो गन्ता गतो ग्राम इत्यादौ सामानाधिकरण्यानुभावात् कर्तृकर्मणी कृद्वाच्ये । तथा च चैत्रो गमनकृतिमदभिन्नो ग्रामो गमनफलवदभिन्न इति बोधः । कृदर्थैकदेशकृतौ

फले च धात्वर्थस्यान्वयः, आकाङ्क्षावशान्मैत्रस्य नप्ते-
त्यादाविव । न च धातूत्तरप्रत्ययत्वेनैव कृतौ शक्तिः,
पाचकादिपदे निरूढलक्षणेति वाच्यम् । भावकृतोऽपि
कृतिवाचकतापत्तेः । न चैत्रः पक्तेत्यत्र पाककृतिमान्
चैत्र इत्येवान्वयबोधात् सामानाधिकरण्यमसिद्धम् । न
च नामार्थकृतेर्भेदेनान्वयासम्भवः । अर्थवदधातुरप्रत्यये-
त्यत्र कृत्प्रत्ययव्यावृत्तस्यैव नामत्वादिति वाच्यम् ।
भोक्ता तृप्यतीत्यादौ अन्वयप्रसङ्गात् । भोजनकृतेस्तदा-
श्रयत्वाभावात् । यदि च तत्र कृतिलक्षणया कृत्या-
श्रयः तृप्यतीति बोधादन्यत्र कृतेर्भेदेनोक्तरीत्यान्वये न
बाधकं तदा कृतौ शक्तिरनिवार्या लाघवात् । न च भोक्ता
गुण इति प्रयोगापत्तिः । पचति गुण इति प्रयोगवदेत-
स्यापि प्रत्ययोपस्थाप्यकृतेः समवायसम्बन्धेनैवान्वयेन
वारणादिति दिक् ।

प्राभाकरास्तु क्रियानुकूलव्यापारो धात्वर्थः । आ-
श्रयत्वमाख्यातार्थः । तथा च तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुल-
कर्मकक्रियानुकूलव्यापाराश्रय इति बोधः । तन्न । यत्नान-
नुभवप्रसङ्गात् ।

फलं धात्वर्थो व्यापारश्चाख्यातार्थो वृत्तिमत्त्वं
तद्द्वितीयार्थः । तथा च तण्डुलवृत्तिफलानुकूलव्यापारवा-
निति बोधः । एवमन्यत्रापि इति मण्डनमिश्राः ।

संसर्गाभावोऽन्योऽन्याभावश्च नञर्थः । तत्रान्वयि-
तावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिबललभ्यं
तेन नीलघटवति घटो नास्तीति न प्रयोगः । न वा नीलो
न घट इति प्रयोगः । न च कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्रान्व-
यितावच्छेदकस्य गुरुतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वान्नेयं

व्युत्पत्तिरिति वाच्यम् । गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वाङ्गीकारादिति केचित् ।

परे तु अन्वयितावच्छेदकसमव्याप्तधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं कम्बुग्रीवादिमान्नास्तीत्यत्र घटत्वं तादृशम् । अतस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिता संसर्गतया भासते इत्याहुः । तन्न । गुणे सत्ता नास्तीति प्रयोगापत्तेः । विशिष्टसत्तात्वस्यान्वयितावच्छेदकसमनियतत्वेन तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य गुणे सत्त्वात् ।

यत्तु अन्वयितावच्छेदकसमनियतो यः कश्चिद्धर्मस्तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं व्युत्पत्तिसिद्धं वाच्यम् । अन्यथा कम्बुग्रीवादिमत्त्वस्यापि अन्वयितावच्छेदकसमनियतत्वेन दोषतादवस्थ्यात् । तथा चान्वयितावच्छेदकव्यापको यः कश्चित् धर्मः, तदवच्छिन्ना प्रतियोगिता संसर्गलभ्येत्याह । न चोपसर्गवन्नञोऽपि तात्पर्यग्राहकत्वेन द्योतकत्वादु भूतले न घट इत्यादौ घटादिपदानां घटात्यन्ताभावे लक्षणयैव बोधे किमर्थं नञः शक्तिरिति वाच्यम् ।

भूतलं न घट इत्यत्र नामार्थस्यान्योन्याभावस्य भेदेन भूतलादावन्वयात् । अभाववति लक्षणायां भूतलविशेष्यकभेदप्रकारकबोधस्याननुभवप्रसङ्गात् ।

किं च नेदं चैत्रस्येत्यत्र सुब्विभक्तौ लक्षणानङ्गीकारेण चैत्रस्वत्वाभावबोधो न स्यात् । न च सुब्विभक्तेरपि सुविभक्त्यर्थान्तरे लक्षणानङ्गीकारान्नोक्तदोष इति वाच्यम् । प्रातिपदिकस्यापि तद्विशिष्टेऽर्थे लक्षणयैव बोधोपपत्तौ कारकादीनामपि शक्त्यभावापत्तेः ।

षष्ठ्यर्थः स्वत्वं न तु स्वामित्वं तेनेदं चैत्रस्येत्यादौ नञा स्वामित्वस्य निरूपकतासम्बन्धेनाभावो बोधनीय-

स्तस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाभावाप्रसिद्ध्या बोधासम्भवो निरस्तः। स्वत्वस्य षष्ठ्यर्थत्वेनाऽप्रकृतासम्बन्धेन तस्याभावबोधसम्भवात् ।

एवं जन्यत्वं ज्ञाप्यत्वं अवधिमत्त्वं च पञ्चम्यर्थौ न जनकत्वं ज्ञापकत्वमवधित्वं च ।

एवं सप्तम्यर्थोऽप्याधेयत्वं न स्वाधारत्वमित्यादि द्रष्टव्यम् ।

ननु नञः शक्तिवत् प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षजयबोधादुपसर्गेऽपि शक्तिरनिवार्येति चेन्न । उपसर्गस्य नामत्वेन धात्वर्थे तदन्वयासम्भवाद्धातोरेव लक्षणाङ्गीकारात् । न च धातोः प्रकर्षे लक्षणायां जयस्य शक्यत्वेन धात्वर्थे प्रकृष्टनञबोधे युगपद्वृत्तिद्वयविरोधः प्रकृष्टजये लक्षणायां तु तस्य शक्यत्वेन शक्यसम्बन्धरूपलक्षणासम्भव इति वाच्यम् । अभेदोऽपि स्वस्मिन् स्वसम्बन्धस्य सत्त्वाच्छक्यतावच्छेदकान्यरूपेण तद्बोधे लक्षणाङ्गीकारात् । यथा द्रव्यपदस्य घटत्वेन बोधे लक्षणेति दिक् ।

ननु चेष्टाप्रमाणं पृथक् स्वीकरणीयं तथा संख्यादिरूपार्थान्वयबोधस्य सर्वसिद्धत्वात् । कियन्तो घटा इति पृष्टे दशाङ्गुलीप्रदर्शने दशत्वस्य घटे ज्ञानात् । एवं चेष्टाविशेषेण द्रव्यविशेषज्ञानात् मानान्तरस्य तदानीमभावात् सिद्धं प्रमाणान्तरमिति चेन्न । तादृशचेष्टया तदर्थबोधकशब्दानुमानादेवार्थबोधसम्भवान्मानान्तरकल्पने गौरवापत्तेः ।

एवं दिवाभुञ्जानत्वे सति पीनत्वादित्यादिहेतुना रात्रिभोजनानुमानसम्भवेन नार्थापत्तिरपि मानान्तरम् । न च सम्भवोऽपि प्रमाणान्तरं स्वीकार्यं शतं घटाः सन्ति इति

ज्ञानाद्दशत्वज्ञानं जायते नैतदनुमानात्सम्भवति शत-संख्याया दशत्वसङ्ख्याव्यभिचरितत्वादिति वाच्यम् । पर्याप्तिरूपसम्बन्धेन दशत्वसङ्ख्याव्यभिचारितत्वेऽपि समवायेनाव्यभिचरितत्वात् । यद्वा अत्र शतं घटाः स-न्तीत्यवगतेऽयं देशो दशघटवान् शतघटवत्वादित्यादिप्र-कारेणानुमानसम्भवात् ।

ऐतिह्यमप्यविदितकर्तृकः शब्दः प्रमाणं चेच्छब्द-प्रमाणमेव नो चेदप्रमाणमेवेति सिद्धं चत्वार्येव प्रमाणा-नीति ।

ननु प्रमात्वसिद्धौ सर्वमिदं स्यात् । न च तत्प्रत्य-क्षेण शक्यग्रहम् । ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वात् । अन्यथा ज्ञानत-ज्ज्ञानादिधारा स्यान्न तु विषयान्तरसंचार इति । स्वप्र-काशमेव ज्ञानं सर्वं घटमहं जानामीत्याकारकं मितिमातृ-मेयविषयकमित्याहुः । तन्न ।

चाक्षुषज्ञाने रूपवत एव द्रव्यस्य योग्यत्वादुत्पद्यमा-नज्ञानस्य पूर्वमसिद्धत्वादसन्निकृष्टत्वाच्च । ज्ञाततया नि-रस्यत्वात्तया ज्ञानानुमानमिति भट्टमतं निरस्तप्रायम्, ज्ञा-नरूपसाध्याप्रसिद्ध्यानुमानासम्भवाच्च । तस्मान्न स्वप्रका-शेन ज्ञाततालिङ्गकानुमित्या वा प्रमात्वग्रहः सम्भवति । किं तु मनसैवेति मुरारिमिश्राः ।

तथा हि ज्ञानं मानसमित्युभयसम्मतं तथा च घट-ज्ञानानन्तरं मनः संयुक्तसमवायेन तज्ज्ञानं जायते तत्र घटत्वविशिष्टस्य पूर्वमुपस्थितत्वेन भानं निर्विवादं घटत्व-वतो ज्ञाने सम्बन्धो घटत्ववद्विशेष्यता सा चानुपस्थिता साचानुसम्बन्धविधया भासते । सम्बन्धस्यानुपस्थितस्य भानमुभयसिद्धम् । अभावत्ववत् प्रकारत्वस्यानुपस्थितस्य भानं तु नैयायिकानामिष्टमेवेति ।

यद्वा घटत्वस्य सम्बन्धमर्यादया प्रकारत्वभानम् । तथा च घटत्ववद्विशेष्यकत्वे सति घटत्वप्रकारकत्वरूपप्रामाण्यं स्वतस्तत्रा प्रथमानुव्यवसायेन सुग्रहं ज्ञानत्वघटितमपि सुग्रहं ज्ञानत्वस्य योग्यत्वेन भानाङ्गीकारादित्याहुः ।

तन्न । वह्निगुञ्जापुञ्जयोर्गुञ्जाव ह्नीति भ्रमव्यावृत्तं तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नं तत्प्रकारकत्वं तद्वाच्यम् । न चानुपस्थितयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावो ग्रहीतुं शक्यः । प्रथमानुव्यवसायेन पूर्वोक्तरीत्या तद्वद्विशेष्यकत्वतत्प्रकारकत्वयोर्ज्ञाने द्वितीयानुव्यवसायेनोपस्थितयोस्तयोः संसर्गविधयाऽवच्छेद्यावच्छेदकभावः शक्यग्रह इति परत एव प्रामाण्यग्रहो न तु स्वतः । तदप्रामाण्याग्राहकयावज्ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वस्य तज्ज्ञानविषयकज्ञानाजन्यज्ञानग्राह्यत्वस्य यावत्तदनुव्यवसायग्राह्यत्वादिरूपस्य वा स्वतस्त्वस्य सम्भवादेव द्वितीयानुव्यवसायेन गृहीते प्रामाण्ये ज्ञानान्तरेऽनुमानादिनापि ग्रहः सम्भवतीति नाप्रसिद्धसाध्यकानुमानसिध्यर्थं कुसृष्ट्यादरणमिति दिक् ।

कर्मत्वजातिमत्कर्म । तच्चोक्तमेव ।

सामान्यविशेषसमवायाभावाख्याः पदार्था उक्ता एवेति सप्तैव पदार्थाः ।

एवकारस्य नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ क्रियासङ्गतस्यात्यन्तायोगव्यवच्छेदः शक्यः । शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ विशेषणसङ्गतस्यायोगव्यवच्छेदः । पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ विशेष्यसङ्गतस्यान्ययोगव्यवच्छेद इति प्राञ्चः ।

नव्यास्तु चैत्रस्यैवायं भ्राता मैत्रस्यैवेदमित्याद्यनुरोधेनान्ययोगव्यवच्छेदबोधस्यावबोधात्तेनैव सर्वत्रोपपत्तौ नायोगव्यवच्छेदादिबोधो एवकारादिति, न तत्र शक्तिः । विस्तरस्त्वस्मत्कृतएवकारवादे द्रष्टव्यः ।

अत्र केचित । स्वत्वं पदार्थान्तरं दुर्वारम् । तद्धि न द्रव्यादित्रयान्तर्गतम् । गुणेऽपि वृत्तेः । न च तद्वृत्तित्वे मानाभावः । अरुणया पिङ्गाक्ष्येत्यत्रारुणगुणस्य क्रयसाधनत्वप्रतीत्या स्वत्वाश्रयस्य क्रयसाधनत्वेन गुणेऽपि तद्वृत्तित्वसिद्धेः । नापि सामान्यादिकम् । उत्पत्तिमत्त्वे सति विनाशित्वात् ।

ननु तत्र मानाभावः । तथा हि । स्वत्वाश्रयस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि तत्सत्त्वस्य संशयभ्रमयोर्जायमानत्वेन तस्येन्द्रियाग्राह्यत्वात् । न च प्रतिग्रहादिज्ञानसहकृतेन्द्रियग्राह्यम् । स्वत्वजनकज्ञानविशेषस्य प्रतिग्रहपदार्थत्वेनान्योन्याश्रयापत्तेः । न च प्रतिग्रहादिक्रिया कर्तृकर्मसम्बन्धजनिका कर्तृकर्मनिरूप्यक्रियात्वात् गमनक्रियावत् । अस्तिक्रियायां ध्वंसप्रागभावानवच्छिन्नसत्त्वप्रतिपादिकायां कर्तृनिरूप्यायां कर्मशून्यायां कर्मसम्बन्धजनिकायां व्यभिचार इति कर्मपदम् । घटं जानातीत्यत्र विषयरूपकर्मनिरूप्यायां व्यभिचारवारणाय कर्तृपदम् । ज्ञानरूपक्रिया तु न कर्तृनिरूप्येति तद्वारणाय विगीतत्वं क्रियाविशेषणम् । तेन चौर्यादिक्रियायां न व्यभिचारः । न च गमनक्रियाया दृष्टान्तत्वात् सम्भवः । उत्तरसंयोगावच्छिन्नस्य पदस्य तदर्थत्वेन संयोगस्य द्विष्ठतयोभयनिरूप्यत्वेन दृष्टान्तत्वसम्भवादनुमानात्तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । ग्रामं त्यजतीत्यादौ त्यागक्रियायां व्यभिचारादप्रयोजकत्वाच्च ।

एतेन क्रिया कर्तृकर्मनिष्ठधर्मजनिका फलावच्छिन्नत्वेन धातुप्रतिपाद्यत्वादिति परास्तम् । स्वरूपासिद्धेः सत्त्वासिद्धौ स्वत्वजनकज्ञानस्य धातुवाच्यत्वासिद्ध्याऽसिद्धेः । न चार्जितेषु नानाविधेषु स्वं स्वमित्यनुगतधर्मसिद्धिरिति वाच्यम् । अक्षादिशब्दप्रयोगेणापि अनुगत-

धर्मसिद्ध्यापत्तेः । अर्थे प्रतिग्रहानन्तरं यथेष्टविनियोगदर्शनात्तयोः कार्यकारणभावः । न च कालान्तरभावियथेष्टविनियोगं प्रत्याशुविनाशिनः प्रतिग्रहस्य द्वारं विना कारणत्वं सम्भवतीति द्वारत्वेन स्वत्वसिद्धिः । तच्च प्रतिग्रहादिना जन्यते दानादिना न नश्यति तच्च स्वधननिष्ठं स्वामिनिरूप्यम् ।

ननु इदं ममेति ज्ञानरूपप्रतिग्रहस्य स्वत्वजनकत्वे परकीयद्रव्येऽपि ममेदमिति ज्ञानात् स्वत्वापत्तिः । न च स्वत्वं प्रति स्वत्वस्य प्रतिबन्धकत्वात्परकीयद्रव्ये परस्य स्वस्वत्वसत्त्वान्नान्यस्य स्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । देवदत्तस्येदं न मम किं तु यज्ञदत्तस्येति ज्ञानाद्देवदत्तस्वत्वनाशे इदं ममेति यज्ञदत्तातिरिक्तज्ञानाद्यज्ञदत्तातिरिक्तस्यापि तत्र स्वत्वोत्पादापत्तेः । न च देवदत्तस्य नेदं मम किं तु यज्ञदत्तस्येति ज्ञानविषयतया विशेषेण स्वत्वोत्पादकं तदभावान्न यज्ञदत्तातिरिक्तस्वत्वोत्पत्तिरिति वाच्यम् । देवदत्तस्य स्वत्वाभाववति देवदत्तस्य तादृशज्ञानात् स्वत्वोत्पादापत्तेरिति चेन्न । स्वत्वं प्रति स्वत्वस्य प्रतिबन्धकादेव तत्र स्वत्वानुत्पत्तेः । ज्ञानद्वयस्य तत्र कारणात् । नाशकं तु स्वत्वे इदं न ममेति ज्ञानम् । न च परकीयद्रव्येऽपि यज्ञदत्तस्य न ममेति ज्ञानात्स्वत्वनिवृत्त्यापत्तिः । यज्ञदत्तस्वत्वस्यापि द्रव्यनिष्ठसम्बन्धविशेषेण यज्ञदत्तस्वत्वनाशे तदीयज्ञानवद्धेतुत्वादिति चेन्न । चौर्याद्यनन्तरं यथेष्टविनियोगात्तत्रापि द्वारत्वेन स्वत्वकल्पनापत्तेः । किं च स्वत्वस्य स्वरूपसतस्तादृशविनियोगहेतुत्वे ममेदमर्जितमिति ज्ञानाभावेऽपि तादृशविनियोगापत्तेस्तादृशज्ञानसहितस्य तस्य तद्धेतुत्वे लाघवात्ताद-

शज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वमस्तु किं तेन । अपि च यथेष्टविनियोगस्येष्टसाधनताज्ञानाधीनत्वेन स्वत्वानपेक्षणाच्च ।

ननु कथं तर्हि स्वत्वव्यवहारः प्रतिग्रहादिविषयत्वेनेति चेन्न । विषयत्वस्य विषयस्वरूपतया दत्तेऽपि स्वत्वव्यवहारापत्तेः । प्रतिग्रहरूपत्वे च तन्नाशकाले स्वत्वाभावापत्तेः । किं च पितृमरणस्य निर्विषयतया तद्विषयत्वासम्भवेन धनेषु स्वत्वव्यवहाराभावापत्तेः । मरणकालीनपुत्रज्ञानविषयत्वेन तद्व्यवहार इति चेन्न । पुत्राज्ञातसुवर्णादिविनियोगेनोदासीनस्य प्रत्यवायो न स्यात्, दानात्फलं च स्यादिति चेन्न । यादृशोपायव्यतिरेके विनियोगासम्भवस्तादृशोपायसमानकालीनाः शास्त्रादिविरुद्धानां तादृशोपायविरोध्युपायानां यावन्तोभावास्तावदभावविशिष्टशास्त्राविरुद्धतादृशोपायसमयोत्तरवृत्तित्वविशिष्टत्वेनैव स्वत्वव्यवहारसम्भवात् । उपायद्वये शास्त्राविरोधित्वविशेषणान्न चौर्योपात्तचौर्यानीतयोः स्वत्वतदभावो येन रूपेण विनियोगोपायता तेन रूपेण शास्त्रानिषिद्धत्वं वक्तव्यम् । तेन कृष्या ब्राह्मणनिषिद्धप्रतिग्रहाब्राह्मणार्जितेन च स्वत्वाभावः । कृषित्वेन प्रतिग्रहत्वेन विनियोगोपाये न निषिद्धता किं तु ब्राह्मणकृषित्वेन तत्तत्प्रतिग्रहत्वेनेति ।

अत्र केचित् । उत्तरकालीनविनियोगस्य विनियोगेच्छाकारणसत्त्वे स्वीये परकीये च दर्शनेन तत्क्रियादेरकिंचित्करत्वात् । स्वत्वाप्रतीतौ शास्त्रनिषिद्धत्वस्याप्यज्ञानाच्च । तस्मात्स्वत्वं पदार्थान्तरम् । प्रमाणं तु परस्वं नाददीतेत्यादिशास्त्रम् । तच्च प्रतिग्रहादिना जन्यते दानादिना नश्यति तच्च क्रयात्पितृमरणाच्च सर्वेषामुत्पद्यते पितृमरणोत्तर-

मुत्पन्नसुतस्य पैतृके स्वत्वं पितृमरणादेव परं तु पुत्राभावविशिष्टभर्तृमरणस्य स्त्रीस्वत्त्वकारणत्वकल्पनात् पुत्रानुत्पादसमयेऽपि मातुः स्वत्त्वमुत्पद्यतेऽन्यथोदासीनस्तद्विनियोगान्न प्रत्यवेयात् ,पुत्रजन्मना च तत्स्वत्वं नश्यति गर्भस्थस्यापि पुत्रस्य पितृमरणादुत्पद्यते ।

एवं प्रतिग्रहादिलभ्यभूम्यामुत्पन्नधान्यादौ स्वत्वं तदीयस्वत्वादुत्पद्यते क्रयादिगृहीतदुग्धादिजन्यदध्यादौ स्वत्त्वं च दुग्धपरमाणुस्वत्त्वेन जन्यम् । न च तज्जनिते स्वत्वोत्पादस्तत्सत्त्वेन चेत्तर्हि कालान्तरे त्वद्दुग्धपरमाणुजनितद्रव्यान्तरे ऽपि तत्स्वत्वापत्तिरिति वाच्यम् । परमाणुस्वत्त्वस्य स्वजन्यस्वत्त्वेन नाशाङ्गीकारात् । अत एव प्रोक्षणादिजन्यसंस्कारवदात्मनिष्ठं स्वत्वमिति परास्तम् । क्रीततन्तुभिः पटोत्पादने स्वत्वाभावापत्तेः । तदवयवे स्वत्वाभावात् । दशभ्रातॄणां धननिरूपितदशत्वस्वीकारापेक्षया दशनिरूपितमेकमेव धने स्वत्त्वमिति लाघवाच्च । न च दशसु धनेषु एकस्य तव दशस्वत्त्वानि न तु दशधनानामेकमेव स्वामित्वमिति लाघवमिति वाच्यम् । तत्र तवापि दशस्वत्त्वस्वीकारात् । अन्यथा एकस्य दानेन स्वत्त्वनाशे ऽन्येषु अपि स्वत्त्वाभावप्रसङ्गत् । न च दशभ्रातृकस्थले एकस्य नाशात्तत्स्वत्वनाशे भ्रात्रन्तराणां तत्र स्वात्त्वाभावापत्त्या तत्रापि नानास्वत्वस्वीकारो दुर्वार इति वाच्यम् । चरमभ्रातृनाशस्यैव तत्स्वत्वनाशे हेतुत्वात् । न च तत्पुत्रस्य तत्र स्वत्त्वानुपपत्तिप्रसङ्गः । तत्स्वत्वं प्रति तत्स्वत्त्वस्य विरोधित्वेन सत्यपि तत्स्वत्वे पितृमरणात्तदुत्पत्तेः । तव ज्ञानादिरूपोपायस्य समवायेन हेतुत्वं मम तु विषयतयेति दिक् ।

दशभ्रातृषु तद्धननिरूपितमेकमेव वास्तु । यथा दशनिरूपितमेकं धने स्वत्वमिति केचित् । प्रमाणप्रमेयादीनामत्रैवान्तर्भावात्, शक्तिसादृश्यादीनामतिरिक्तत्वनिरासाच्च सप्तैव पदार्थाः ।

इति धारापुरनिवासिलक्ष्मणदेवात्मजमाधवदेवविरचितो

न्यायसारः समाप्तः ।

शुभम् ।

